

EGAN

PAKO SUDUPE. **Andima
Ibinagabeitia (1906-1967)**

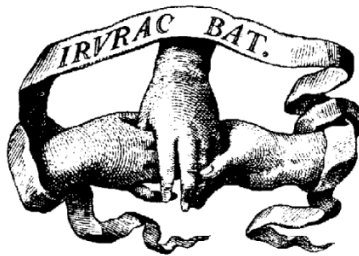
PATXI SALABERRI MUÑOA.
**Axularren liburutegia
irudikatzen.**

JOSUNE BELDARRAIN
eta GENARO GOMEZ.
**Hamelingo txirulariaren
elezaharra euskaraz.**

ALBERT CAMUS.
Gizon zuzenak. (Antzerkia).

2017-3/4

EGAN

Mas, Salvador Carrera fideps

EUSKALERRIAREN ADISKIDEEN ELKARTEKO
“BOLETINA”-REN EUSKARAZKO GEHIGARRIA

**Idazkaritza: Euskal Herriaren Adiskideen Elkarte. Gipuzkoako Saila
3.263 Postakutxatila — DONOSTIA**

*Gipuzkoako Foru Aldundiak
eta
Eusko Jaurlaritzaren Hezkuntza, Hizkuntza Politika
eta Kultura Sailak*

lagundutako aldizkaria

**Euskalerrriaren Adiskideen Elkarreak
ez du derrigorrez bat etorri behar
EGAN aldizkarian agertzen diren edukiekin**

ZUZENDARITZA ETA IDAZKARITZA:

Gillermo Etxeberria eta behin-behineko taldea

ISSN: 0422 - 7328. EGAN

Legezko Gordailua: S.S. 289/1958

Inprimategia: FASPRINT-IGARA -Donostia

AURKIBIDEA
2017 - 3/4

AZTERKETA LITERARIOAK

PAKO SUDUPE. Andima Ibinagabeitia (1906-1967)	7
PATXI SALABERRI MUÑOA. Axularren liburutegia irudikatzen. Erljiozko aipuak <i>Geron</i>	77
PATXI SALABERRI MUÑOA. Axularren liburutegia arakutzen. Aipu klasikoak <i>Geron</i>	119
PATRI URKIZU. 2011-2012. Noizbehinkako Agenda Oharrak (I)	143
JOSUNE BELDARRAIN AGIRRE eta GENARO GOMEZ ZUBIA. Hamelingo txirulariaren elezaharra euskaraz: harrera, bilakaera, transmisioa	199

ITZULPENAK

ALBERT CAMUS. Gizon zuzenak. Bost ekitalditan moldatu antzerkia Itzultzailea: XALBADOR GARMENDIA Edizio prestatzailea: PATRI URKIZU	225
FR. LUIS DE LEON. JUAN INAZIO GOIKOETXEAREN itzulpenak	297
ÉMILE ZOLA. (<i>Nouveaux contes á Ninon</i> narrazio liburutik, 1874). Jatorrizko izenburua: “ <i>Le paradis des chats</i> ”. Itzultzailea: JUAN LUIS ZABALA. Katuen paradisua	303
Michu handia	308

Azterketa literarioak

Andima Ibinagabeitia (1906-1967)

PAKO SUDUPE

Caracaseko erbestean hil zela 50 urte betetzen diren honetan, abagune polita da euskara gizarteko arlo guztietara zabaldu eta normalizatzearen alde aitzindari izan ditugun euskaltzaleetan merezimendu osoz leku hauta duen Andima Ibinagabeitiaz oroitzeko¹ –Jokin Zaitegi, Federico Krutwig eta Txillardegiren paretsuan–, eta hartaz irakurtzeko eta haren idatziei begiratu bat emateko.

Berriki Kirmen Uribek *Elkarrekin esnatzeko ordua* idatzian leku polita eskaini dio Andimari, hark Txomin Letamendirekin Eusko Jaurlaritzako zerbitzu sekretuetan izandako harremana dela eta, eta bereziki Txominen emazte Karmele Urresti eta familiarekin Caracasen izandako harremanaren kontura. Gisa honetako gaiak aipatzen dira: Caracaseko Euskal Etxean euskaraz gutxi egiten zela eta, hura euskalduntzearen hainbat gauza egin zituela, besteak beste, meza euskaratu –euskara ardatz zuen antzerki batean ere parte hartu zuen Andimak berak–; Martin Ugalderengan izan zuen eragina hark *Iltzaileak* ipuin liburua euskaraz idazteko orduan, eta ipuin haietako batean, zehazki “Arrak eta emeak” izenekoak Txomin Letamendiri gertatutakoa gogorarazten duela dio testuak, eta hari gertatuak segur aski Andimak kontatuko zizkiola, bai baitzuten Andima Ibinagabeitiak eta Anton Zugadik kontzientziako karga handi samar bat Txomin Letamendi 1943an Bartzelonara bidali izanaz, erbesteko

[1] Susa argitaletxeak gorazarre ederra egin zion Ibinagabeitia proiektua eskainita.

Eusko Jaurlaritzarentzat espioi gisa lan egitera, eta nahi gabe haren he-riotza eragin izanaz.

Horretaz gain, Andima Ibinagabeitiak Jon Miranderekin izandako harremana aipatzen da aipatutako liburuan; Andimak Miranderekin izandako gutun-trukearen berri eman ez ezik irakurtzen zela.

Seguru nago bati baino gehiagori sortu diola Kirmen Uriberen liburuak Andima Ibinagabeitiarekiko jakin-mina.

Duela urte batzuk badira Andima Ibinagabeitiak zenbait kazetatan (Euzko-Gogoia, Irrintzi, Gernika, Alderdi, Pariseko Euzko-Deya, Eman, Euzko Gaztegi) idatzi zituen artikuluen antologia bat bildu eta argitaratu nuela hiru sailetan banaturik: Kultura eta euskara; literatura eta politika.

Antologia horretako lehen artikulua hiru ataletan banatuaren lehen paragrafoa Andimaren pentsamoldearen eta berak egindako kultur-lanaren motibazioaren laburpen ona da:

“Nonbait irakurria dizut, ez nizuke esango non, “izkera galtzen duan erriak era-berean erritasuna ere galduko duela. Izkera zaitzen duanak, aldiz, erritasun beteare ere goiz edo berandu, iritxiko duala”. Zorionez, Euskadik ez dizu hizkera bidean etsi nahi, nahiz eta erdara zakarrak eskualde zabal, mamitsuak, jan badizkio ere. Ez du etsi nahi, argi ikusi baitu euskara hondatu lurraldeetan herritasuna ere zeharo pulunpatu dela. Beraz, herritasun osoa gure Aberrira berriz ere erakarri gura badugu, aberriaren ezaugarri nabariena den gure ele jatorra begiak baino areago zaindu eta aldeztu behar dugu oraingo honetan aurkitzen den mugarte estuetatik geroenean Euskadiko muga urrutienak barna zabaltzeko” (Andimaren idazlan hautatua, 43 or.).

Artikuluez gain, gutun asko idatzi zuen, bi milatik gora, berrehun eta berrogeita hamar bat korrespontsalekin. Benetako sare soziala eraiki zuen gutun horien bitartez, behar-beharrezkoa frankismoa garaiko urte latzetan euskarazko kulturgintzan ari zirenek elkar adoretzeko, eta horretan euskararen eta euskal kulturaren aldeko proselitismoan beste inor ez bezala edo beste inor gutxi bezala nabarmendu zen.

Patri Urkizun *erbestetik barne-minez* liburuan gutun mordoxka argitaratu zituen. Baina beste asko gelditu ziren argirik ikusi gabe. Nik beste zazpiehun bat hiru liburukitan antolatu ditut, eta liburuki bakoitzari

bere hitzaurrea egin diet, eta transkribaturiko gutunei oin-oharra ezarri dizkiet informazio osagarria emanez.

Interneten badaude aipatutako gutunok², baina paperean oraindik ez. Jarraian hiru hitzaurreak eta bosna gutun paratu ditut Andima Ibinagabeitiak egindako lan eskergaren lagin adierazgarri gisa,aldi berean omenaldi xume bat eskainiz Caracaseko erbestean hil zela berrogeita hamar urte betetzen diren honetan.

1. Euskaltzale eta abertzale kristaua

Jesuita heziketa jasotako kristauaz gainera, euskaltzale eta abertzale izan genuen Andima Ibinagabeitia bereziki hemezortzi bat urte zituenetik Caracasen hil zen arte. Hemezortzi bat urte zituela, Ibero aita kaputxino nafarraren -Ramon Goikoetxea Orokieta *Ebangelista de Ibero* erlijioso izenez- *Ami vasco* liburua irakurri zuen J. Zaitegirekin batean. Jokin Zaitegi, *Euzko-Gogoa*-ren sortzaile eta zuzendari kementsua, adiskide hartuenetako bat izan zuen Azpeitiko Loiolan jesuita nobiziokide eta junioratokide izan zirenez geroztiko guztian.

Batzuek sigi-saga ugari egiten dute euren bizialdian; oraintxe kristau hurrengo ez; noiz euskaltzale, noiz ez hain euskaltzale; noiz euskal abertzale noiz espainol abertzale; Ibinagabeitiak ez, beti kristau eta bereziki euskaltzaletasunean eta euskal abertzaletasunean beti tinko eta suhar, Caracaseko erbestealdiko lurrean hezurak utzi arteraino.

Euskal nazionalismoaren doktrinatzat hartu izan den liburuxka horren irakurketak tximistak bezala argitu aurretik, bazeramatzan sei-zazpi urte jesuitetan ikasten; lehenbizi Tuteran -Orixe izan zuen, besteak beste, maisu-, eta hamabost urte egitearekin batean Azpeitiko Loiolan, apaizgaitegian.

Zaitegiri berari jasota J.M. Velez de Mendizabalek kontatu izan duenez (*Iokin Zaitegi*, 1981, 34-35), Loiolan, Zaitegi eta Ibinagabeitia junioratoan zirela, Aita Apalategi donostiar irakasle euskaltzaleak 1922an eratu bide zen Euskal Akademiaren zuzendariak, Zubiri filosofoaren osabak, baimena eman zien beraren liburuak aztertzeko; haren liburuen artean aurkitu zuten *Ami vasco*, eta Ibinagabeitia nobizioak Zaitegi nobizioari: “Nire aita liburu hau dela eta hil zen” -eta, zertaz ari da, ba? -A, nik ez

[2] “Ereiten” enpresak jarri ditu online. “Andima Ibinagabeitiaren sare soziala”.

dakit. –Nik hartu nion liburua eta esan nion: Seme batek jakin behar du zer dela-eta hil den bere aita”.

Jesuitagaiek astero egin ohi zuten irteeran erreka ertz batera joan ziren eta sasien abaroan –ezkutuan– goitik behera irakurri zuten. Eta bukatu zutenean Zaitegik Ibinagabeitiari: Gu euskaldunak gara eta euskara sakon ikasi behar dugu. Zabaldu zuten liburua nobiziokideen artean eta denak erori! Salatari bat tartean! Deitu zioten Zaitegiri eta berebizikoa! Begitan hartu zituzten!

Gertaera horrek merezi du arreta jartzea eta osatzea. Gertaeraren xehetasun batzuk ez daude oso argi, baina, garrantzizkoenak bai (“Jesuiten pedagogiaren eragina Lauaxetarengan” P. Iztueta. *Euskera*, 2005, 658). Andimaren amak sartu ote zuen Loiolan; Aita Apalategiren liburutegitik L. Sagastune juniorrak atera ote zuen, kontua da Zaitegirentzat haren irakurketak garrantzi itzela izan zuela, eta Ibinagabeitiarentzat ere bai. Ekintza hori zela eta, ikasketa-buru zen Aita Errandoneak bekatu astuna egin zuela aurpegiratu zion junior gazteari, eta negar ugari eragin.

Hitza Zaitegiri emanik:

Leenik Ibinagabeitiatar Andima-k eta biok irakurri genuen. Aurten (1974ean) 50 urte bete dira: Loiola atzekaldeko galbani-iturri bazterrean eseri ginen udako arratsalde batetan biok: irakurri-ala, auxe esan nion gure Andima zenari: gu geu euskaldun gara, izan ere, ta euskera ikasi egin bear dugu. Egia esateko, ezkenuen euskera aazturik erabat, galduxe baizik. Liburuxka ura izan ezik, eztakit euskaldun bezala iraungo ote genukeen. Euskaldunen artean zabaldu genuen ixilpean. Tarteko ziren Urkiaga, geroko Lauaxeta, Goenaga-tar Iñaki, gero Schiller-en Wilhelm Tell euskeratu zuena, Mujika, geroko euskal-iztegile bikaina, Larrañaga, Karakas-ko Andima Ibinagabeitia saria leenik irabazi zuen Azkoiti-ko semea, Argarate, Urretxu-ko seme den Euskal-idazle eta olerkari zoragarria: orren lan eder batzu euskal-langileei buruz Goatemala-ko Euzko-Gogoan argitarazi nituen. Sarobe, Lesaka-koa, Estrabon-i buruz azterketa sakona eman zuena. Martikorena, emengo azken gerratean Kapellau ari zelarik il zuten Betelu-ko semea. Azpeiti-ko Korta anaiak, Gaztelumendi, geroko eliz-izlari ospatsua. Gutarteko zen Zubiaga, Zorion-bidea liburu zoragarria argitaratu-berrri duena ta gerraondoko euskal-izlaririk maitatuena ta zuzenena, nik uste. Azken onek liburuxka au irakurri zuenik enaiz gogoratzen, egia esateko, baina, gu baino urtebete aurreratua gogoa izan-arren, euskaltzaletasunean iritzi berdineko ginen». Hemezortzi laguneko talde horretan, denak Junioratuko ikaskideak

ziren, erdiak urte horretan Erretorikako lehen urtea egiten ari zirenak, hauen artean Andima Ibinagabeitia, Plazido Mujika, Esteban Urkiaga eta Jokin Zaitegi bera, eta beste erdiak, Erretorikako bigarren urtea eta Humanitateak egiten ari zirenak. (P. Iztueta, ibidem, 658).

Andimaren aita Galo Ibinagabeitiak urtebete egin zuen Larrinagako kartzelan (1907-1908) gertaera itxura batera xume honengatik: Elantxobeko maisu D. Cornelio Bilbora joan zen batean, eskola-umeak zaintzen Galo utzi zuen (“Andima Ibiñagabeitia, gerraosteko euskaltzetasunaren zutabe” Txema Larrea, HABE 46, 1984). Hark baliatu zuen aukera hurrei *Ami vasco* erakusteko. Guraso batzuek salatu egin zuten eta hortik kartzelara; han tuberkulosia harrapatu zuen eta laster hil zen, 1909an, Andimak hiru zituela.

Labur: Andimaren aita Galo Ibinagabeitiari Sabino Aranaren laguna izateak –S. Aranak ere ezagutu zuen espetxea– eta hurrei Ibero kaputxinoaren doktrina nazionalista erakusteak kartzela eta heriotza ekarri zion; eta haren seme Andimari eta Zaitegiri eta beste euskaltzale juniorrei aita jesuitek begitan hartzea, bereziki Zaitegi, hura jo baitzuen errudun Aita Errandonea ikasketaburuak, eta Zaitegiren beraren esanetan, aita beratar horrek, grekoa eta latina eta autore greko-latindar garrantzizkoak erakusten zizkien aita horrek nahiko negar eragin baitzion, bekatu astuna egin zuela leporaturik. Gertaera horrek garamatza jesuita espainol izatearen eta euskaltzale-abertzale izatearen arteko talka bizienezko eta emoziozko gogorrera Orixek, Zaitegik eta Ibinagabeitiak nork bere erara, eta nork bere aiurriaren arabera larriago edo lasaiago bizitako barne-urradura edo borroketara.

Egungo PNV/EAJ gogoan, ez zaizkio inori bururatzen doktrina nazionalista erein zen aroko jazarpenak eta atxilotzeak, egungo eliza katolikoari begira jarrita, lehen mendeetako kristauek pairatu zituzten jazarpen, martiritza eta katakonbetako bizitza bururatzen ez zaizkigun bezala, baina esapide, beharbada, poetikoezia erabiliz, esan liteke sutegi hartan gorituak zituztela Jokin Zaitegik eta Andima Ibinagabeitiak harrerezko guztian ezaugarri izan zituzten euskaltzetasuna eta abertzaletasuna.

Bi horiekin batean, fede kristauari ere eutsi zion, hiru zimendu moral horiei, Espainia eta Europa eta mundu osoa inarrosi zuten gerra suntsigarriak –fisikoki eta moralki– eta hoge urteko erbestealdi latza

gorabehera, lehenik Parisen, gero Ameriketara, Guatemalan eta Caracasen.

Hiru zimendu horietatik: euskara, aberria eta kristau fedea; gerraondoa esango nuke hurrenkera horretan sentitu eta defendatu zituela; 1. Sutsuen euskara; 2. Kartsu Euskadiren askatasun osoa; eta, 3. Eliz katolikoaren hierarkiarekiko oso kritiko, Kristoren jarraibidean bermaturik, fedea eta esperantza.

Gorago nabarmendu dugun gertaerara itzuliz, Ibero kaputxinoaren *Ami vasco* liburutxoaren irakurketara; 1922an Euskal Akademia sortu zen Loiolan, pare bat urte lehenago Oñan bezala -Orixe buru-, Lehen Mundu Gerraren ondotik aberri txikien aldera, batez ere herri hizkeren aldera sortu zen begirune hein batekoaren eraginera, Euskaltzaindia sortu berriaren ildoan. Aita Apalategi buru lehenik, R. Olabide, eta bereziki Aita Estefania eta Aita Errandonea irakasle zirela (Irakurri P. Iztuetaren aipatu artikulua). 1932an jesuitak Espainiatik ohilduak izan arte iraun zuen. Gerra ondoko frantziskotarrak euskalgintzan nagusi, gerra aurrean jesuitak eta kaputxinoak.

Zaitegi eta Ibinagabeitiaren arteko harremanean gauzak nola bideratu eta garatu ziren ere zirriborrotzen digu gagozkion gertaerak: Zaitegi buru eta Ibinagabeitia laguntzaile leialen, hots, bigarrena, gero gerraondoa *Euzko-Gogoa*-ren kudeaketan hala gertatuko zen.

Noiz atera zen Ibinagabeitia jesuitetatik?, zerk eraginda? Lehen galderarentzat badugu erantzuna, bigarrenarentzat, ez oso ziurra lauso samarra baizik. 1935eko apirilaren 21ean, Belgikako Marneffen, pazko egunez datatua, Zaitegiri egin zion gutunak honela dio:

*Orra eman zenidan idaztiñoa, irizgarri, nere zoritxarraren berri jakiteke. Biotza dardaraz, ta begiak iturri berriz ere zuri uzten dizut. Idazkortzak ezin dio nere gogoari men egin. Agur Zaitegi, adiskide maite, ta agur ere zuk ain trebeki zuzentzen dezun Elerti-bazkuneko guziei. Biotz aratoletan irarrita zaramazkit, inoiz ere ez zuetaz aantzeko. Etzazula aaztu ainbat urtetan lagun izan zaizun errukarri au. Otoi eta gero-arte. Zure Josu baitan (P. Urkizu. *Erbestetik barne-minez*, 2000, 19).*

Erabaki ikaragarri mingarria gertatu zitzaion nonbait. *Zoritxarra* aipatzen du, emozionalki oso gogorra: *biotza dardaraz ta begiak iturri*; Elerti Bazkuneko guztiei dien atxikimendu errotikoa agerian uzten du, eta haren buruari zuzentzen zaio, ez ahazteko erregutuz, bere buruari:

errukarri etsiaz. Otoi eta gero arte hori Elantxobeko hilerrian Andimaren aitaren lagun handia zen Gorgonio Renteriak ezarri zuen goiburua da; beraz, hilda bezala sentitzen zen, berpizteko itxaropenez?, adierazgarria da azken esaldi jesuitikoa, Josuren baitako fedea agertze hori.

Gerra aurrean, nik dakidala, gutxi idatzi zuen. Jesuitek argitaratzen zuten Bilboko *Jesus'en Biotzaren Deya*-n hiru artikulua eta "Idazti berriak" iruzkinduz beste bat argitaratu eman zituen -gerraondoan sail berari jarraituko zion, euskaraz argitaratzen ziren liburu eta aldizkarien berri emanez-. Lehenbizikoa "Pio XI-garrena ta eleiz-abestiak" deritzana, 1930ean argitaratua, Oñatik egina (Oñan filosofia egin zuen 1926-29), eta sinadura gisa "ANDIMA, S.I.", hots, Andima Societas Iosu, josulagun gisa; eta gainerakoak Belgikako Marneffetik "Ibiñ" batean, bestean "Ibin" sinadurapean, hots, familiaren abizena, ez erlijioso.

Beharbada, garrantzi gehiegi ematea da sinadurari, baina adierazgarria ematen du badela: Oñan filosofia egiten ari zela jesuita gisa sinatzen zuen, eta Marneffen etxeko deiturarekin. Oñan filosofia amaitu 1929an, eta hiru urte Kolonbian egin zituen maisu, Bogotan eta Bocaramangan, eta 1932an Marneffera joan teologia egitera, eta 1935eko pazko egunez hil zen jesuitatarako. Maisu egindako aldian ikusi zuen jesuita bokaziorik ez zuela?, Espainiako II. Errepublikaldian gertatu zen euskal pizkundean parte hartu nahiak gehiago tiratzen zion jesuita bizitzak baino?, ez dakigu bilakaera, errazegia da, menturaz, esatea jesuita eta euskaltzale ezin uztartuzko jotzeagatik atera zela, baina, era berean esan behar da aurkakotasun gogor hori egon zela; hona bi adibide: Aita Errandonearena eta Patxi Sarobe lesakar jesuita behiala euskaltzalearena.

Zaitegiren arabera, Aita Errandonea oportunistak izan zen, eguzkia nora zapiak hara bezala, politika eta erlijio buruzagien haizeak nora, bera hara!:

"Arkitu genuen leengo oztopoa gure arduraduna izan genuen, Errandonea gure latin eta eladera irakaslea, alegia. Eztut esker txarreko gizon izan nai. Alare, egiari berea zor diot: ezkenuen arengan elkarrekiko begirunerik arkitu. Salatari-aginpidea zeraman, eta liburuxka ura atzeman zuen: errudun neu egin ninduen [Ami vasco]. Ark esan zizkidan astakeriek negar onik eragin zidaten: liburuxka ura zela-ta, ogen larririk egin nuela ta abar. Berak uste etzezaken bidez nere burua xuritu aal izan nion, erantzukizun osoa neuk artuta. Errandonea lau eratara ezagutu nuen: leenik euskeraren aurkako amorratua, Oxfordetik etorri berri zenekoan. Gero, errepublikaren garaiean, euskeraren eta euskal-

dunen arteko gertatu zen. Garai ontan Marneffe-ra etorri, dei egin eta parkeske egin zorionka erabili ninduen, Antigone euskeratu ta argitarazi nuela-ta. Elkarrekin izan genuen burutu-ezina inoren errurik gabe gerta zitekela-ta parkeske egin zidan, eta artuta nuen bidea barrena iarraitzeko. Gertatu bear etzitzaigun zoritxarra euskaldunei gertatzerakoan, Razón y Fé-n euskaldunen aurka ixuri ziren irainen erantzukizuna izan zezakeen berak, Errandonea bera baitzen aldizkari aren zuzendari. Azkenik, Madrider utzi ta berriro Donostiratu zenean il arte euskeraren eta euskaldunen aldeko iarri omen zen bearrik. Orrelako gizonak eguzkia nora, zapia arakoak omen dira gure erritarren ustez.” (P. Iztueta. 659-660).

Literatura Oxforden ikasitako aita jesuita nafar harentzat Espainia-ko Primo de Riveraren diktadura garaian Ibero aita kaputxinoaren *ami vasco* doktrina nazionalista zabaltzea bekatu astuna zen; II. Errepublikaldian Sofoklesen *Antigona* tragedia famatua euskaratu eta *Antzerti*-n argitaratzea goragarria –Sofoklesen tragediak aztertuak zituen–; Franco nagusitzean, jesuiten *Razón y Fe* aldizkaria haren erregimenaren zerbitzuko jartzea ezinbesteko Jainkoaren loriarako eta Francoren mesederako –zuzendari 1941etik 47ra, Radio San Sebastian-etik Francoren aldeko sermoiak egina (Añamendi, Bernardo Anaut)–; eta, Madriletik Donostiara etortzean, azken urteetan, euskararen aldeko? (1970ean hil zen). Oso bestela, zinez, Zaitegi eta Ibinagabeitia, haiek galtzaileen alde!

Aita Errandoneagandik Sarobe aita jesuita lesakarrarengana etorritz, Loiolako junior garaian Patxi Sarobe Zaitegi, Lauaxeta eta Ibinagabeitiaren gogaide izandakoa euskara lantzeko zaletasunean, gerraondoan Francisco Sarobe jesuita mistiko bilakatu zen.

“Euskalerrria Jesukisto’ren Garaian Strabon’aren arauz” deritzan idazlana Ibinagabeitiari utzi zion argitaragarri ez zen garaian, are gutxiago Euskadin; beraz, gerraondoan, eta Andimak Zaitegiri zioztanez, Sarobek eman zionean ez zion argitaratzea eragotzi (*Erbestetik barne-minez*, 2000, 34); ikusi zuenean *Eusko-Gogoa*-n argitaratzeko aukera gutuna egin zion Tuterako jesuita komentura 1950ean:

Urteak igaro dira, adizkide maite, azkenengoz elkar-mintzatu giñanetik. Gomutan dukezu, alaz ere, ene eskuetan utzi zenidan euskal-lan bikaña (...) Nere paper artean zetzan zure lan ederra Paris’era erakarri dut eta birraldaturik, lau kopia eder atera dizkituz, gure adiskide min Zaitegi’tar Iokin’i Guatemala’ra bialdu diot, “EUZKO-GOGOIA” bere aldizkari ederrean argitara dezan. Beraz, STRABON’aren GEOGRAFIA, “EUZKO-GOGOIA” ren yorrrailari dagokion zenba-

kian argitaratua izango da (...) Barkakizun izango âl nazaizu, egin dizudan okerkeritxoagatik. Barne-ximikorik ordea, ez didala sortu aitortu bear dizut. Lênik eta aurrenik euskerari zor gatzazkio. Lana zure izen-abizenakin agertuko da. Originala nere esku daukazu eta nai dukezunean igorriko dizut baita kopia bat ere (...) Nun dituzu zomorrotzaz burutu zenun lantxo ikusgarri ura? Beste euskel idazlanak ere izango dituzu noski or nunbait gordeak. Bidali izkidazu, otoi, argitara ditzagun. Landareetaz ere ari izan ziñala ba'dakit. Bial itzatzu lan oro. Gure aldizkingiaren ateak zabal-zabal daude idazle oroentzako. Euskera sendotu, euskera bizkortu; beste asmorik ez darabilgu. Gu bizi geran bitartean euskera ere biziko da naiz norbaitzuk beste bat uste eta nahi [sic] ere. Or ba, zure berrien zai gelditzen naiz. Bainan beste nere antxiñako adizkide maiteen berriak ere bialiko âl dizkidazu. Nundik nora dabiltz Lasa, Larrañaga eta beste beredin adizkide? Ni ona ezkeroz badakit zuen artean gorabera aundiak izan dirala: Yainkoak baturik zeukana txerrenek erdibitu du... Bainan urak beti ere bere bidera eginen du noski eta luzaro gabe. Euskelerriaren aitzu oldartu diran etsaiak oro suntsituak izanen dira, errukigabe gañera [sic] guretzako ere ezpайдute izan. Agur adizkide maite, eta meza-bitartean Xabier deunari otoi eginen al diozu nire alde sinesmenean gotor iraun dezadan, gogorra baite [sic]. Ene laztanik samurrena orizu. (Parisen, 1950-02-21. Erbestetik barne-minez-en argitaratu gabea. Egun Azkue Bibliotekan.).

Luze aldatu dugu asko esaten duelako. Euskarari zor gatzazkio diotso jesuitetan Elerti Bazkuneko kide ohia zuenari; beste lanik baduzu bidali; jesuiten artean Euzko-Gogoa-ren lankide izan litekeenik ohartzan baduzu, jakinarazi eta erakarri gure eginkizun handira; otoi ez egin nire alde sinesmenari eutsi diezaiodan; eta Ibinagabeitiak berak azpimarrraturiko esaldia: Euskal Herriaren aitzu oldartu direnak suntsituak izanen dira errukigabe, berak ere errukirik gabe jokatu direlako; Itun Zaharreko Jainkoaren mendeku kutsuzko esaldia.

Aski luze erantzun zion Sarobe jesuitak gaztelaniaz:

Me perdonarás que por falta de tiempo y de entrenamiento no te responda en euskera. Desde que nos vimos la última vez, Dios ha tenido a bien, en su infinita misericordia, concederme a mí, el peor de todos, muchas gracias espirituales. Diversos han sido los medios por los que ha llegado a mí la gracia de Dios, uno de los más importantes ha sido la lectura de las Obras de San Juan de la Cruz y de San Alonso Rodríguez. Hace algunos años que mi anhelo y ejercicio, aunque ejercitado con muchas imperfecciones, consiste en desnudar mi alma de todo afecto a cosa creada, vaciar mi memoria y entendimiento, en cuanto lo

permiten mis débiles fuerzas, de todo otro Pensamiento que el de la Infinita Perfección de Dios y para que a El sólo ame con toda mi alma, con todo mi corazón, con toda mi mente y con todas mis fuerzas, según el primer mandamiento de la Ley de Dios (...) Ojalá! que desde el comienzo de la vida hubiera hecho constantemente esas peticiones, porque en mucho menos tiempo, y con menos trabajo y con más merecimiento habría llegado ya para ahora a la perfección e incluso a la Patria eterna donde me encontraría a estas horas disfrutando de Dios. Dios tenga misericordia de mí pecador! Pero por falta de humildad y de mortificación no entendí los engaños del demonio, el cual ordinariamente tienta a los religiosos so especie de bien. Y bajo la especie del bien sobrenatural de nuestro pueblo me indujo a preocuparme de las cosas terrenas de la patria terrena. Estas pobres patrias terrenas, mezcla confusa y escalofriante de vanidades y pecados, de vicios y virtudes, que necesariamente tienen que desaparecer! ¡Cuánto tiempo perdido! ¡Ojalá que en vez de haberme ocupado en trabajos y cosas deleznable al margen de la obediencia, hubiera estado barriendo los tránsitos y cuartos del convento por amor de Dios! (...)

Con estos datos, querido Andima, no te extrañarás de que me encuentre muy satisfecho y contento de haber hecho profesión de vivir en obediencia; y por consiguiente de ninguna manera puedo ni quiero autorizar la publicación de nada mío, sin censura y permiso de mis superiores (...) En cuanto a una colaboración ulterior en la revista Eusko-gogoa nada puedo ofrecerte por falta de salud, por falta de tiempo, y sobretodo por falta de intimación de la voluntad de Dios. A mi lo mismo me da barrer que escribir de bichos o de ascética. Mi placer es complacer a Dios (...) Pido también que nos guarde de pecado. Y con esto entenderás muy bien la respuesta a lo que pones al final de tu carta:

“Euskalerrriaren aitzia...” Mi respuesta es la del evangelio: “Bienaventurados los misericordiosos porque ellos alcanzarán misericordia”. Los pobres exilados ¿tan seguros están de la misericordia de Dios en la salvación de sus almas, que no estiman necesario conciliarse Aquella, haciendo misericordia a los que los ofendieron? (...) ¿No sabes que nuestro Señor Jesucristo murió en la Cruz rogando por los que le crucificaban? ¿No sabes que “el que odia a su hermano es un homicida y que todo homicida no tiene vida eterna permanente en sí mismo?” (...)

Advierte hasta dónde te ha llevado el demonio con sus engaños a tí que obtuviste un alma mucho más noble y mejor que la mía. Rompe los lazos en los que te ha enredado el Malo, haz penitencia, vuelve a aquel primer amor con el que solicitó Nuestro Señor Jesucristo recién despertado al uso de la razón. Ora,

que con la oración se quebranta la fuerza del demonio, que es inmensa. Tu oración por tí vale mucho más que la mía por ti. Con todo no dejaré de ayudarte con mis súplicas. Siervo en Cristo. Francisco Sarobe S.J. (Tudela 5-III-1950. Jokin Zaitegiri egindako gutunak II, 2007, 1257. Gutunaren data, martxoaren 5a da, ez 3. Azken paragrafoa eskuz idatzia).

Jainkoari plazer emateak agintariei men egitera ekartzen zuen eta garai bateko adiskideak maitasun berrira erakartzera, deabruaren atzapar nahasle-galbideratzaileetatik askatzearen bidez, beti inperioaren hizkuntzaz; ez zuen baina, ez Andima gogatu eta ez Zaitegi ere, hari ere idatzi baitzion Sarobek.

Ibinagabeitiak: Nere errukigabe'k, agiri danez, zer pentsa aundia eman dizu. Egia esan nere biotzian ez da bat ere gorrotorik, gorroto-biderik izan ba'dut ere. Esakeratxo ori uste gabean nere biatzetatik i[t]zuri zitzaidan, ez nere eskuz iñor garbitzeko asmoz. Odolzalea ez nazu, ortarako aski España ederrean bizi diran agintari lekaide ta eliz-gizon espñaazaleak. Bainan ene ustez, Yauna'k bere bide ez-ezagunez, neurri gabeko gorrotoz erri osoa ito naiez dabiltzanak suntsituko ditualakoan naukazu, eta orixe eskatzen diot biotz-biotzetik. Nerea baño birao gogorragorik irakurri duzu noski itun-zar-berriak zear. Ez da arrigarrri pobres exilados batek esateko.

Bertzalde, mende ontako yantzi oroz erantzia zaitugu, gogokoetaz yantzita. Ni, zoritxarrez, maila ortara ez naiz iritxi, ezta iritxiko ere: ezur-aragiz inguratuta diraugun bitartean ala bearako. Eraztekotan ordea, erderaz zearo erantzia nai nuke eta euskeraz biziki yantzia. Zu, berriz, bestela ari zaitugu: erderaz yantzi eta euskera eranzen imperio aundi orren onerako, bearba. Orkoak Yainkoaren seme ba'dituzu, ludia zear ari gaituzun euskotar erbestetuak ere ba'gaituzula derizkiot, naiz zuek murriz gaiztoz zapuztu.

Zaitegi'ri idatzi diozun eskutitza gogorxkoa duzu: “el desierto floreció” irriz idatzi duzu. Zuen arteko Isla doakabea eta Gracian aipatuak (au maiteago bai'dut) etzun eden gehiago yarriko esakeratxo ortan. Zuek aundi ta deun ba'zerate, Zaitegi ez duzute txikiago. Eman dizun erantzun ederrari nagokio. Edota zeruko yaurerria ere imperio ospetsu orrek monopolizatu ote digu? Orixe bear genuke; laister zeruko erreinua ere yan eta ondatuko digute (Jokin Zaitegiri egindako gutunak II, 2007, 1260).

Zaitegiri idatzi zion Sarobek, goian aipatutako “El desierto floreció” esaldi ironikoaz gainera: *Pido al Señor que le conceda a V. Un don todavía mayor, mucho mayor, el de renunciar, por su amor, y en favor de las almas por*

él redimidas, a su sobrepujante maestría del euskera y al afecto natural a su pueblo vasco para consagrar todo su persona a la salvación eterna de dos millones de Guatemaltecos casi del todo privados de sacerdotes (Zaitegiri egin-dako gutunak I, 2007, 124).

Zaitegi eskarmentatua zegoen jesuitekin Saroberen eskariak erasan egin ziezaion: *Lagundikoengandik gorriak ikusia nauzu, zoritxarrez. Ez da arritzekorik. Lagundia bat duzu ta lagunak beste. Iñori gorrotorik ez diot. Biotzez barkatzen diet neri ere Jaungoikoak barkatu dezaidan. (Jokin Zaitegi gutunak, 2007, 129).*

Oso erantzun neurritsua eta hartzaileari egokitua eman zion:

Jaungoikoari esker, Euzko-Gogoa aurrera doa. Irugarren zenbakia aterea dugu. Euskaldunen gogoak ez ote dituzu Jesukristo'ren odolaz erosiak? Nik baietz uste. Erbesteratuen alde ere zerbait egin bear dugulakoan nago, oiek ere Jaungoikoanatzeko, orkoak baño bear gorriagoa bai-dute. Jaungoikoaren alde dagidan apurra, nire Nagusiaren baimenez egiten dut, nire Artzobispo jaunaren baimenez, alegia, ori baitut orain nire nagusi bakarra, Erroma'ko Elizpuruaren mendean.

Guatemalakoen alde zerbait egiten dudalakoan nagokizu: ikastetxe baten nagusi nauzu, naiz ta ikastetxea nerea ez izan (...) Aurten, gaiñera, Instituto nazionalean ere irakasle nauzu, apaiz bakarra bertan (...) Orko euskota'rren alde beste orrenbeste egiten ba'duzu, nik uste Jaungoikoak begi onez ikusiko lukela ta badakizu Elizaren agindua: Euskaldunei euskeraz. Zoritxarrez orko apaiz ta Lagundiko aunitzek agindu ori ez dute betetzen, lurreko agintarien beldurrez edo koipekeriz. Yardunbide ori ontzat ote duzu? (...)

Nondik ateratzen duzu, ostera, nire Euskalerriarenganako maitasuna naturala dala? Zergatik ez uste izan izatez goitikakoa danik. Beretarrak ez al zitun maite Paul bidali deunak? Ortan utsik yarri al dezaiokezu Bidali deunari? Ni gaiztoa izan-arren, Bidali aundi orren antzeko aleginka ari nauzu, nere txatxarkerian. Zergatik zapuztu Jainkoagandik iritxitako onaldeak? Zapuzte orrek zer onik ekarri lezake? Nik ez ikusten, itxuturik nago, nonbait, zure ustez (...) Jesukristo'ren baitan zure otsein oni agindu (ib.).

Frantzisko Sarobe gutunez eztabaida hau izan Ibinagabeitia eta Zaitegirekin, eta, urte berean hil zen, San Tomas egunez, berrogeita lau urtetan! (Santi Onaindia. Euskal Literatura V. 150).

Zaitegiren bizitzan zer esanik ez, eta Ibinagabeitiarenean ere, jesuita heziketa ezin da inola ere ahaztu haien euskaltzaletasun-abertzaletasunean arakatzean. 1933an, Jesukristo gurutzean hil zela ofizialki mila eta bederatzi ehun urte betetzen zirela, artikulu bat argitaratu zuen Ibinagabeitiak jesuiten *Jesusen Biotzaren Deyan*-n. Literatura kontuan Aita Estefania bezala hizkuntza kontuan maisu izan zuten R. Olabideren *Itun Berria*-z baliatuz, ebanjelarien pasio kontaketa eta apostolu gailen Paulo eta Petriren zati hautatuak harilduz osaturikoa da artikulua:

<Guk berriz, Kisto gurutzetua aldarrikatzen dogu, yudentzat tapustarri [sic], elendarrentzat tentelkeri, deituentzat, ordea, yudu elendarrentzat, Yainkoaren indar ta yakintza dan Kisto>, zion Paul Deunak (I Kor.1,23).

Erospena! Misteri arrigarri ta bazterbakoa! Aurten, zorionezko egun artatik emeretzi garren aldiz eun urte osatzen dira; eskutapen au baizen bizkor, ezda bezte oroimenik bizi izan!

Baña gaur egunean, asko ta asko, yuduak lez, Yesu alderdi guztietatik yaurti guraz dabilz. Orra gure aberri maitean bertan, otso amorratuak darabilten lana. Zuk, ordea, irakurle, Yesu gurutzetua zeure biotzean geruago ta barruragotu egizu, mamin-mamiñian, Bernardo Deunak diñon lez, gorde ezazu; zeure bular-ataria gurutzez zaindu egizu. Gurutzari beti tinko begiratu egiozue eta orrelan errezago zeuen naigabeak, Yaunarenak ikusita, eroango dozuez!

Erospen eun-urtebetetze ospatsu au, zorion iturri izango al yatsu! (J.B. Deya, 196, 1933-IV).

Hogeita zazpi urte zituela idatzi zuen hori Andima Ibinagabeitiak, Belgikako Marneffen jesuitekin teologia egiten ari zela. Handik bi urtera atera zen gorago aipatu bezala, jada gizon gazte heldua.

Euskararen alde sakrifikatu beharra –euskarari lur berriak urratzerakoan eta euskal testuak irakurtzean atsegina sentitzea eragotzi gabe–, Jainkoak euskaldunei euskaraz egitea agintzen ziela, Jainkoak euskotarra sortu zuenez gero haien zerbitzuko bizi beharra zuela, eta aldi berean, Saroberi ziotsona: “otoitz egizu sinesmena sendotu dakidan”, ahuldua zuen seinale; eta, era berean, zeruko erresuma ere jan eta hondatu behar digute espainiar inperiozaleek, agintariak bezala lekaide eta eliz-gizon espainiarzaleek; eta Euskal Herriaren aurka oldartu direnak suntsituak izanen dira errukirik gabe, berak ere errukirik gabe jokatu direlako; Itun Zaharreko Jainkoaren mendeku kutsuzko esaldi gogorra; gogo-printza horiek guztiak daude Ibinagabeitiarengan, eta horrekin

guztiarekin batean, batere kontraesanik eta bateraezintasunik gabe, jesuitek 1936ko gerran izan zuten jokabidearen salaketa latzena, gaitzespen bortitzena, elerti-bazkunekide izandako P. Muxikak Svenson-en *Noni eta Mani* itzuli izanaren karietara:

Aunitz urte zakar igaro ditugu bai, Muxika'tar Palgida Aitak itzulpen ori burutu zUNETIK! Aitzol'ek «YAKINTZA» aldizkarian 1935'grn. liburuxto ori irarriko zuela iragarri zigun. Aitzol izan zenuten aurrenekoz itzulpen ortaz mintzatu zitzaiguna. Aitzol ordea, Kisto'k aiñako nekaldia aberri ta euskeragatik Pranko odolgorriaren eskuartean egari, lur ontatik itzuri zitzaigun. Orratx, iriz-gai dugun liburuxkaren itz-aurrean, idatzi ba'lu, lendabizi aitortu bear zukeana. Ondorengo esatekoak ere, etzitezkean goxoagoak. Etsipen, samin, negar, naigabe eta gaitzezpenez oretutakoa bear zukean itzaurre orrek. Ogi latza ordea, egiogia! Eta Pranko'pean ez dago egiarentzat tokirik; ogiarentzat ere ez, bestalde! (...)

Amazazpi urte auetan Euskera ta Euzkadi'ren aurka aiek egiñak ez zaizkigu ez oraingo ez geroko euskaldunei aztuko. Gure erri eta izkuntzak, mundua mundu, ez dute orlako yasarpenerik ezagutu. Zeinen erruz? Pranco ta aren laguntzalleen erruz. Yesuitek ludi guzian oldartu ziran Franco'ri laguntzeko eta Euskalerria itotzeko. Buruxkilak (Caudillo) sema, sarraski ta odolegarritz bere burua yaso zunekoxe, Ledochowsky yaunak, yesulagun guzien buru garai artan, agindu gogor bat eman zien lur-zabalean barreiatuta zeuden bere menpekoei. Eskutitz bat egin zien, yakiña, erlijio amarru-yantzipean bere politika gaitzoa zurgurki estalirik. Onatx eskutitz ortako itz batzu:

«Españi'ko gudak erabakiko du kristautasun eta gizarte-zuzentzaren oñarriak betiko iraungo duten ala ondatuko diran. Arazo orren aitzinean ezin gindezke mintzul. Aunitz, kristauen artean ere, gezurrak barreialzen ari dira egia-
ren eta are katolikotasunaren kaltetan». Idazki orrekin yesuita guziak Franco'ren alde yarri nai izan zitun «mundo guziak il edo biziko garatz ontan argia eta egia ikusi ditzan». (Bayle Constantino. «Diario Vasco», 18 septiembre 1937). Unamuno'k nun edo an idatzi zuen «yesuitentzako oro duzu garatz». Matxinada ua ere bai nonbait.

Ledochosky yaunak txotxa yaso orduko, yesuita guziak palangisten gurutz-gudaren ederrak lur-zabalean izkera guzietan kantatzen asi ziran, gure apaiz eta erria bidenabar larrutuz. Alemania'n José Marcelo'k «Ritter der Kreuzes» idazten du: Austria'n Carrillo de Albornoz'ek «Was jeder Katholik uber den Spanischen Krieg wissen soll»; Castillo'k, Ipar-Ameriketa'ko «The Queen's Work» aldizkarian «General Franco Leads his legions not again but for Governement». Quito'n ere «A los Héroes del Alcazar de Toledo» argitara zuten. Italian, Ledo-

chowsky'ren urbilllean, gogor ari ziren Franco'ren alde «Lettres de Rome» aldizkarian. Aita Beltza are sakonago ibili zan. Mundu guziko Luistar eta Maria'ren Kongregazioetara itzaldi eta ikas-gaiak biali zizkien, Buruxkilaren ontasanak zabaltzeko, «Españi'ko erlijio yasarpema» gaitzat. Etzenuten olondar auxe lo egon Franco'ri laguntzeko. Yainkoak bereganatu zuen; an garbituko zitun bere kontuak. Bere aberri doakabea ere, Pranko-zale purrukatu agertu zitzaigun garai artan: zoritxarrik gorrienak ikusi ditu arrezkero eta ikusten ari da oraindion, antxiñako adiskide maltzurak zirkiñik ere egiten ez duela aien zorigaitzaren aitzinean. Eta gain-gainetik baizik ez naiz ari, bestela liburu mardulenak beteko nituke.

Iberia'ko yesulagunak etziran nagusiaren zai egon Franco'ren baranoan txaloka eta poz-lekaioka asteko. Aurreneko egunetik, zoro-galduak bezela, buruxkila gorai patzen oyuka ziarduten. Ikusi besterik ez daukazute «Razon y Fe» Burgos' en, «Broteria» Lisboa'n, «El Mensajero del Corazón de Jesús» eta argitara oi dituten aldizkariak. Aldizkari orietan gure erri maitea eta gure apaiz santuak ere lokaztera yarri ziran. Bayle yauna, yesulaguna gero, ipernuko etsaia baño amorratuago larde-yario zebillen, gure aurka, gure apaiz on eta gurbillen aurka. Eta bere larde zikiña nun-nai okatzen zun Yesu'ren Lagundi'ko nagusien onespean.

Ba'ziran bear bezelako yesulagunak ere euskaldunen artean. Laister munduko lau-zokoetara iraitzi zituten, bear-bezelako ziralako, giza gora-bera eta erri gudutan nasi nai ez zutelako. Erbestean il ziran aunitz, zakur ustelak antzo, zokondoratuta: Agirrezeziaga Aita, Estefania Aita, Agirre Aita, Olabide Aita..., Ledochowsky yauna eta aren inguruko beste yaunak, españarrak batik bat, narda lotsagarrienarekin martiri aien azken-ats eta erio-zotiñak begiratzen zituten bitartean.

Yakiña, euskera yesulagunen artean debekatua izan zan. Argitaratzen zuten aldizkari bakarra «Jesus'en Biotza'ren Deya» suntsitua, euskal idazle geienak erbestetuak. Euskera ez-ezik Euzkadi ere zatitu ta lauskitu dute, «oyal batez yantzitako lau aizpak» elkarrengandik bakandurik, «Castellana Orientalis, Castellana Occidentalis» ezizen lotsagarripean laurak estalirik, gure erriaren izenik aipatu ere ez dedin; «nec nominetur inter vos» Paul bidaliak pekatu satsuz zion bezela.

Egunen baten Euskadi buru-yabe izatera eltzen ba'da, eta elduko da alayinkua, edestiaren biderik ezin baiditeke saiestu, ez du bere mugartean Kastilla sor ta sartaldeko yesulagunik baizik arkituko. Zer egingo ote gure erriak? Logika bidez ain maite duten Kastilla aipatuan sar-erazi. Zertako gordeko ditu berena

ez duten lurraldean ez izanez eztare izanez? Laido gorriagorik ezin zitekean asmatu ere Euskalerra eta Euskeraren aurka, ezta euskaldunen aitzia.(Euzko-Gogoa, 1952, 1-2).

Ondo dokumentatua dirudi –ez naiz erkatzen ibili aipatzen dituen iturriak baina sineste ematen diet–; lehenik, jesuitak, hurbilekoenak ez alferrik hemeretzi bat urte egin baitzituen haiekin, eta geroxeago Francopean erdara sakatzen ari ziren erlijioso guztiak, apaiz nahiz lekaide edo lekaime. Eta jesuitak ez ezik era guztietako erlijiosoak, apaiz, lekaime eta lekaide, beti bezain kristau zintzo iraunez:

Gure euskeraren ondabideak arkitzen diran tokian billa bear ditugu, eta Eliz barnean ondabiderik kaltegarrienak arkitzen dira. Ni beti bezin kristau zintzo naiz bainan kristautasun orrek ez dit egia azaltzerik eragozten, gure erri, izkera ta oiturak auzitan dabiltzanean (A. Labaien, 1952-08-23).

Barne-borroka gogorak ere bai, beltzaldi handiak. Hona Nemesio Etxanizi egiten dizkion aitortenak:

Zure berriak ere oso samiñak dira. Elizaren gurekiko ibilbideak ezin ditezke makurragoak izan. Agiri denetik euskaldunak inpernu bidetik eramatea baizik ez du nai. Ez zaio asko kostako ori iristea, beste bidea baño zabalago eta atsegiñago baita. Sinismena galtzeke aurrera iarraitzeko diozu. Ez da orixe errexia. Ondo dakizunez, sinismena Iainkoaren doai bat baizik ez da, eta berak kendu ala eman dezaiguke. Iainkoaren ordezkariak lurreean eliz agintariak izaki, aiek ere sinismen ori eman ala kendu lezaiguteke “operibus credite non verbis”. Eta aipatu elis-agintari orien egiñak sinismena guregandik eradokitzeke baizik ez dira. Egia esan, xarisma ori ene baitan geruago eta suntsitzenagotzen ari zait. Ene fede-krisalluak ba du olio bearrik argi iraungo ba’du diaspora zatar ontan (1953-10-07).

Itxura guztien arabera, borroka horretan iraun zuen, inoiz delako xarisma hori erabat galdu gabe.

2. Parisen

1936ko gerrak Portugalgo Trafarian harrapatu zuen, Tajo ibaiaren bokalean, *Explosivos de Río Tinto* lehergai enpresako bulegoan, administrazio lanean. Ez zuen gerra frontearen bizi izan eta atzeragoardian ere ez, eta horregatik ez zuen espetxea edo erbestea orduan bizi beharrik izan, baina 40ko hamarkadan, buru-belarri sartu zen Francoren aurkako erre-

sistentzia politikoan, espioitza lanean, Jose Antonio Agirrek deiturik, Andoni Zugadirekin batean.

Berak idatzita utzi du hau: “Ni luzaro bizi izan nintzen Madrid'en ene lanbideak bortxatuta...” ez dakigu segururik noiz, eta “luzaro” hori zenbaterako egonaldia izan zen “Euskerari buruz” Alderdi 1953-12.), hango erresistentzia-sarea osatzen. Oraindik orain irakurri dut hau: “Lo contaba Iñaki Anasagasti en su blog: “como consecuencia de un viaje del Lehendakari Aguirre a Caracas en 1943, éste le solicita ayuda a Txomin con objeto de formar una célula de información en Madrid donde, entre otros, participaron Sabín Barrena, Jesús Insausti “Uzturre”, Peio Irujo, Máximo Andonegi, Andima Ibiñagabeitia, y otros más”. El historiador Iñaki Egaña afirma, por el contrario, que Letamendi llegó a Madrid para establecer una red que trabajara para la OSS, primero, y luego para la CIA” (“Letamendi y Urresti, de estirpe abertzale” in *Euskal memoria*, 2011ko uztaila, 3, 12. or.).

A. Zugadik baieztatu zidan AEBetako Bilboko Kontsuletzetik jasotzen zutela dirusaria (*Andimaren idazlan hautatuak*, 1999, 30). Segur aski 1943tik 45era Madrilen bizi izan zen, gero Bilboko Deustuan, eta han bizi zela, sarri joaten bide zen Bartzelonara Zugadirekin batean, harik eta 1947an, etxera poliziak etorri eta ihesi Parisera joan zen arte.

Parisen zela, -bi urte pasatxoko hutsunea dago gutunetan: 1947-IX-26tik 1949-XII-12ra gutunik ez zion egin Zaitegiri, eta ez besteri; azken data horretakoa, honela hasten da: *Ostera txiki bat egin ondoren, berriz ere Parisen arkitzen naiz*-. Portugalera itzuli zen, J.A. Agirreren agindupean, han zeuden espainiar monarkikoekin hitz egitera, Francoren erregimena uzkailezko aukeraz mintzatzera -beste bat gai horrekin oso engaiatua ibili zena Telesforo Monzon izan zen-. Eta 1950etik aurrera, bereziki *Euzko-Gogoa*-rako egin zuen lan, Zaitegiren laguntzaile leialena izaki.

Gutunetan irakurtzen dugunean ez duela aberrira itzultzerik, Francoren erregimenaren ikuspegirako orban handiak dituelako, gogoratu beharko dugu ez dela arrazoirik gabe erresistente heroikoarena egiten ari, baizik eta zinez, 40ko hamarkadan gogor borrokatu zela espioitza lanean, Francoren aurka.

Zertatik bizi izan zen Ibinagabeitia Parisen? Gorago aipatu dugu jesuitetatik aterata Portugalen lan egin zuela, eta gero espioitzan, Francoren erregimenari buruzko informazio garrantzizkoa lortzen, J.A. Agirreren agindupean. Eta Parisen? Quentin Bouchart Eusko Jaurlaritzaren

zerbitzu-etxean, Jaurlaritzaren zerbitzuan eta soldatapean, baina tirabirara handiekin, bereziki Ibinagabeitiak euskara eta kultura lotzeko zuen temagatik, segur aski, Jaurlaritzako jeltzaleek ez baitzuten euskara kultur hizkuntza bilakatzea lehentasunen artean.

Pare bat idazkaritza ere eraman zituen Parisen. Bata, *Eusko-Yakin-tza-rena*, J.M. Barandiaranek hala eskaturik, eta bestea, Edinburgoko *PEN International*-arena. Zaitegiri kontatu zionez, 1951eko otsailean izendatu zuten PEN Euskal Bilkurako idazkari -izen hori eman zion-, eta lehen batzarra martxoan egin zuten:

Iragan Epailaren 24ean, iragarri bezala, PEN Euskal Bilkuraren lendabiziko batzarra egin genuen. Lagun gutxi bildu ginan, eta geienak idazkiz gure batzarrrari eratziki ziran. Ondo dakizu nunbait, ezinezkoa dala euskal idazleak biltzea oro sakabanatuta bizi gaituzulako. Bearrezkoa genuen ordea, batzar ori egitea. Gure PEN ibiltzen asiko bazan. Araudia aztertu genuen eta zuk adirazi aldakuntzatxoa onartua izan zan. Orrez gainera, Batzar Buru edo nagusiak ere izentatu genitun. Zu, ain zuzen ere, euskal-arloan langile adoretuenetik bat zaitugun ezker, buruetarik izendatu zindugun (Erbestetik barne-minez, 46).

Jon Miranderi lanak eta laguntza eskatzen zizkion aldizkarian euskal idatzien iruzkinak agertzeko. Arazo handiekin ibili zen PENera lanak bidaltzeko. Eta gutunen arabera, 1952ko abenduan, F. Krutwig eta J. Miranderi pasatu nahi izan zien idazkaritza, haiek prest omen zeudela-eta (*Erbestetik...*, 116). Ahalegin apala bezain aipagarria, euskal kulturari unibertsaltasuna eman nahia adierazten duenez gero.

Gorago eten dugun hariari berriz lotuz, J.A. Agirreri idatzi zion gutun hau oso argigarria da, alderdikideekin izan zituen tirabiren berri jasotzeko:

Ez al zakidaz arrituko itzez bearrean idatziz natorkizulako. Aspaldi zurekin itz-aspertu bat egiteko gurariz nindagokizun, bainan ez dut nere gurari ori betetzeko mugonik izan beti ere lanpetu eta inguraturik arkitzen zeralako oraingo etxe berri ortan. Dana dala, nere ausardikeri auxe barkatuko al didazu, gaiztoz ezpainatorkizu, onez baizik.

Norbaitek, gaur, urrutizkinez esan du ni "Ordezkaritzan ez-ezaguna naizela eta ez daukadala zer ikusirik ere". Eta norbait ori nor ote litekean bila ibili ez zaitezen, orra argi ta garbi: Alberro jauna.

Ez dut aren esanik gaitzesten lendik ere ondo nekialako “Ordezkaritzan ez-ezagun ta utsa nintzala” ez bakarrik aipatu jaun orrentzako, beste zenbaitentzako ere bai, naiz-ta oiek mintzoz olakorik aitortu ez. Jainkoak ez nindun zozo ta tentel sortu, argitasun aundirik eman ezpazidan ere, baina nere ingurukoak ikusteko beste bai noski. Muzin ta nardarik asko egari bear izan ditut. Geienetan, ixilean ta irribarrez, barne-minez ere bai ordea. Beste norbaitek, nere tokian, abarrotsik aski aterako zuen. Nik ez, ezpainago ortara oitua, nere lera ta irriksak ezitzera baizik: ortan ere zenbait urtez saiatu nintzalako edo gibel-aundi jaio nintzalako. Neurri guziek ordea, euren mugak dituzte. Gaurkoan, nereak behintzat, bere muga jo du ta ezin nengokean gainezka orren berri zuri eman gabe. Itzez ez nauzu arro ezta omen eta aintza-gura, alabaina ez dut nai ere izan edozein[ek] oinpean dabilan xomorro, luginak barea lez zapaldua izateko.

Oriek horrela, ene Lendakari maitea, ez al zera arrituko Ordezkaritza berrian nere itzalik gehiago ikusiko ezpazenu; ez-ezaguna naiz toki ortan eta ez-ezagunek ez daukagu zertan sartu.

Ez nizun esan, bainan zearka jakin duzu Guatemalara ostera gertatzen ari nintzala. Zergatik ez nizun esan? Esku-artean nerabilzkin arazoek zer ondoren izango zuten ez nekialako. Gaurkoan ori ere esan d[i]ezakezuet. IROren laguntasuna iristeko egin ditudan lan guziak alperrekoak izan dira (...) Zer dala-ta nai nuen Guatemalاراتu? Nere ango adiskide aundia deiez zebilkidalako eta nere Ordezkaritzako egokera utsa ikusten nualako (...) Ara joango banintza Aberri ta batez ere euskeraren alde lan egiteko izango litzake, besterako ez noski, eta ori ederki daki nere ango adiskide onak. IROren ukapena gora-bera, lurralde aietarra aldatu nindeke, zorrak eginaz, jakina. Ori egiteko ere gerturik nengoke, atseginago zait bada Paris ontan “ez-ezagun ta ez-deusetarako izan baino”, ludia- ren ipurdian ezagun ta zerbaiteko izan.

Orra, Lendakari maite, esan gogo nizkizunak. Ez al dituzu gaiztoz artuko, diotsut berriz ere, onez baizik. Jakizu, bestalde, zuri laguntzeko gertu naukazula, edonoiz ta edonun, eta zure menpeko zintzoenen arteko izatea nai nizukela Euskera ta Aberriaren onerako. (1951-XII-13. Erbestetik barne-minez. 2000. 76-77.).

Jaurlearitzaren Ordezkaritza berrian ezezaguna –urte hartan bertan bidali zituzten aurreko ordezkaritzatik, Francoren prezioz, eta Frantziako gobernuaren amore ematez-, ezdeustzat hartua eta egoera hartan baino Guatemalan nahiago euskararen aldeko borrokan. Aldi berean J.A. Agirreren menpeko leialena.

Gisa horretako gutunen bitartez hobeki ulertzen dira jendaurreko artikuluetan isuritako hauek bezalako esaldiak:

Iñun eta iñoiz izan ote da arek eraman zun neurrira euskaltzaletasunik erakarri dun gurasorik? Orra eni ederrenik agertzen zaidan Etxeberriren bizitzako gertaria. Semea bialtzen du aita xamurrak Uztaritzeko biltzarkide prantseztuen gogoak euskeraren lotsa ta itzalez betetzeko. Semea bere lan aundiaren aurrerapidea izan zedin. Ez nolana, baizik berak ondu lanak egoki zitezkeela euskaldunak euskeraz mundu ontako iakintzaz iaizteko, adirazi naiez.

Biltzarkideak, ango ta emengo arrozkeriz kutsututa bizi ziran, izkuntzari, aberri izkuntzari, zegokion gorarik emateke. Hori izan duzute gure arbasoen obenik larriena, orretzek ekarri zun gure ondamendia.

Arrituta, zurtuta gelditzen naiz gaur ere gure arbaso ta agintarien euskerariko zabarkeriaz. Etzuten euskerarik erabiltzen batzar aietako autsi-mautsietan, ezta artu erabakiak idazteko ere; batzu gaztelez, bestetzu prantzeraz ari ziran batzar liburu tzarretan, aberri izkuntza bertanbera utzirik. Erri-agintari eroagorik etzun beste lurraldek iñoiz izan: gutxi edo asko, aiek beintzat, burujabe ziranean, izkuntza iatorrez idatzitako monumentu zaarrak utzi zituten: gure arbasoek ondareztat utzitakoak oro erderaz idatziak dituzute. Lotsagarriagorik..! Zentzun gutxi erakutsi ziguten arbaso izkuntzagabekoek (...)

Etxeberri gizajoa! Semea Uztaritz'a biali zenun gure agintariak euskalbidera erakartzeko. Alperrik ordea. Gaur ere, ari dituzu gure artean agintari aien iarraileak, ots, erdera idazlan, batzar-agiri ta goraberetan erabili naiago dutenak. Zuk Etxeberri, zere semeari latiña euskeraren bidez irakatsi zenion. Gaurko guraso baldarrak, aurrai euskera erauzten ari dituzu, erdera mordollo ta zentzungabekoak burmuñeratuz. Zuk, orain berreun urte, euskera iakintza biderako gai zala erakutsi zenigun, eta arrezkerokoek ez diogu zure yarraibide yaukalari kasurik egin. Uztaritz'en Biltzarrekoek ameslari ta txorotzat yo ziñuzten nunbait.

Emen ari gaituzu zure iarraile euskaltzale mordoxka bat, gure izkuntza aurrera atera gurarik. Gu ere, zu bezela, txoro ta ertzotzat gauzkate euskotar eta are abertzale geienak, diruketa, atseginketa, alperketa, beste ametsik ez duten gizon GURBIL eta izatez gaisetiko oriek. Naiago dugu ordea, Etxeberri maite, zuk bezela gere bizitza guzia euskeraren onean erre, txiro, beartsu baita ere euskeratik ertzo izan, ez euskotar geienak bezela diru-atsegin lokartzartean, Epikur'en zerri-taldeak antzo, muturrak sartuta uxarka ibili.

Oien aintza, egun batekoa, elbitz liliarena bezela, zurea ordea, Etxeberri, betikoa, euskeraren maitariak diraukegun artean beintzat. (“Joanes Etcheberry” Euzko-Gogoa, 1951, 9-10.)

Beste bi urtez etsi behar izan zuen Parisen Guatemalarratu gabe; halere, oker ibiliko ginatke beti sufrimenduan bizi izan zela begitanduko balitzaigu. Beharbada, urterik bizienak eta emankorrenak 1952 eta 1953 izan zituen.

J. Zaitegiri Gautemalara Paristik, 1952ko ekainaren 23an: *Ni nola bizi naizen? Len baino pixkat obekixeago, irabazpidea ere geitu zaidalako. Egia esango badizut, ez dakit zer izango den obekien, emen gelditu ala orra joan. Bainan gogoz eta egiz diotsut, ez neri buruz arduratzeko lanik aski ta buru-austerik ugari dituzulako inorenak bilatzen ibili gabe. Nola nai ere nere esker beroenak egiten dizkitzut zure arduragatik, eta erakutsi didazun ondonaiagatik. Nere diruz, inoiz orra osteratxo bat egin al baneza, pozik egingo dut zu ikustearren. (Erbestetik barne-minez, 2000, 103).*

Gutun berean Ovidiusen MAITA-BIDEA-ren (Ars Amandi) itzulpenaren berri ematen zion: *Arrituko zera baina Ovidiusen MAITA-BIDEA (Ars Amandi) aurreneko liburua itzuli dizut, eta bigarren-irugarrena ere, ia bukatuxe daukat. Itzulpen ederra atera zaidalakoan naukazu, bialiko nizuke, bainan bear ba ez dukezu orlakorik irakurri nahiko. Badakit argitaragarri, aldizkarian beintzat, ez dala, bainan liburu baten argitaratzeko itxaropenik ez dizut galdu. Lan txukun ta jakingarria egin gogo nizuke, itzulpenaz gainera oarrez argitua. Esango didazu zer derizkiozun.(ib.)*

Zaitegiri bidaltzen ausartzen ez zen itzulpen hori –Guatemalako apaizak lizun samarra iritziko ziolakoan edo– Miranderi, Salvatore Mitxelenari eta Aingeru Irigarairi igorri zien, besteak beste, eta hirurei atsegin izan zitzaielara eta pozik zegoen: *Orra Mitxelena Aitak diostana: “Zure ta Ovidiusen “Maita-bidea” pozik eta bi aldiz irakurri dizut. Erakutsi didazun lenbiziko zati onek urrangoak are ta biziago izango dirala agintzen du. (Erbestetik barne-minez, 106).*

Eta gutun berean: *Ene egoitza berria: 7 Commandant Rivière-Paris (VIII). Inoiz Parisera etorriko bazina nere etxean izango duzu kokategi, apala baina aterpe. Iru gela eder dauzkat Parisko tokirik dotorenean. Ez dakit noiz arte iraungo duen zorion onek, gureak, nereak beintzat irazekoak izan oi dirate [sic]. Dana dala etorri zaitetz bueltatxo bat egiten eta zure ama ta senideak Hendaian*

agurtu al izango dituzu. Inperiora joaten ezpazera. Biotz onenaz nere eskeintza-txo au egiten dizut. Onartuko al duzu! Agur (107).

Aldarte gorabeherako handiak; beheraldiak eta susperraldiak txandakaturik, gutunen bitartez oso ongi jarraitzen direnak.

3. Euskaltzaleen tabernakulotxo

Harreman handiena Zaitegirekin izan zuen; Jon Miranderekin ere harreman luzea eta sakona izan zuen, eta halaber, Nemesio Etxanizekin.

Gutunak begiraturik ohartzen zara bere etxera joateko lehen gomitata 1949ko maiatzaren 18an egin ziola Mirandek Andimari, Peillen anaian bitartez: *Bena aizina amini bat ba-duzie jin zitie ene ikhûstera dagun igantean, bethiko tenorean; Andima ere khumitatzen dit. (Jon Miranderen gutunak, 1995, 26).*

Honela kontatzen du Txomin Peillenek, gorago aipaturiko gutun liburu horren “eskutitz aurrea”-n gutunen funtzionaltasun eta nondik norakoaren berri:

Jon Mirande Aiphasorhok eta gure gazte garaiko euskaltzale gazteok etxeetan ez geneukan telefonorik. Pariseko harremanetan eskutitz laburrak egiten genizkion elkarri Andimarekin eta Jonekin, Euskal Herriarekin, orduan telefonoa garestiegi zitzaigulakoan, lotura urrunak gutunez berdin. Lanetik euskaraz dei egitea? Gure lankideez gaizki ikusia zen. Oi ingeleraz edo alemaneraz hitzegin bagenu miretsia! Gure lankide maiteek, gure untersprache delakoa ez zuten entzun nahi. (...) Uste dut Jon Miranderentzat ez zela batere egiteko aspergarria; besteekin, gisa batez edo besteez, komunikatzea beharrezkoa zitzaion eta idazteko erraztasun handia zeukan. Jon Mirandek mundu guztian zeuzkan eskutitzkideak, linguistikako eta literaturako adituekin, batik bat. Euskaldunena eta euskaltzaleena, zorionez salbatu ditugu, besteak arrebaren eskuetan daude nonbait. (...) Jonen eskuko idazki guztiak ez dira berdin garrantzitsuak: laburrenak hilabetean behin biltzen zuen euskal tertuliakoak ziren. Halan, larunbat arratsaldetan, F. Krutwig, A. Ibiñagabeitia eta Tx. Peillen deitzen gintuen. Euskarazko irakurketez, idazketaz, idazgaiez, egitasmoez hitz egiten genuen, euskaraz eta erdarazko aldizkariak trukatzan, <akeita eta txola> tartean hartzen. Noizpeinka beste lagunik etorri zen Iñaki Renteria, Jokin Zaitegi, Nemesio Etxaniz, P. Irizar (11).

Gutunak irakurrita, ikusten da gutxiz gehienetan Miranderen etxean biltzen zirela. Haatik, bere etxe apal baina hiru gela ederreki-koan ere zenbaitetan elkartu izan ziren, esaterako, 1952ko irailaren hasieran: “*Iragan larunbatean Krutwig, Mirande ta ni bildu giñan nere etxean. Bost ordu atertu gabe ekin genion euskal auziari. Mirande’k ez zun ezagutzen iaun ori ordurarte. Ene iritxi laburrean, Krutwig iaunak akats aundi bat dizu, bere uste eta bulkoekiko itsatsiegia dala. Ez ditu besteen arrazoiak eta lanak bear bezala ikasi ta onartzen. Nik argi ta garbi esan nion, arrokeri geiegirik ez zaigula zilegi euskal idazleei eta biotz zabal bear dugula euskeraz ari diran guziekiko*” (A.M. Labaieni 1952-09-08).

Batzuetan Mirande eta Ibinagabeitia Parisko *Alma* kafetxean ere bai; nolana ere, ematen du eskuarki Mirande zela gonbidatzailea, eta gehienetan haren gurasoen etxean elkartzen zirela.

Tx. Peillenek euskal tertulia esaten dion hori, Ibinagabeitiak judu tradizioko *euskaltzale tabernakulotxo*a deiziaz izendatzen du: “*Emengo euskaltzale tabernakulotxoak (lau besterik ez gaituzu, Mirande, Peillen anai biak eta ni) asmo ederrak ditugu asi berri dugun urte ontarako [1951]*”. (*Erbestetik barne-minez*, 41), juduek Jainkoak Israel herri hautatuarekin egindako ituna jaso ohi zuten bezala denda edo santutegi batean, Parisko euskaltzaleek ere euskara lantzeko zina berritzeko egiten zituzten bilerak izendatzeko (“tabernakulo”-tik “tabernazulo” ere gertu dago oso, fonetikoki; biltokia ere esan nahi du). Bilera horiek garrantzizkoak ziren, besteak beste, *Euzko-Gogoa* artikuluz hornitzeko, eta Ibinagabeitaren asmo nagusia segur aski horixe zen: *Miranderenak, oro dituzu jakingarririk. Geroago eta trebeagotzen ari zaigu olerkari gazte auxe. Au ere, izatez berarizkoa dezu, bainan nerekin oso ederki konpontzen da eta bere bidean aurrrera jarraitzeko adorea ematen dizkiot* (*Erbestetik barne-minez*, 47).

Eta, jakina, Miranderentzat ere Ibinagabeitia garrantzizkoa zen, biek izaten zituzten beheraldiak, beltzaldiak, eta elkarren sostengua axola handikoa zen:

Zeure aitzineko eskutitzak naigabeturik utzi ninduen; ez nion erantzun, uste bai-nuen, biok soilki elkar ikusi bear genuela biar, eta zure problemetaz mintzatu âl izateko gisan. Nik ere zuk dituzun beltzaldiok ezagutzen ditut. Orain duela denbora zenbait euskal-ekintza utzi nai nuela gogoratzen zera, neu ere euskaldunetaz nardaturik bainengoen (eta nago). Zure kausaz, ez nuen utzi... eta orain zuk duzu utzi nai. Mingarska edireiten dut ori! Euskaldun adiskide guti ditut, beintzat asmokide guti. Peillen anaiak, Krutwig, eta zu batez ere, naiz

izkuntzari buruz ez ditugun beti asmo berak. Lauzpabost lankide ukanki, zerbait lan egin dezaket, bainan guztiek bata bestearen ondotik arloa uzten ba dute, ez du valio [sic] jarrai nakien... (Jon Miranderen gutunak, 66).

Pozaldiak eta umore oneko aldiak ere izaten zituzten, eta horrelakoetan elkarri oparo eskaintzen zizkioten xerazko eta ferekazko hitzak:

Mirandek Ibinagabeitiari: *Nire lili garbi ori... Lugus Aundiak begira zaitzala osasunean, argian, gentzan, druiduntasunean, eta beste tasun guzietan, segaiduntasuna âztu gabe, jakiña (32); Ene izar bakoitza!... Agur zuri bat zuri (33, 34); Lili eder... Larunbatean ikusi arte, agian. Agur izardun bat (34, 35); Ene panpin eder ori! (36).*

Eta Ibinagabeitiak Miranderi: *Zitori kutun... Laztan bat (50); BAKE, ZORION TA ALUON! Inguma ñabar... Bliiaren buztan igurtzi bigunena opa dizut. Agur (56). Adixkide mami... Iganderartio, adiskide, artean jainko-jainkosen laztan txut-garriena jaso ezazu (59, 60).*

Iritzi ezberdintasunik izan zuten. Hizkera kontuan Krutwigek Mirande lapurtera klasikoa erabiltzera erakarri zuen; Andima ez; jarraitu zuen gipuzkera osotuan.

Talka ideologiko gogorrena irlandar eta juduen kontuan izan zuten. Mirande europarzale arrazista eta irlandarren miresle; Andima, aldiz, juduek II. Mundu Gerrako holokaustoaren ondotik egindako mirariaren miresle kartsu –egun ez bezala, 50eko hamarkadan euskaltzale gutxiz gehienak judu miresle ziren–, eta irlandarrek 36ko gerran Francoren alde egindako borroka ahazten ez zuela, eta gain-gainetik aberri hizkuntzari zegokionez irlandarrek erakutsi zuten epelkeria ezin onarturik. Tinko eutsi zioten, haatik, adiskidetasun bekaizteko modukoari, Parisen bezala, Andima Amerikaratu ondotik ere, hil arte.

4. Ameriketean

Hispanoamerika ez zuen ezezaguna Ibinagabeitiak. Jesuita garaian hiru urte eginak zituen Kolonbian maisutzan, Bucaramangan, eta Bogotan. Ez zen amerikazaletasunak bultzaturik joan, bada, Zaitegiri laguntzera baizik.

Guatemalako hiriburuan bi urte eskas egin zituen, 1954ko hasieratik 1956ko hasiera arte. Latina irakatsi zuen, *Euzko-Gogoa*-ren atarreoak idatzi zituen, eta Zaitegi aberriratu ondotik ere (1955eko aza-

roan) han jarraitu zuen hilabete batzuetan, diru-kontuak eta garbitzen. Zaitegirekiko bizikidetzan zenbait tirabira izan zituzten elkarren artean, gutunetan ageri direnak (epilogoan xehatzen ditugu). Nolanahi ere, eutsi zioten adiskidetasunari.

Han idatzi zuen Ibinagabeitiak, Erronkariko euskalkia hiltzear zela profitatuz, honako ataurreko hau:

Alabaiña, izkera aunitzek ikusi izan zuten beren burua gaur euskerak dakusan zori ber-berean edo okerragoan. Izkera orien iabeak ordea, kemen eta gizontasunik erakutsi dute, berriz ere izkerok piztu ta iasotzeko. Or duzute katalanera, argibiderako.

Gure erriak, berriz, ez du izan inoiz ere ortarako kemenik, euskera aintzat artu ta zegokion gaindegira eramateko. Aitzitik, betidanik erakutsi izan du erri-elearekiko arbuiorik lotsagarriena, eta arbuio ortan darraiki oraindik ere.

Abertzaletasunak, itsualdi ontatik euskotarrak aterako zitula esan edo uste zitekean. Ez ba... Gurean Jel-alderdia izan da abertzaletasunaren arrobia, baita euskeraren illobia ere. Ez noski, asmoz ta iakítez, bai ordea, bear bezelako gizontasunik ukan ez duelako izkera-auzi latz ontan; etzun euskera artu alderdiko ele bakartzat, alderdikide guztiak aberri-izkera itzez ta idatziz erabiltzeko bearturik, enda-ezaugurri bakar ta garaientzat euskera ezarririk. Erdera izan du ele nagusi; oraindik ere, ez du euskeraren miñik bere aratoletan nabaitu.

Euskera ez dala aski abertzale zintzo izateko darasate... Eta erdal merkatari etoi biurta zaizkigu euskaldunak oro.

Merkatari lotsagabeak euskel izenpean erdera besterik ematen ez diguten ainbeste ta ainbeste albistari.

Txepel utsak, euskera baiño erdera erabilli naiago duten alderdikideak.

Etoi batzu, iakintza ta kultura erderaz sakatzen diguten guztiak.

Saldu batzu erdera elizetan barreiatzen duten gotzai, apaiz eta lekaideak.

Ziraun batzu, erdera betiko zapuizten ez duten euskaldunak euskera soilik erabiltzeko.

Zer itxaron ote dezakegu txepel, saldu, etoi ta ziraunez iositako erri baten gandik? Irakurleak asma beza.

Gure erria, aberri-izkera bein betiko iasotzeko kemenik gabe, amildegirik beltz eta ilgarienera lerratu zaigu, etoikeriaren leize-zuloan betiko usteltzeko.

Garrazki diardugula esango du norbaitek. Bearko... ez gaude bada, xuriketan ibiltzeko garaian. Beste iñori baiño len, «Euzko-Gogo»ri dagokio gaiñera, onen garrazki mintzatzeko eskubidea. Ez dut uste iñork arririk iaurti lezaioenik euskerari arnas ta adore ematen ez diolako. Gaur beintzat, gure aldizkariak darraiki euskal-auzi bakarra.

Euskaldunak! Nagiak eten eta euskera ito nai diguten oztopo ta kate guztiak apurtu ditzagun. Kopet arroz erakus dezagun euskaldun gerala, euskaldun irauñ nai dugula; oraindik ez daukagula iltzeko asmorik, Erronkariko euskera-renik ez dakigun gerta. (“Amilbera” Euzko-Gogo, 1954, 5-8).

Eta 1956an, Caracasera heldu eta hiru bat hilabetera, honako aitorenak egiten zizkion jada aberrian zen Zaitegi adiskideari:

Pozgarria benetan gure lan eskaxa aintzat artzen duten adiskide zintzoak badirala ikustea, eta Euskalerrian gainera. Maiz esan izan dut nik, gure asmo, xede ta lan guziak Euskalerrira zuzenduak bear dutela, eta ez beste inora. Biotz urragarria benetan aberritik landa bizi diran euskoen jokabidea, euskerakiko batez ere. Emen inun baino euskaldun gehiago izango dira noski, alare ez dut emen baino saieskeri aundiagorik ikusi euskerakiko. Erderaren itsaz itogarrian murgilduta bizi zaizkigu, eta euskeraren alde norbaitek aotsa jasotzen duneko, arrigarri gertatzen zaie, noiz irrigarri gertatzen ez zaienean. Egia esan oraindik eztaramazkit iruilabete, baina laster jabetu naiz euskerakiko emengo izozkeriaz. Biotza urraturik nago, adiskide, nola osatu ez dakidala. Euskera gabeko abertzale-tasun aizun batek darabilzki aunitz emengo eusko. Alare ezer onik inoiz ez dute ontzen. Geienak kultur-mailan ez dira gauz andirik, alare arrokeri zoroenak eraginda, zerbait baino geitxoagotzat dauzkate euren buruak. Diru erlantza aski zaie nunbait, edozein jakintza mailan ere gailen agertzeko. Ez da benetan xuria euntzen ari natzaizun oial au, egia bai ordea. Ni Eusko-etxeara ez naiz joaten. Zertako? Obe dut nere etxean euskeraren alde ekin, ez erdal-etxe artan alperkerian astia igatu. Ez orixe. Proselitismua egin bear nukela esango didazu bear bada...Desertuan aldarrika aritzea baino okerrago litzake. Bienbitartean, nere bizimodua nolarebait antolatzen ari naiz nere moldez ta kemenez; emengo eusko ospatsuen gandik ez dut inolako laguntasunik izan nere auzi latz au askatzeko. Ala obe, orrela aske ta jarei nunnai nere burua erakutsi al izango dut...non pro toto libertas venditur auro. Txanpon batzu egiteko zoria jaunak emango balit, laster joango naiz or gaindi euskeraren alde diruok erretzeko (1956-V-11. Erbestetik barne-minez, 191).

Berdin jarraitu zuen bada Ameriketean ere, euskara landu nahian, lantzen, eta euskara bazterturik erdaraz ari ziren euskoen artean, haien

ondoan eta haiengandik urrun sentitzen. Eta euskararen aldeko proselitismoa egiten: hark bultzaturik idatzi zuen Martin Ugaldek *Iltzalleak* deritzan ipuin bilduma, eta Andimaren beraren hitzaurrea darama:

*Eta nor da Martin Ugalde? Oraindik gizon gaztea da andoaindar jator au. Euskaldun sutsua, aberri-izkera biotzez maite duen euskotar bikaña. Lendik ere argitaratuta zeuzkan erderaz, ipui-sorta ernagarri bi. Caracas'ko "El Nacional" izparkariak urtero egiten dituen ipui-sariketa sonatuetan, bi aldiz irabazi du Martin Ugalde'k lenbiziko saria. Ondo irabazita gaiñera, bere-berea duen estilu berezi baten jabe dalako. Euskerazko ipui auek ordea ez dute zer ikusirik erderazkoekin. (...) Nork ez du biotz-dardaraz irakurriko "Gizerailtza" deritzan ipuia? Gure gudu garaiko gertatu bat bizi-arazten du Ugalde'k ipui orretan. Nemexio gizajoal! Etsaiek garbitu zuten "ñaxoñalista zalako. Erri guztiko gizonik onena. Nemexio txapel gabe ikusten dudanean, Euskadi euskera gabe begitanduten zait. Eta amaikatxo Nemexio errukarri izan ditugu gure errietan. Beste lau ipuiak, euskal burrukak erne-arazitako frutu beroak dituzute. Bearrezkoa genuen euskotarrok ere gudu-literatura gartsu bat, eta literatura orri asiera ezin obeagoa ematen dio Martin Ugalde'k bere ipui auekin. Negargarria, baiña ora-indik euskaldun batek ere ez ditu liburuetan euskeraz eman orduko gertari deitoragarriak. Mututasun lotsagarrienean diraute oraindik ere. Eta bearrezkoa izan kanpora aizatzea, gazteak jakin dezaten zer-nolako naigabe eta atseka-beekin oretuak izan diran gure askatasun naiak. Gertari samiñok iñoiz gure gaztediak aztuko balitu, akabo gure itzaropena ("Itz bi", *Iltzalleak*, Caracas, 1961).*

Artean oso gutxi jorratua zegoen gudu literatura euskaraz (A.M. Labaienen *Lurrikara* antzerkia, Sebero Altuberen *Laztantxu eta Betargi*).

Caracasen azken hamaika urte igaro zituen. Frantzian bezala euskal kulturagintzari lotu zitzaion batetik, *Bergiliren Unai eta Alor-kantak* euskaratzen eman zituen bere azken urteak; eta, bestetik, Frantzian baino askatasun politiko gehiagorekin artikulu politikoak idazten enplegatu zen.

Dakidala, hiru idatzi zituen Caracaseko politikaz, eta mordoxka Euskal Herrikoari zegokionaz, Imanol Fernandez Etxeberria *Matxari*-rekin batean *Irrintzi* zeritzan aldizkarian.

Marcos Pérez Jiménez jeneral diktadorea Larrazabal almirantearen gudu-gizonek-eta garaitu zutenean "Herri bat gainezka" deritzan artikulua idatzi zuen bozkarioz blai. Hangoa deskribatzen ari, bere aberria

zuen gogoan: *Harrigarria benetan Caracasko herriak erakutsi duen askatasun-nahia. Hamar urte beltz hauetan noiztenka agertu izan zuen bere egonezina, baina egonezin hori indarka gogorrez baketzen zuen Perezek. Espetxeak gainezka, erbestean milaka herri-gizon aurkitzen ziren (...) “Seguridad Nacional” horretakoak guk hain ondo ezagutzen dugun beste “Seguridad” batean ikasiak ziren, Franco diktadorearen giza ankerren ikastolan. (...) Baina euskotarrak zer ikusi eta ikasi handiak ditugu Venezuelako matxinada eder honetan (...) Hementxe ikusi dugu argi eta garbi herri oso baten gorrotoari eutsiko dion diktadurarik ez dela oraindik sortu. Denak gizon bat bezala jaikitzen direnean ez dago Perezik, ezta Francorik ere esango nuke nik. (...) Larrazabal jaunak atzoko hitzaldian esan zuenez, “mundu guztia dago Bolivar-en herrira begira hango soldadua askatasunaren ezpata erabiltzen ikusteko eta ez jauntxoaren idizila. “Gora eta gora uztarrria jaurti duen herri azkarra!” (Andimaren idazlan hautatuak, 1999, 276-278).*

Eta garai bertsuan abiarazi zuten Matxari eibartarrak eta berak euskal gudarien *Irrintzi* aldizkaria. Gaitzesten zuten Alderdi Jeltzaleak Parisen egindako I. Mundu Batzarrean hartutako erabakia: Franco uzkaileteko indar espainiar errepublizaleekin lankidetzan aritzea: *Ez dezagula Aberri maitea galdu gorroto gaituztenekin ibiliz, nardatzen gaituztenekin pakto ahul eta burugabekeotan nahasiz. Espainiarrak oro berez zinausle (perjuro), berez gezurti, berez saltzaile politika eta hartu-emanetan. Eta berriz ere salduko gaituzte gure indar eta ahalmena erakusten ez baldin badiegu, geu geurez, Euskadi askatzeko gai garena erakusten ez badiegu. Ez dugu behar espainiar monarkiarik, ez dugu espainiar errepublikarik behar geure auzia garbitzeko. Baditugu lankide hobeagoak askatasuna iristeko. Hurrengoan horretaz (Andimaren idazlan hautatuak, 1999, 283).*

Lankide hobeago horiek: gutxiengo nazionalistako kideak. 1960an haserretu egin zen *Matxari*-rekin eta utzi egin zion *Irrintzi*-n argitaratzeari.

Beste gutun idazkide maite bat Nemesio Etxaniz izan zuen. Aurrez aurre, dakidala, inoiz elkar ikusi ez bazuten ere, gutun bidez primeran etorri ziren elkarrekin. Elkarri egindako gutun hauetxek dira horren froga argiena.

Horra hor Euskal Herrian hazi, eta, Espainian, Frantzia, Belgikan, Portugalen, Kolonbian, Guatemalan eta Venezuelen bizi izanagatik, atzerrian hil izanagatik, euskara eta Euskal Herria eta adiskideak eta fede kristaua inoiz saldu ez zituen gutxiagotatik Euskal-

dun Unibertsala saria eskuratu du zenbaitek. Bi hitzetan: gure mendebaleko munduko euskaldun jantzia.

5. Gutunei buruzko argibideak

Gutun-harreman handiena Iokin Zaitegi, Jon Mirande eta Nemesio Etxanizekin izan zuen; horietako bakoitzarekin, gordeak ditugunen arabera, 200 bat gutun trukatu zituen. Iokin Zaitegirekikoak argitaratuak daude argitaletxe honetan bertan (P. Iztueta, J. Diaz, 2007, II, III, IV.); eta Jon Miranderekikoak Patri Urkizuk (Erbestetik barne-minez, Susa, 2000, eta Jon Miranderen gutunak, Susa, 1995); eta horregatik, N. Etxanizekin izan zuen gutun-trukearekin hasiko gara.

Honen aurretik 42 gutun zeuden argitaratuak Erbestetik barne-minez-en, Andimak Nemesiori eginak; guk hemen, 186 gutun argitaratzen ditugu, 103 Andimarenak eta 83 Nemesiorenak, hamasei urteren buruan elkarri eginak, 1951ko azarotik 1967ko azarora (azararen 2an hil zen Ibinagabeitia); lehenbizikoa Andimarena eta azkena Nemesioren, hark adiskide zenduaren ilobei bidalia.

Gutunak gurutzatuak argitaratzen ditugu, idatzi ziren bezalatsu, hartara jakingarriagoak eta atseingarriagoak gerta daitezkeelakoan. Tamalez, hutsuneak badira, hots, idatzi baina galdu diren gutunak, eta irakurle zaletuak haien mira egingo du behin baino gehiagotan, baina, dauzkagunak ere ez dira gutxi, batez ere kontuan izanik frankismo garai betean elkarri igorriak direla, eta polizia frankistak ahaleginak egiten zituela gutun-trukeari behaztoparriak ezartzeko.

Gutunak irakurtzeko gogoz heldu denak, besterik gabe, ekin biezaio irakurketari, hitzaurre hau alde batera utzirik.

Hitzaurre honetan gako axolazko batzuk ematen ditut A. Ibinagabeitiaren ezagutzara hurbiltzeko; I. Zaitegik eta J. Mirandek tarte zabala dute bertan.

Eta gutunen ondotik, epilogoan, N. Etxanizen gainean argitasun zenbait, eta halaber, gutunon irakurketak sortutako gogoetak plazaratzen ditut.

Andimak Zaitegirekin berrogeitaka urteko adiskidetasuna izan zuen, elkarren artean izandako gorabeherak gorabehera harreman iraunkorra haretzekin izango zuen hain segur; Miranderekin harre-

man usua eta estua izan zuen Parisen bizi zela bospasei urtetan eta gero gutun bidez harreman handia eta ona atxiki zuen; baina, ez pentsa, Nemesio Etxanizekin izan zuen gutun bidezko harremana ez zen batere kaxkarra izan, gorago aipatutakoekin izandako harremanari ezer kendu gabe, Etxanizekikoa ere bekaizteko modukoa izan zen. Epilogoan egiten dut inbidia emateko moduko hartu-eman horren deskribapen xehe samarra.

1

Paris'tik 1951'gko Azillak 30

Etxaniz'tar Nemesi Apaiz jaunari
Santa Krutz Azkoitia'koan

Agur Jauna:

Atsegiñez gainezka irakurri ditut Euzko-Gogoan argitara dituzun lan ederrak naiz itz-lauz naiz itz-neurtuz. Benetan bikañak euskal arima ta azalez jantziak. Berriki urratzen asi zeran bideak, batez ere, egoki-egokiak dituzu. Euskera bizi-bide guzietan sartzera oldartzen zera, yolas ta dantzaldiak barna. Orain arte uzkur ibili gaituzu euskal-idazle geienak alde ortatik, eta ezin ukatu ibilkera orrek ekarri dizkigun kalte neurkaitzak. Euskeraren makurrak zuzentzeko mugonik izango ote dugu ora-indio? Dana dala nere zorionik kartsuenak yaso itzatzu beñepein.

Oraindik ez dut zure azken liburua ikusi, ala ere, aurretikoak bezela, ennegarria izango dala uste dut³. Eskatuta daukat Donostia'ra, bainan nere lankideak alper edo beintzat soraio-xamar dabilta agiri danez, eta ez didate oraindik bidali.

[3] Halabeharrez, gutun-liburu honetan gisa da aipatzea Nemesio Etxanizen lehen liburua hain justu, Kartak nola idatzi euskaraz, izan zela. Andima Ibinagabeitiak *Euzko-Gogoan*-n iruzkindu zuen. *Kartak (idazkiak) nola idatzi euskeraz?* / Nemesio Etxaniz / Itxaropena, 1950. "Kartak (idazkiak) nola idatzi euskeraz?" Ibinagabeitia'tar Andima'k / *Euzko Gogo*a, 1951-02. Hurrengo urtean, kanta-liburua, klasikoak eta modernoak ere: *Kanta-kantari*, *Euzko-Gogo*a-n (1952-01) iruzkindua, eta 1952an, bi antzerki-lan, komedia eta drama: *Izoko aberatsa-Irulearen negarra* (1952-09)-n iruzkindua.

Inguru abetan ari gera euskaltzale zenbait gure izkerari indarr berriak eman gurarik. Iru edo lau gazte, batik bat, ederki saiatzen dira euskeraz idatzi ta mintzatzen. Irurak Auñamendi'tik onuzkoak dituzu⁴, aruzkoek ortarako gogorik gutxi baiño ez dute erakusten. Erdera zitak, emen ere, gaztelaniak gero, euskotarren artean sarraski negargarrienak egiten ari duzu. Lotsagarriagorik... Ezagutzen ditut asko, aber-tzaletzakoak, erdera besterik ez darabiltenak elkarren arteko itzezko artu-emanetan, zer esanik ez idatzizkoetan. Ergelak. Euskera galdu ezkeru besteri[k] izango dugula uste ote dute? Pentsaketa abek barne guzia irakiten yartzen didate.

Ain zuzen ere orko adiskide bati orantsu idatzi nion euskal auziaren inguru nere asmoak irauliz. Erri bakoitzean kelulatxo bat sortu bear genuke euskaldunei euskeraz irakurri ta idazten ikasteko. Zarata gabe. Gazte-jendea gure izkuntzaz zaletutzeko. Ez ote egingarri? Bide ortaz edo beste batez, erria euskal-zaletutera bearturik gaude. Zuek, guk baño obeki, orko berri dakizute baita ere nola egokien joka zindezken. Guk ere alegiñak egingo genituke nolarebait laguntzeko.

Ez al zera iñoiz ere zure lan goragarri ortan atertuko. Egunen baten, erriak, ere, gure lanari erantzungo.

Agur jauna, beste bat arte.

Agindu beti ere, zure menpeko oni.

[Sinadura eskuz: Ibinagabeitia'tar Andima]

Ene egoitza:
Andima de Ibinagabeitia
5, rue Quentin Bauchart
PARIS (VIII)

[4] Jon Mirande, eta Robert eta Txomin Peillen.

Paris, 1951'gko Lotazillak 17

Etxaniz'tar Nemesi Apaiz J'ri
Santa Kutz Azkojiti[a]'kon

Urrutiko adiskide:

E[s]kuartean daukadaz zure eskutitz eta liburutxoak ere. Akats eta miztorrik ugari izan dituzula argitarazteko? Ez nau batere arritzen diozunak, ain baitaukagu gure izkera gaiztetsi ta zokoratua. Atsegin jario irakurri dizut KANTA KANTARI. Neretzat nai nizuke zure euskera errikoi eta jatorra. Nik beintzat ez dizut zure lan bikañean gaizpiderik arkitu, ez det uste beste iñork ere arki dezakenik, gure betiko pariseu ta mandakoek izan ezik. Oyei begira ezin gindezke euskal-bidean ari, bestela ez degu gure izkera datzan leozpetik⁵ iñoiz ere jarei aterako. Eta ortara saiatu bearrik arkitzen gera euskal idazle guziak. Gure zeregiñik beñena, euskera, inguratzen gaituten erderak darabilzkiten izkilluz apaintzea dezu. Ba'dakigu, ondo baño obeto, izkillu oriek zein diran, kantak, nobelak, eta beste zenbait. Zer dala-ta ez ote ditugu tango ta sanbak euskeraz jantziko? Zabal, asmo oriek, idazki oni atxikita bialtzen dizudan iritzian, arakutzen ditut. Ondo dakit nere kritikaxo zenbaiti gordiñegi irudiko zaiela. Or konpon eta idatziak idatzi, nik ere, Pilatus'ek bezala.

Aurrenekoz irratiz⁶ zure liburuaren berri zabalduko det, urrengo Euzko-Gogoan argitaraziko dut iritzi bera. Emengo izparkarian ere⁷ zenbait idatziko dut, baita liburu berria iragarri-aziko ere, norbaitek erosi nai badu. Emen gaindi, zenbait ale salduko dizkitzut nere adiskideen artean, bainan oraindik ez dakit zenbat, gutxi-gora-bera ere. Askorik ez, euskaltzale urri geralako, bainan alegiñak egingo ditut alik-geienak saltzeko. Antolatuko naiz dirua saldu ondoren zuri bialtzeko.

Agur adiskide ona eta milla esker. Goraintzi gartsuenak artu ezatzu euskeraren baitan.

[5] Zigor ziega.

[6] Euzkadi-Irratiaz ari da. Mitterrand-ek 1954an debekatu arte, hor saio mordoxka eman zituen edo prestatu zituen Andima Ibinagabeitiak, euskal idazle eta literaturaz. Joseba Rezola zen arduraduna, eta erbesteko Eusko Jaurlaritzaren, eta JEL alderdiaren eskutan zegoen.

[7] Pariseko Euzko-Deya. Bizpahiru urtetan euskal orriaren arduraduna izan zen.

3

Azkoiti – 1952'ko Orrillak 6

Ibinagabeitia'tar Andima J.

Paris

Adiskide saiatu ori: Aspaldi zorretan naukazu: bialdu zenizkidan guztiak, jasoak ditut. Eskerrik asko.

Gernika aldizkingira ez det oraindik ezertxo bialdu, ta Fagoagak ez nau ezagun. Or ere musua sartzen, saiatuko naiz. Gure Herria ta Herria, ez ditut artzen.

Euzko-Gogoa emen zabaltzeko, oso garesti jotzen digu. Len argitaltzen ditugun liburutxoak ordaintzeko lanetan dabilzkigu or-emengo euskalzale apurrak, eta amar dolarreko orrek gora jotzen du. Aberatsak elkortuta dauzkagu eta lagun-arteak ezin gure usaikoak sortu.

Donosti ta Bilbon ikasle gazteen artean ba-dabil euskal-azkura pixkat. Errian ere ba-da gosea, baña bai “zentsungabekoen” infinitus est numerus ere.

Nere liburuei egin diezun goraipena Jaunak ordain dakizula. Oso aita-punteko ona billatu zaitut nere aurren bataiorako.

Politika alde batera utzi, ta Euskera indartzen asi bear genuke guztiok.

Lotsagarria benetan euskaldunoi Londres'ko B.B.C.en gerta zitzai-guna. Katalanez, galegoz eta euskeraz alako poliki asi ziran, eta gureak bereala porrot egin zigun: besteak an diraute.

Euzkadi-irriatiak egunero baño, lan eta edakunde aundiago genuke noizean bein B.B.C.'k euskeraz egitea. ¿Zer egiten dute Onaindia⁸ ta bes-teak irratsaioetan erdera dariotela? Euskerari ere baztartxo bat gorde dezaiotela. Eta gure irratsaioa katalanena eta gallegoena bezela, euskera utsez bear genduke. Zirika itzazu orko lo-artuak.

Goraintzi ta osasun. Zure gogoetan batua dezun adiskide

[sinadura eskuz: Etxaniz'tar Nemesi]

[8] Alberto Onaindia noski, ez, Santi Onaindia.

Paris'tik 1952'gko Azilak 15
7. r. du Commandant Riviere-Paris VIII

Etxaniz'tar Nemesi Apaiz jaunari
Santa Kutz Azkoitiko'n

Adiskide maite,

Bi azken Euzko-Deyak igortzen dizkitzut zure aipu arkituko duzula-ko. Irizar jauna Venezuela'ra aldatu zitzaigunetik ni ezarri naute "euskal-orriya"ren arduradun. Etzait bat ere atsegin, baina euskeraren onez dan ezkeror, ezin ukorik eman. Orain arte orrialde bakarra agertzen zan euskeraz, engoitik bi argitaratzen ditut. Alare nai nuken beste tokirik ez daukat. Orrialde auxe zerbait pizkortu nai nuke. Ondo dakit, nere idazke-
ra astunegia da; ondo litzake zu bezalako idazle yatorraren lantxoak ere noiztanka argitaratzea. Pozik zure zirikaldiak artuko nituke. Or ikusiko duzu "Liburu lizunetaz" bizkaitar batek⁹ idatzi [sic]. Dagoneko "Xe-mein'en erantzuna artu dut, baina ezin nezake argitara datorren zenba-
kian tokirik ez daukatalako. Oso erantzun xantu ta betiko leloz ernari. Arrigarria: yaun ori gertu daukazu euskerari uko egiteko iñoiz gure izke-
ra lizunbide gertatuko ba'litz. Eta ez du bat ere alkerik erdera lizun, zikin, izorkeritsuak aotan noiz nai erabiltzeko. Nun dago emen logika? Orixe bai benetan euskerari bizitza eta arnasa ukatubearra!

Pozik zure berriak yasoko ditut. Agur adiskide

[9] "Euzkera ta liburu lizunak" artikulua ari da (1952-11-1). Ikus *Andimaren idazlan hau-tatuak*, 1999, 125, eta "Olerki erotikoak eta hauen ingurunea" in *Egan*, 1992, eta 1993-1.

5

Etxaniz'tar Nemesi, Apz^a
 AZKOITI'ko Santa Kutz'en
 Gipuzkoa

-52-XII-9-

Ibinagabeitia'tar Andima J^a
PARIS'en

Adiskide berri:

Zure idazkia jaso nizun egunak dirala, baño nere liburu berria irar-
 kolatik artu-zai nengon, zuri onekin batera bialtzeko.

Azkoitiarrok oso "xanuak" omen-gera, baño zu ere etzera "xano"
 txikia. Paris'ko Euzko-Deya zure orrekin batera bialtzen didazu. Beste
 norbaiti ori egin ba-zenio, onuzkero bildurrez dardaraz zeneukan. Ni,
 azkoitiarra naizelako-edo, ez nintzan bat ere "plametitu". Len bezin
 trankil gelditu nintzaizun, polizi-bildurrik gabe.

Ameriketatik ere, oso ondo artzen ditut, Buenos Aires'ko ta Mexi-
 ko'ko Euzko-Deya'k. Euzko Gogoia berriz, eztago esan bearrik. Orain, ez
 det uste gure gauzeri len aña bildur dionik poliziak. Eta gañera, nik iñoiz
 otsegin didatenean, oso garbi adierazi diet nere asmo ta erabakia. Politi-
 kan sartzeko gogorik ez dedala, apaiz naizenez: baño Euskera-alde, bear
 dan guzia sufritzeko gertu nagola. Ta orrela garbi itzezin ezkero, emen-
 go poliziak ez dit geiago lanik sortu.

Zuen irrati ori, ez da beti ondo aditzen: baño lengo baten zerbait
 jaso nizun Xemein'ek idatzia. Zerbait idazteko asmotan nago "integris-
 ta" orren arira. Euskera galtze onetan, neretzat negargarriena, auxe
 dezu: abertzaleak ere, ez dutela gure izkuntza maite. Banaka batzuek,
 kendu ezkero, beste guztiak dirua ta jan-poza besterik ez dute agertzen.
 Bergara ta Deba, bi erri abertzale oso-osoak giñuzen. Erri euskaldun
 osoak guda-aurrez: ta ala ere, erri oietan guraso abertzaleak, kaikukeri
 aundiena erakutsiaz, beren aurrei euskera galtzen utzi die. Abertzale
 oiek, mitiñetarako ta erromerietarako bakarrik ziran abertzale. Aizea
 zegon aldera, aixa zebilzkigun. Euskera gordetzeak lan pixkat eskatu
 dienean, ez dute ezertxo ere egin nai izan.

Prantzin oraintsu izandako euskaltzale batek, beste au esan zidan: Euskera baño beren alderdia maiteago dute.

Irrati orretan ere ezin al-diteke euskera geiago sartu?. Lau aldiz lelo bera botatzen ari zaizkigu. Lau irratsaio oietatik bat, euskeraz ezin al-diteke egin?. Atsaldeko ordubatekoa bai pozik euskeraz entzungo genukela. Gipuzkoa'ko Aldundiak eratutako irratsaio oien zai-zai egoten dira gure baserritar gizajoak. Eztakizu nolako pozik entzuten duten, ematen dien euskera apurra. Zuek or, zuen esku bizi zeratenok, euskerari garrantzi aundiagorik ematen ezpadiozue, erriak bereala esaten du: Euskera'rekin iñora ezin joan ditekela. Loiola'n zure NONI TA MANI'ri buruzko iritzia¹⁰, eztakit nolatan artuko zuan Muxika Abak. Zurea baño lentxeago, ni zerbait asi nintzaion Lagundi bedeinkatu orretzaz zerbait esaten, eta oso pipertu zitzaidan. Emen eta an, guziok banaka oso apalak gaituzu: baña kontu ikutu gure Alkarteari. Orduan apal-aize danak utzi, ta arro jasotzen degu mokoa.

Nere iritziz, orain politika bidez nekatzea, ailperrikako lana degu. Orren orde, gure izkuntza-alde lan egin bear genuke. Horrela ez genuke izango emen ere orrenbeste eragozpen.

Aizazu! ta nor izan da Times'era Arantzazu'tzaz kertenkeri oiek bialdu dituan txatxua?. Alako ederki asiak giñan Euskal-idazleok batzekotan¹¹, eta orra orain, artikulo zorioneko aregatik, berriro bildur-tuta atek itxi dizkigute. Zertarako egiak gezurrez nasi bialtzen dizkigute? Ta gañera, emen alegin aundi ta luzeen bitartez zerbait iristeko bidean geranean, orrelako iñusokeri batek atzeratuta uzten gaitu. Kontuz ibilli ditezela, or kanpotik orren baliente diran oiek.

Nere liburu berria laster jasoko dezu. Lenengo antzerkia, KANTA-KANTARI'ko abestiz ornitua det: eta integrista oiek lengoari billa zizkioten akatsak billatuko dizkiote. Pralletan izan det eskrupulo gutxieneko jendea. Arritzekoa, al-ezta? Zure "Lizunkeria"ri buruzko jarduna ikusi det. Ain zuzen, beste ainbeste gertatua da alde onetan. Lagun bat joan zaio euskaltzale jator bati, gordinkeri oiek euskeraz ezin ditezekela adierazi, esanaz. Euskaltzaleak, lagunaren ezjakiña esnatu nairik, artu du

[10] "Noni eta Mani" (Muxika) 1952, 1-2.

[11] Nemesio Etxanizek artikulu hau "Euskal-idazleak Arantzazura" in *Arantzazu*, 327, 1952. Eta "Embattled Basques" in *Times* 1952-09-22. Ikus "Euskaltzaleen saminak" in *Egan*, 1995-1, 110-111.

luma, ta ordu laurdenean, sudur-aurrean egundoko lantxo jarri dio. ¡Alako lantxo, ala ere!. Egun gutxi barru bialduko dizut olerki au (bertsotan baita egiña); ta ikusiko dezu eztiola iñori zor gordiñean. Olerki orren izen-burua “SUSAAK”. Orrekin batera, beste bi olerki, lengoaren aizpak, egin dizkizu. Irurak or joango zaizkizu beste egun batean; ta zuk ere nai dezunean bial ditzakezu zure oiek. “Vanguardistok” euskera-sailla arrotzekotan gera oraintxe. Bakar-bakarrik auxe eskatzen dizut. Nere euskalzale ori, lagun aundia det, eta ixillik eta aren izena iñori ez esatekotan erakutsi zidan olerki ori. Etzazula beaz noranai eta edozeñen begietan zabaldu lantxo ausarditsu ori. Esan bearrrik eztago, egille orrek eztuala lizunkeri-asmorik izan ori idazterakoan. Euskaldun iñosen kaikukeria [b]azartu-asmotan egin zuan.

Luzetu zait nere au. Urreago ba-zinduzta!. Zaitegi’ri arpidedun zemaiz billatu dizkiot. Bat ez beste guztiak, apaizak dituzu arpidedun berriok. Eliz-gizonen artean dituzu oraindik euskalzale ugarien: ta eliz-gizonen artean ere ditugu areriorik miñenak.

Agur. Goraintzi orko adiskide guztiei. Zaitegi’ri amar eskumin.
Bota bostekoa, ta Jauna gurekin

Sinadura eskuz: Etxaniz’tar Nemesi

6. Bigarren liburukiaren hitzaurrea

Esan liteke gutunaren generoa oso ongi menderatzera heldu zela. Ohiz kanpoko gertatzen da gurean. Bai, esan liteke gutunon funtzio nagusia ez dela estetikoa: gutunak baliatzen ditu, funtsean, euskara eta kultura lotzeko lantegira gutun-hartzaileak bultzatzeko, euskal kultur-gintzan ari direnak txalotzeko eta adoretzeko, zahar nahiz gazte nahiz erdi bitarteko, Euzko-Gogoan edo Gernikan idatzi nahiz Egan edo Euskeran nahiz Jakin edo Anaitasunan edo Igelan; haatik, gutun-sarreretan, hots, agur esateko orduan, eta adio eta hurren arte esaterakoan, eta tonu orokorrean ere bai, fina agertzen da maneretan, oso fina, abegitsu eta gizalegetsu; begiramen handiz, agian diplomazia handiz ere, ohiz kanpoko edo ezustekoa behinik behin, gurean.

Batzuetan, egia da, besteak aurreratzen zaizkio. Esaterako, gutun-sorta honetan aurrena datorren A.M. Labaien. Aurrena dator hautatu ditugun hemeretzi gutun-truke hauetatik luzeena haretxekin izan zue-

lako, hurrenkera horretan ezarri baititugu hain zuzen, luzeenetik labur-
renera.

Honen aurreko liburuan, Nemesio Etxanizekin gurutzatutako ehun eta laurogeita sei argitaratu genituen, eta oraingoan hirurehun eta hogeita hamaika. Kopuruari bagagozkio eta ez nolakotasunari, gutun-truke sarriena Jokin Zaitegi eta Jon Miranderekin izan zuen, hirugarren Nemesio Etxanizekin, eta laugarren, A.M. Labaienekin. Jakina, gutun asko galdu dira, baina gordetzen diren gutunen arabera, halaxe da.

Esan dugu A.M. Labaien bera aurreratu zitzaiola gizalege handiko trataeran. Hona liburu honetara aldatutako bigarren gutunaren lehen paragrafoa, Labaienek Andimari egina: *“Begiz elkar ez ezagutuarren aspaldidanik dut zure berri. Eta batik bat “Euzko-Gogoa”n zure lanak irakurriz geroz idazle bikaintzat zaitugu eta era bat gogokide. Orregaitik zure kartatxoa atsegiñez irakurri dizut. Eskerrak ematen dizkitzut “Bulletin of Selected Books” bidali didazulako eta “PEN” Club ortan euskal-literatura aintzakotzat artu dutela-ta pozgarri zaigu naski. Arazo ortan zabiltzatenoi gure esker-ona”*.

Idazle bikain jotzen du eta erabat gogaide. Eta adio esateko paragrafoan: *“Gaurkoz aski izango da nere adiskide gazte ta bulartsu ori. Ekin bada lanari. Emendik zerbait bear ba’duzu nun nagon ba-dakizu. Beraz eska zaidazu kezkarik gabe. Iñoiz Lapurdi aldera etorriko ba’ziña, aldez aurretik jakiñez bilduko nintzake zuk esan lekura elkar ezagutu ta itz-aspertu bat egitearren”*.

Kasu honetan Labaien aurreratu zitzaion. Ez da zer mira egin, Andimak ordainetan, horrelakoak oparitzea: *“Milla esker, adiskide, zure gutun atsegiñaren orde. Ene biotzak izan dizu ozkirri-giro ua irakurtzerakoan. Milla ta milla esker, berriz ere”*. Eta gutun amaieran: *“Lapurdi aldera yoango naizenean garaiz adiraziko dizut, nik ere poz nuke bada zurekin itz-aspertu bat egitea. Bitartean lanari gogoz ekingo diot.(...) Otarka gorantzi orko euskaltzale pizkorrei. Zuk, adiskide, agindu nai zenukena, beti ere prest naukazu-ta zuri laguntzeko.Zure, euskera baitan”*.

Baina beste askotan bera aurreratu zen Andima, eta berak eutsi zion gutun-harreman inbidiagarriari. Zer idatzi ote zion aurrez bidalitako “eskutitxo zoragarrietan” Gotzon Egañak, korrespondentzia gurutzatuen ilara honetan bigarren paratu dugun Gotzon Egañak, erantzunean Andimak honelakoak saritan emateko: *“Mila ta mila esker, beraz bi mila, zure ezkutitz txukun eta biziki ernegarriaren orde. Arnas baten irentzi ditut zure eskutitxo zoragarria[k], ain zekartzin berri pozgarri eta xuspergarriak*.

Itxasbete esker baitare, bidali dizkidazun olerki jator ta gain-gainekoen onerako. Berialaxe E.G.'ra biali nizkitzun ai[n]bat laisterren argitara ditzaten. Nere esker-ona agertuko al diozu olerkariari”.

Eta handik laster idazteko gonbita egiten zion Egañari, hitz adoregarri hauekin:

“Zu ere, adiskide, idazle trebe zaitugu. Zegatikan ez zenuke idatzi bear E.G.'rako. Gai guziak egoki dituzu eta irakaskuntzaz zerbait egingo ba'zenu, pozgarria litzake benetan. Emen ari geran taldetxo batek, botanika, eta izadi iakintzetan pozik ekingo nioke, saill ori oraindik ezpaita izan bear bezela atxurtua. Zuek ere or beste lantxoeren batzu gertu zenezazkete, guzion artean zerbait egiten dugun. Ikastolan dago euskeraren etorkizuna, eta ikastola gabe iñoiz ere ez gera gere elbururatuko. Erruki gabe, euskera eskoletaratu bear dugu, erdeldunek erdera eskoleratu diguten bide berdiñak erabilirik...kontenplazio gabe!”.

Gotzon Egañari egindako beste gutun batean, Parisen euskaltzale taldetxoak egindako bileraren berri ematen zion: *“Igaro larunbatean, nere urteguna zala-ta, E.G.koak aparitxo baten elkartu ginduzun. Gutxi gera, bainan gartsuak eta zorionez danak gazteak, neu ez. Ederki jan, ederki edan, eta mai inguruan amaikatxo ames egin genitun geure euskera maitearen onerako. An zan Mirande, an ziran beste xuberotar gazte bi, oso jatorrak, lapurditar bat, gipuzkoar eta bizkaitar bana. Bakoitzari irudibana ipiñi nien azpil gainean, neurtitz gazi-gezakin antolaturik, oiek ere bakoitzari zegokionez. Parr ugari egin genun, beintzat, erbestaldi luze ontako egunak nolarebait alaitu bearrez. En pin, nere erriko atxuek esango luketenez, aparitxo orrek euskerari onik ekarriko dio, bakoitza bere arlora jartzen bada.”*

Eta orduan garbi ikusten duzu proselitismo eskerga egiten ari dela, eta gutunok oso funtzio garrantzizkoa betetzen dutela: hizkuntza landerria hizkuntza nazional bilakatzeko beharrezkoa den euskal kulturgileak, proselitoak, lortzeko bidean.

Honaino heldu den irakurleak esan dezake, hori erraza dela laudorio-oparitzaille eta gogaideen artean, idazle bikaintzat jotzen zaituztenekin, baina itxura batera edo nahiago baduzue, zenbait aurreiritziren arabera, hain gogaide gerta ez zekizkionekin ere hain gizalegetsu eta hain erretorika fineko agertzen ote zen?

Har dezagun Koldo Mitxelena. Irakur dezagun batere aurreiritzi gabe, pentsatu gabe Ibinagabeitia Zaitegirekin batean Euzko-Gogoaren arima izan zela, eta K. Mitxelena berriz, Aingeru Irigarai eta Antonio

Arruerekin batean, Egan-en bultzagile nagusia, eta bi aldizkarien artean egon zela 1956tik aurrera halako lehia bat, eta Zaitegiren (U. jaunaren, Udalaitez zen Zaitegik erabili zuen ezizenetako bat, hortik “U.” sinatzea zenbait artikululu!) eta K. Mitxelenaren artean eztabaida gogorxko bat ere bai.

Gatozen Koldo Mitxelenaren eta Ibinagabeitiaren arteko gutunei erreparatzera, gutun-zati adierazgarri jotzen ditugunen ildoari jarraiki. Lehen gutuna, Andimak Mitxelenari egina, aski berandukoa da, 1954ko apirilekoa eta jada Guatemalatik egina, ez Paristik (1947ko martxoa-1954ko otsaila). Andima gutungintzan gogor 1950-51tik aurrera hasi zen, Parisen zela.

Hona hasiera: “Adiskide ona, Paris’tik ateratzeko et-etean nagoala Mirandé’tar Jon adiskide maiteak, zure idazlantxo bat ekarri zida[n], ots, Oienart’i buruz Donostia’n irakurri zenuen itzalditxoa. Zoritxarrez, nere orduko ibillera lasterregietan, lantxo ori aldendu egin zitzaidan. Ala ere, urruti ontatik nere eskerrik onenak igorri nai dizkizut”. Eta gutunaren amaiera: “Agur adiskide eta ene agur anaikor eta kartsuenak artu itzatzu erbeste gorri ontatik.”

K. Mitxelenaren gutunaren hasiera desenkusa tonu finekoa, erreterika dotorekoa eta Euzko-Gogoaren alderako begirune handikoa da –garrantzizkoena horixe dudarik gabe: euskal-gaietan inoiz egin den edereena egiten ari zirela adieraztea!–:

“Agur, adiskide, Ene izena ikusi orduko onako eskutitz au urratzen ezpazu –eta bazenduke noski ortarako arrazoirik-, ikusiko duzu nere jokabide lotsagarriaz lotsaturik nagoela, bear adiñako lotsarik izatea erraz ezpada ere, sinestekoa ezpada ere, ain atsegin izan zitzaidan ura artu nuen ezkeror izan dut asmoa bereala erantzuteko eta eskerrak emateko, bai bidali zenizkidan adiskide-itzez, baita eskura dizkidazun aldizkariez. Baiña alferra izan zen nonbait asmo ura, infernuko kale zabaletan barrera ugari aurkitzen diren aietakoa. Badakit ene burua zuritzea eziñezko lana dela, enaiz beraz ortan asiko. Aitzakirik aurki balekit, den apurra nabillen bezain lanpeturik ibiltzean billatu bear. Etxea mantendu-bearrak lanik asko ematen du batetik, eta ortaz gaiñera ene arloan zer edo zer egin nai. Eta, badakizu, zerbait egingo bada, gaiñerantzeko kezka burutik astandu bear izaten dira. Eta kezka-astantze orren teknika ain ederki ikasi dut –eskola onean ikasi gaiñera-, gogoan eduki bear nituzkeanak ere, aalegin andirik gabe, aaztu egiten baitzaizkit orain. Baiña utz dezadan saio alfer au, zuritu bearrean naizen baiño beltzago ager enadin.

Zuen aldizkaria eta an agertzen dituzuten lan ederrak, berandu bedere, gogoz irakurtzen ditut. Nik esan bearrik eztuzute noski lan bikaiña egiten ari zeratela jakiteko. Euskal-gaietan iñoiz egin den ederrena, nik derizkiodanez.”

Gero egia da, sarrera eder eta laudoriotsu horren ondotik, Andimak egindako gonbidapen honi: “Gure aldizkaria jasoagoa nai genuke, ortarako zu bezelako yakitunen laguntasuna bearrezkoa dugu. Linguistika gaiak gure aldizkarian saratzea ez legoke gaizki eta zuk iñork ez bezela ori egin dezakezu. Nai izan ezkeroko filosofi gayak ere erabil zenitzake”; emandako erantzuna: “Banuen aspaldi, zerorrek esan baiño leen ere, ortarako zerbaít antolatzeoko gogoia. Asi ere egin nintzan. Badut emen ipui labur bat erdaraz egiña, erdaldu-nen artean egin bainuen. Euskaraz jartzen asi nintzan, baiña bukatu gabe daukat oraindik. Iñoiz edo bein, Jainkoa lagun, emango aal dizkiot gaiñak. Gero, argitaratzeko gauza baldin bada eta nere zabarkeria dela bide itza ukatzen ezpadidazute behintzat, igorriko nizueke. Ezin esan ordea noiz izango den.” erdipurdikoa izan zela: linguistika eta are filosofia gaiak galdegin, eta erdaraz egindako ipuin baten euskaratze halakoren batean egitekoa eskaini, eta argitaragarri jotzen bazuten behinik behin bada...

Gorabehera hori alde batera –duen garrantzia ukatu gabe–, biek elkarri egindako gutunak irakurririk, nabaritzen da gutun bidezko adiskidetetasunak eta elkarrenganako begiruneak eta zintzotasunak gora egiten duela beti, eta gainera ez duela batere beheraldirik izaten; esaterako, Mitxelenak Zaitegirekin izan zuen istilua zela bide.

Koka gaitezen, beraz, Arantzazun 1956ko irailaren erdian egin ziren hiru eguneko jardunaldien garaian. Ehun eta gehiago euskaltzale eta idazle ipar eta hegoko elkartu ziren, estreinako, gerraondoan, eta han izan zirenen artean banatu ziren Euzko-Gogoia-ren Miarritzeko aldiaren lehen alea, Euskaltzaindiaren Euskera-ren lehen alea –aurretik halako zubi-liburu bat atera zuen, labur-laburra (1936-53)– eta Yakin-en lehen-bizikoa. Zaitegik (“U” sinadurapean) lehen ale horretan, Arantzazun zabaldu zen horretan: “Azkenik eskuetara zait Euskaltzaindia’reñ aldizkaria: ao bete aginekin utzi nau, damurik. Zortzi idazlanetatik bi soilik euskeraz, Altube ta Lekuona euskaltzain iakintsuenak, alegia. Dirudinez, zenbaiten iritzian, euskera zaitzeko biderik ederrena erderaz idaztea bide da. Nik, beintzat, eztut aien begietatik argia ikusten, ala bearrik. Bazterretan ugari ditugu ainitz ta agitz euskeraz dakiteneak: euskeraz, ordea, urri itz egin ta idatzi oi dute-ta, iakintzaren sail geientsuenetan euskera larru gorritan ageri zaigu. Areago euskeraz mintzatzeko ta idazteko garaian bizi gera, euskera dala-ta erderaz

baino. Euskalariak baino areago euskaldun eta euskaltzaleak bear ditugu, noski baino noskiago, beste nonbait idatzi nunez.”

Eta Mitxelenak: “Adimen aberatsa bear gizonak orren antzeko burutapen bat izateko! Orrelakorik bein bederen izan duena lasai il daiteke, esan baitezake arako arek baino eskubide obez: “Non omnis moriar”. Eta utsa balitz esaten digu U. jaunak “nonbait” idatzi zuela! Ez ote du geiagorik merezi? Burutapen garai guztiak bezala, bakuna da, ximplea, zoroak ere igerriko liokeana. Bi gizon-mota baizik ezta; gauza nabariagorik!: euskalariak batetik, euskaldun-euskaltzaleak bestetik. Nortzu dira euskeraren etsai? Euskalariak. Nortzu laguntzaille? Euskaldun-euskaltzaleak. Akaba ditzagun, beraz, leen baiño leen euskalariak eta bake ederrean biziko gera aurrerantzean euskaldun-euskaltzaleok”.

Gatozen berriz Mitxelena-Andima gutunetara. Eztabaida horren arrastorik ba ote? 1956-X-12ko gutunean Andimak Mitxelenari:

“Eta oarrrik aski. Zoraturik nago euskeraren alde ari duzun lan ederrarekin. Ikusi ditut azken “Boletiña” eta “Egan”; benetan asebeste naute, “Egan”ek batez ere. Arantzazu’ko batzarraren oiartzunak ere eldu zaizkit. Zorionak upelka. Iñoiz al izango ba’nu, or izango duzute nere diru-laguntzatxoa. Orain zearo baztertuta bizi naiz euskal alorretik, zuen lan ederrak miresten. Bejon daizula, adiskide maitea, eta agindu nai zenukenez;

Mitxelenak hil hartan bertan erantzuna (1956-10-31):

“Adiskide maitea,

Milla ta milla esker zureagatik. Berandutxo erantzuten dizut, damurik, Salamanca’tik etorri berria bainaiz.

Are geiago eman bearrean naukazu Boletin-a eta Egan-ez diozunagatik, azkenekoaz diozunagatik batez ere. Bestearekin lasaiago ibiltzen naiz. Ikusi dut zenbait gauzak ezuela ain arrera txarra izan arrotzen artean eta ori aski iruditzen zait dena txorakeri utsa eztela pentsatzeko. Egan, berriz, gureagoa dugu, gureentzat bakarrik ari da, eta ezta beti erraz igartzen zer ta nola bear lukean izan. Zure iritzia gaiñera, ezta nolanaikoa gai orretan. Milla esker, beraz, nere ta nere lagunen izenean.

Iñoiz Egan-en zerbait argitara nai bazendu, eztuzu bidali besterik. Esan bearrik ba ote dago pozik eta arro-arro emango gendukeala argitara? Ori bai, beste norbaitekin izketaturik ezpazaude.”

Eta Mitxelenarekin jarraituz, 1957-III-6an dataturiko gutunean:

“Ikusiko zenduen eztabaidatxo bat izan dugula. Orri buruz, gauza bat esan nai nizuke. Enaiz gauzak itz-erdika eta zearka esaten dituztenetakoa: ori etsairik gogorrenak ere aitortuko aal dit. Eztabaida ori, beraz, U. jaunaren eta nere artekoa izan da soil-soillik, ezta Egan-ena izan Euzko-Gogoa-rekin . Nere izenez izenpetu nuen eta erantzun-erazi zidan orrialdea ere izenpetua edo erdi-izenpetua zegoen. Ezta, beraz, gauzak bere onetatik atera bearrik, U. jaunak orain nai duen bezala. Besterik izan banu gogoan, argi eta garbi azalduko nuen, oitura dudan bezala.”

Ez da ezer nabaritzen. Aldiz, gorago adierazi bezala, gutun bidezko adiskidetasuna sendotzen da, aurrera egin ahala. Azken bi gutunak Andima hil aurretixean elkarri idatzitakoak dira. Lehenbizi, Mitxelenak:

“Adiskide maitea,

Ba dakit zorretan naizela zurekin aspaldidanik. Eta zor larritan, gaiñera, Berjili'ren itzulpen osoa artu bainuen (garaiz eta aspaldi, beraz). Ez naiz luzatuko iritzi-azalketan: zuri eta egilleari dagokion erakoa da eta, gaur batez ere, euskal-itzulpenak geienbat itxuratxartzen ari diren onetan, bestela baiño argiago dirudiena.

Gaiñerakoan, ba dakizu, noski, alde batetik edo bestetik, Salamanca'ra joan bearrean naizela, linguistika indo-europeoa erakustera edo (alabak ere aurten asten du karrera, eta an obe, elkarrekin izango geran ezker). Ez nabil, ordea, emengo gauzak bertan behera uztekotan (eziñezkoa nuke, nai baldin banu ere) eta batez ere Mintegi onetakoak. Egan-ekin ari gera orain, ain zuzen ere, eta zerbait bazendu, bestetan bezala, eskertuko nizuke benetan bidaliko bazenigu. Neroni bidal dizadakezu: Facultad de Filosofía y Letras, Univ. de Salamanca. Ez baitakit oraindik etxe berriaren zuzenbidea.

An naiz emen, esanera naukazu, beti bezala. Eta ixil xamar egon baldin banaiz azken-aldi onetan ez da zure oroitzapena galdu dudalako, besterik eziñean baizik. Biotz-biotzez [sinadura eskuz].”

Eta Andimak berriz:

“Adiskide maitea,

Etzenuke errex asmatuko zer nolako poza artu dudan zure gutun atsegiña eskuetara zaidanean. Zure berriak, zearka beintzat eltzen zitzaizkidan, onak eta

ez ain onak; Salamanka'ko garaitzarena, benetan pozgarria, eta geroago eritasunarena, eta emen nengoen ni zuri nora idatzi ez nekiala. Zorion bikoitzak emen bear dizkitzut beraz; bata sendatu zeralako, eta bestea Indoeuropar-linguistika kadira Salamankan irabazi duzulako. Olako zerbait bear zenuen zure ospea mundua zear zabaldu dedin, naizta naiko zabaldua egon. Gure errian benetako unibersidade bat eztaukagun bitartean, ezin obeki etorriko zaizu katedra ori ortarako. Gaiñera asko pozten naiz jakitearekin gure gauzak ez dituzula bazterrean utziko. Egia esateko azkeneko EGAN'ek zure esku-ikutua palta zuen; nik beintzat uts aundi ori nabaitu nion.

Eta orain nere berriak. Emengo lur-ikara ezkerro, ez gera ain ondo ibilli. Etxea elbarritu zitzaigun (propiedad horizontalean erosten ari gera etxe-bizitza) eta an bizi giñanok oro atera bearrik arkitu giñan eta oraindik ere kanpotik gabiltza, etxea konpondu bitartean. Ari dira eta laister konponduko dutela nik uste eta datorren illean edo, lengo lekuan sartuko gera. Bitartean beste etxe batean bizi gera eta emengo zuzenbidea ere bialtzen dizut; baina berdin da batera naiz bestera idatzi bietara eltzen dira ondo gauzak eta. Eta lur-ikararena gutxi bailitzan, nik ere bi illabete daramazkit gaixorik, lanera gabe, biotzeko gaitzez, koronaria delakoaren ersturarekin.

Ala ere saiatuko naiz zerbait egiten EGAN'erako eta orra bialduko dizut. Guk emen aldizkaritxo bat ateratzen dugu EMAN.. izenarekin, al dugunean, eta eztakit bialdu ote dizudan; dena den, orrea igorriko dizkitzut zenbaki guztiak.

agur bada, adiskide maitea, eta laster artio

agindu beti ere”.

Asko eragin zion Koldo Mitxelenari adiskide maitearen heriotzak eta 1967ko Egan-eko azken alean, hilberri artikuluan hitz hauez egin zion gorazarre: “Caracas-en, gogoz eta egitez hain maite izan zuen lurretik urruti, hil zaigu Elantxobeko seme jator, euskaltzale sutsu eta euskal idazle trebeen eredu hau. Azaroaren 12ko Zeruko Argia-n ikusi dut hil-berria, ez hain ustegabekoa, zoritxarrez. Urrilaren 5ean egin zidan eskutitzaren erantzuna ez dut uste eskura zaionik. Honelaxe mintzatzen zitzaidan: <Emengo lur-ikara ezkerro,(...) aldizkari artan”>. Ibiñagabeitia idazleak ez luke oroitzapenik behar, gure oroimena hain urria ez balitz eta munduak azkenaldi honetan daraman lasterrak atzoko oinatzak hain errazki urratuko ez balitu. Andima eta Zaitegi elkarren kide izan dira, euskaltzaletasunean ez ezik (bion izenak maiz agertu dira elkarren ondoan, euskal idazlanen beheko aldean, gerra ondoreko urte

ilunetan), baita eskola bateko mutil izan direlako eta han maitatzen ikasi zuten antzinako klasikoen kutsu bizia euskal letretan txertatu nahian ibili direlako.(...) Erretzen zuen egarria, herrimina, ase gabe eraman du Jaunak. Ni ere kartaz baizik ezagutzen ez nuen adiskide bihotzekoa ikusteko egarriarekin gelditu naiz. Deus gutxi axola du horrek orain, hilik dugunean, baina ez zait bizi naizeino ahaztuko azkenekoan egiten zidan eskaria.”

Beste ezusteko bat Villasanterekin izan zuen gutun-trukean hartu dut. Banekien Salvatore Mitxelenarekin oso ongi etortzen zela, baina Villasanterekin? Jakina da kontserbadorea zela, politika higuin zuela. Nola konpondu ote zen Aita Villasanterekin?

Sarrera hau behar baino gehiago ez luzatze aldera, labor-zurrean adierazi egingo dut frogatzen ahalegindu gabe: begirune ikaragarritz, haren idazle bikaintasuna laudatuz eta betiere adiskidetasunez, nahiz Salvatorearekin baino barrukotasun gutxiago ageri. Salvatorearekin harreman pertsonala izan zuen: 1952an, birritan egun batzuk igaro zituzten elkarrekin; lehenbizi, Beloken eta gero Parisen Andimaren apartamentuan. Villasanterekin ez.

Eta Txillardegi zendu berriarekin? Ikusten da Andima ahalegindu zela harekiko harremana lortzen. Andimak egin zion lehenbiziko gutunari Txillardegik ez zion erantzun, baina bigarrenari bai, eta lehenbizikoa erantzun ez izanaz egindako zorra kitatu ere bai bi gutunei emandako ihardespenean.

Lehen gutunean, Orixek buruz eginda egon beharrean burutik egin da dagoen idazlearen fruitutzat hartutako Peru Leartzako eleberriaz iruzkin hau egin zion:

“Zuk ere, adiskide, ar ezazu nere zorionik beroena zure liburu berriaren alderako. Agertu-ala irakurri nuen, ioranez irakurri ere. Zerbait berri ematen diguzu beñepein zure liburuetan betiko leloekin aspertuta gaudenoi. Notak artuta dauzkat, bañan iritzirik ez dut ondu ezaldi gorrienean arkitzen naizelako idazteko. Azkeneko burrukak latzeziak izan dira eta zaiñilduta utzi naute. Eta zorionak gure Paris eder ortan erbestetuta arkitzen zeralako ere. Gaztea zera oraindik eta zuretzako laister ioko du zuzen kukuak. Guretzako, zarrontzako, gau-ontzen txiztu latza baizik ez da gelditzen: txistu makurra.”

Handik bost urtera egindako bigarren gutunean, *Huntaz eta hartaz* du aipagai, batetik: “Aspalditik nengoen zuri zenbait lerroño zuzentzeko gurariz, baiña gaur arte etzait egokitu gurari ori betetzerik. Lenengo ta bein, nere

zorian sutsuenak ar itzatzu orain berriki argitaratu duzun liburu ederraren alderako, HUNTAZ ETA HARTAZ'en alderako alegia. Eztitan irakurri nuen, bañan hau ezta garaia iruzkin zabal bat liburu sakon ortaz egiteko. Beste noizpait izango da(...)”, eta bestetik, euskararen beharra erresistentzian: “Auxe esan nai nizun; ematen zaion baiño garrantzi [gehiago] eman bear litzaioykela euskerari gure reziztentzian, gure burruka ixillaren oiñarri euskerak izan bear lukela alegia . Nik baiño obeto ezagutzen dituzu Israelgo burrukaren goraberek; Irgun'ekoek eberkera, eta eberkera bakarrik erabiltzen zuten. Nik ez nieke ainbesterik eskatuko gure burrukalariei, bañan bai ormetan eta ezarten dituten ekintzen (acciones) azalpenak ere paperetan euskeraz emateko baita egin gogo dituen zemakaienak ere. Ala gure erria nolarebait euskerara oituko litzake, euskeraz irakurtzera alegia.

Beste zerbait. Eliza, oraindik ere, gure lepotik irri negargarriena egiten ari da Euskadi'ko erri askotan...”.

Txillardegiren erantzunean, lehenbizi, desenkusa ederra: “Zure gutuna hartu dut nere adiskidearen bidez, eta anitz esker eman nahi dizut alde zurretik, eta ahaztu baiño lehenago. Hain zuzen ere, zurekin zorretan ote nagoen bildur naiz; zeren-eta, nere paperen artean, zure gutun zahar bat aurkitzen baitut, zuk neri 1961-eko Maiatzaren 27-an egiña. Gaurkoa ez da! Orduan erantzun ez banizun, bihotzaren erditik eskatzen dizut barkatzeko. Barkapenik ez duela badakit; baiñan halere barka nazazun eskatu behar.”; eta ondotik gogaidetasun aitortza Andimak planteaturiko puntuei heldu baino lehen:

“Ez zaitut izenez baizik ezagutzen. Zure izkribuak aspaldian “Euzko-Gogoa” zalakoan, eta berrikiago “Irrintzi” zeritzanean irakurri izan ditut. Ni euskaltzale eta abertzale izanik, lankide eta gogaidetzat ere eduki zaitut betidanik. Eta buruz-buru ez ezagaturik ere, adiskidetzat zaitut.

Has nadi, beraz, nere zuzenbidea ematetik: JLAE-9, Clos Saint Roch -Joli-Bois, Waterloo -Belgique- Hemen nauzu, eta hemen duzu beraz zerbitzari bat”.

Andimak aurkeztutako gaiei buruz:

“Euskerari garrantzirik aski ematen ez zaiola diozu; eta egia duzu osoki. Zer egin, ordea? Guk geure aldetik ahal izan duguna egin dugu, Erresistentzian edo ETA'n, zerbait izan geran artean. Orain, Brusela'tik, ezer gutxi egin ditek. Orain “Branka” aldizkaria sortu dut lagun batzuekin; eta nere artikulua irakurri baduzu, dudarik ez duzu izango hortaz: Euskal Herria euskaldun herria baizik

ez da. Nere ustez, gañerakoak ipuiak dira! Nere aberria, eta zeurea EUSKAL HERRIA da, eta ez Euzkadi. Euzkadi'k Euskal Herria salba dezake, eta Euzkadi sortu gabe Euskal Herria hil egingo da. Baiña gure Aberria EUSKAL HERRIA DA, eta ez Euzkadi. Ni abertzalea naiz ehunetik ehun, eta ehunetik ehun Euzkadi Askatuaren aldekoa; baiña ez ditut nahastutzen Aberria eta Erresuma. “Aberztzale” izeneko batzuk bai; baiña, benetan esaten dizut, nere ustez gure herriak hau ikusi du, eta hobe gaude sekulan baiño (...).

Elizari buruz diozuna xuxena iruditzen zait. Dударik gabe elizak du erru ez txikia euskeraren galeran. Baiña hau ez da kakoa: kakoa Euskal Herriak EUZKADI'KO ERRESUMA BAT bere zerbitzuko ez izatean datza, nere ustez. Elizak ez du errespetatzen indarrrik ez duena (eta huntan ez Elizak eta ez iñork). Guk ez dugu indarrrik; eta horregatik ez gaitu errespetatzen. Hau da kakoa. Horregatik bidea Euzkadi da. Euzkadi eta milla aldiz Euzkadi Askatuta. Ez dugu besterik: ez Elizarekin eta ez iñorekin. Gure erresuma sortzea. Horra lehen urratsa nere ustez.

Ez du horrek esan nahi (ez gutxiagorik ere!) horren bidez dana legun-legun joango zaigunik. Baiña bai Euzkadi'ko erresuma hori dala “sine-qua-non”-bal-dintza, ez dagoela besterik. Huelva'n hitzegiten ahal dute apaizek alemanez kulpitotik? Ez. Horra. Halere Bretaiña'n frantsesez ari dira! Gure herria hil ez dedin Euzkadi sortzea, eta garaiz sortzea gaiñera. Bestela beti ari izango gera hemen hau moldatzen eta han zulo berri hura kukutzen. Pekatu ez dala, eta abar, esatea, ondo iruditzen zait; baiña alperrik iruditzen zait ere. Agintea hartu behar dugu, Andima: bitartean jai dugu!”.

Irakurleak berak epai beza hitzon gaurkotasuna edo iragana. Elizak ez du egun behiala zuen indarrrik, baina gainerakoan...

Andima ibinagabeitiak ez zuen bere mundu-ikuskera kristaua ezkutatzen, eta bere santu hartuak ere ez: Sabino Arana, Raimundo Olabide, Orixe, Mirande..., baina ez zituen inposatzen, euskal idazle guztiak, zahar eta gazte, katoliko eta ateo adiskide zituen eta gizalegez eta fintasun miragarritz hartzen zituen, gutunotan erreparatu dugunez.

Eta gutunei garrantzi handia ematen zien. Hogei urteko erbestealdi luze amaigabea, harreman bide aukerakoa izan zituen, eta era askotako etekinik atera zien. Guri, informazio paregabea utzi digu, eta hein bateko literatur bazka ere bai.

Andima-A.M. Labaien

1

Paris'tik 1952'gko Otsailak 18
Labayen'dar Andoni Yaunari
Donostia'n

Yauna,

Zure aipu dugun ezkeru eta pozik artuko duzulakoan, emen igortzen dizut "Bulletin of Selected Books" euskal-liburuetaz zenbait kritikaxo dakarzkin banakoa. Datorrenerako euskal-literaturaz idazlantxo bat argitaratuko du, ingeleraz idatzia.

Zorion eta goraintzi

2

Donosti'tik 1952-II-25
Ibinagabeitia'tar Andima'ri
PARIS'era

Agur adiskide,

Begiz elkar ez ezagutuarren aspaldidanik dut zure berri. Eta batik bat "Euzko-Gogoa"n zure lanak irakurriz geroz idazle bikaintzat zaitugu eta era bat gogokide. Orregaitik zure kartatxo atsegiñez irakurri dizut. Eskerrak ematen dizkitzut "Bulletin of Selected Books" bidali didazulako eta "PEN" Club ortan euskal-literatura aintzakotzat artu dutela-ta pozgarri zaigu naski. Arazo ortan zabilzatenoi gure esker-ona.

Zertan doa "Euzko-Gogoa?" 1951'ko 9-10 gn. banakoa ez zaigu iritzi [sic] oraino. Irakurtzeko irrikitzen izaten gera. Benetan lan txalogarria Zaitegi'rena ta laguntzea merezi duana.

Elkar-izketan asi geran ezkeru beste galdera bat ere egin nai nizuke. Buenos-Aires'eko Gernika'ren berri bai al duzu? 16 gn zenbakia ikusi dut. Andik aurrera ez dakit ezer. Gure Isidor adiskidea zapustu zitzaidan Krutwig jaunari esan nizkionagatik. Ez zuen n[e]re erantzupena argitara nai izan. Ordun eta orain euskaltzain jaun ori oker dabillela uste bait dut eta aintzindari izateko...Orixe, Andima, Etxaniz, Lekuona, Mitxelena...

eta abar eta abar... diran lekuan lehenik anitz bear du euskera entzun eta ikasi. Zer derizkiozu?

Lengo egun batez emen nuen Aita Xabier Belloc'ekoa ta asmo aundiak ditu Editions Ezkila'ri buruz.

Gañerantzean ez da emen euskaltasunean, zoritxarrez, indar aundirik. Prantziskotarrak dira geien nabarmentzen diranak. "Arantzazu" al-dizkarian eta beste zenbait orritan euskeraz polliki leia dira eta baita ere eleiz-itzaldi ta gogo-jardunetan; Zerbait da...

Gaurkoz aski izango da nere adiskide gazte ta bulartsu ori. Ekin bada lanari. Emendik zerbait bear ba'duzu nun nagon ba-dakizu. Beraz eska zaidazu kezkarik gabe. Inoiz Lapurdi aldera etorriko ba'ziña, alde zurretik jakiñez bilduko nintzake zuk esan lekura elkar ezagutu ta itz-aspertu bat egitearren.

Bitartean gelditzen natzaizu adiskide ta esaneko
[sinadura eskuz]
Orko adiskide ta ezagunai gorantzi.

3

Paris'tik 1952'gko. Otsaillak 27

Labayen'dar Andoni M.J.'ri

DONOSTI'ra

Agur Yauna,

Milla esker, adiskide, zure gutun atsegiñaren orde. Ene biotzak izan dizu ozkirri-giro ua irakurtzerakoan. Milla ta milla esker, berriz ere.

Zurea irakurri ondoren, politagoa deritzait Ixidori gertatua aipatu K. yaun orrekin. Ito-itoka ta SOS'ka idatzi zidan lengo batean, nere laguntasuna bear-bearrekoa zuela-ta, euskal-saillean, antolatzen ari dan "Gernika"ren banako berezia burutuko ba'du. Etxe-pe ta mandioz yabettu nai izan zaio delako gazte ori. Sekulako kartatxoa egin omen dio: aurrerantzean berak onetsi euskal-lanak baizik ez argitaratzeko, ortografia ere, berea bear duela onartu; euskerazko editorialak ere bere molde zantziaz bear dutela t.a. esanaz. Berera makurtzen ezpada, Bilbo'ko eta ezagun dituen lankide guziak "Gernika"tik atzeratuko omen dizkio. Ori ere!...

Goxoa yarri zaio Ixidor! Zakurraren ipurdira biali omen du yaunxkila ori bere “progressa”, “phylossophu, applaussu ta guzi. “Zeinekin ari dela uste du geo? Dio F’k. Datorren zenbakian bereak eta asto zarrarenak entzungo ditu. Engoitik ez duke sarrerarik ene aldizkarian.” Beaz, samurtu zaio total...Orra nundik, zuk lenago yaulkiak egi billakatu diran! Ain zuzen ere, zure “Gernika”ko ixillaldia zeri zegokion galdetu nion. Ats-artzen zeundela erantzun zidan. Oraingo ontan zure artikulo-txo ori argitaratuko dizu, nunbait, “pro domo sua” baño ez Ba’da ere.

Orlako aitzindaria...ez genuke besterik bear. Azkue aundiak utzi gindun ezgero, euskal akademi auzian gizonki yardun bearrean gaituzu. Lenago ez nizun auzi ortan nâsi nai izan, agure xar ta adiskide mamiari atsekaberik ez emateko. Orain ordea, E.G’ak urtebete lenago egin galdeari erantzuteko prest naukazu.

Egia esan, ez nauzu garbi-zale porrokatuetarik, bañan ortik euskera guzia itzulaztera, yaun orrek nai luken bezala, alde aundia dago. Mirande’k orantsu esaten zidan “Krutwig’en euskera, Zaitegi’rena baño askoz ere zaillago zait”. Eta gazte onek zerbait ba’dazagu izkuntza gaietan alajaña!...Biotz aundi ta zabaleko aitzindariak bear ditugu, buruxkila ertsirik ez!

Aspaldi yaso nizun E.G.’aren 9-10 garren banakoa. Yori ta aberats dator. Orain arte 50 ale bialtzen zizkidan eta mordo ori ez dut artu, bestela neonek igorriko nizun ale bat. Zaitegi gizajoa lerrenak egiten ari zaigu. Ikastola berri bat bere kontura iriki dizu, “Liceo Landibar” eta zero lanpeturik dabilkigu. Bere aldamenean gura nai ninduke irakasle ta gainera euskal-arloan ekiteko. Yoateko ta yoateko ari zait. Ez ori bakarrik, Guatemala’n sarrera ere iritxi dit eta, esku-zabal izaki, dirua ere igorriko dit bidaia ordaintzeko. Zer egingo?

Emengo euskaltzaletasun exkaxak guziz abaildurik naduka. Politika utsa azpiak yaten ari zaigu, bitartean euskera iges dioakigu. Gure tanke-ra negargarrria oartzetakoan, itsasoak irentsi naia datorkit or nunbait lurraren ertzean kokatzeko. An ere zer edo zer egin al izango dut euskeraren onerako. Emen gazte zenbait, xuberotarrak geienak, xuxpeltu ta adoretu al izan ditut euskal-bidean ezarteko: Mirande ta abar. Polliki ari dira; maiz biltzen gera gure euskal garra are pizkorragotzeko eta lan ederrik ondu dute yakintza ta beste arloetan ere. Euskal literatura ta euskera azkartu nai ba’ditugu, euskal-idazle oro bildu ta elkartu bearrean gaude. Zuek oso poliki ari zerate, eta Yainkoak onez, uzta bilduko

duzute nik uste. Ederki yabetzen naiz orko ostopoetaz, bost urte baizik ez bait dira zuen artetik aldendu nintzala. Alare, ezin dezakegu iñola ere etsi ain maite dugun bide ontan!

Lapurdi aldera yoango naizenean garaiz adiraziko dizut, nik ere poz nuke bada zurekin itz-aspertu bat egitea. Bitartean lanari gogoz ekingo diot. Euskal literaturaren edesti zabal bat, ia irureun orrialde, gertuxe daukat, baina argitara baño len Urkixo zenaren liburutegian illabetetxo bat egin bearke nuke ertzak oro artzeko eta bear bezala ene lana boro-biltzeko. Eziña izan ori, ordea...Eskola-liburuetaz ere zerbait egin, izadi-yakintzak barna batik bat. Noiz ote dukegu euskeraren egun betea?

Otarka gorantzi orko euskaltzale pizkorrei. Zuk, adiskide, agindu nai zenukena, beti ere prest naukazu-ta zuri laguntzeko.

Zure, euskera baitan

4

Donostia'tik 1952'ko Epailla'k 6

Andima adiskidea,

Garaiz jaso nuen joan dan illaren 27'go zure eskutitz maitagarria eta orobat zintzo eldu zitzaidan "Gernika" aldizkariaren 17'n zenbakia.

Eskerrik asko guziagatik!

Nolabait zure niganako ontartea ordaintzearren, gaur bertan koreoz aspaldiko nere lantxo batzuek igortzen dizkitzut eta baita ere "Arantzazu" illabetekariaren zenbait banako, irakurtzea gogoko izango zaizkitzula-ta. Par pizka bat egin arazi didazu Kr. jaunaren ipui irri-tsuaz... Mutil ona degu gure Ixidor arrandia iñoren jauntxokeriak jasatzeko.

Aipatzen didazun artikulutxo ura emengo EGAN aldizkarian -zerbait aldaturik, jakiña- argitaratuko dutena uste det. Gutuntxo orren zuzendari gure adiskide argi Mitxelena Luis egin dute eta beste toki bat izanen dugu gure asmoen alde ekiteko. "Euskaltzaindi'ren arazoan ere Mitxelena laguntzaile on bat litzake zernaitarako.

Orixe'k esanda Zaitegi'ren azken gora-berak jakin ditut. Eskuzabal eta biotz aundiko gizona degu eta ematen dioten baiño laguntza geiago

merezi du. Orain guziok Amerika aldera ba'zoazte? nortzuek geldi bear dute sorterrian?...

Paris'en dagizuten lana benetan txalogarri da. Mirande eta orko beste euskaltzale "kartsuak" ezagutzeko gogotan nazu.

Batik bat zu Laburdi aldera etortzeko gertutzen zeranean, otoi, gatziga alde zurretik elkar ikusi ta mintzatzeko.

Ain zuzen Euskal Literaturaren edesti ori arras bearrezko zaigu eta pozik nago zuk idatzi duzula jakitez.

Zure esanera nagozu lagundu al ba'nezaizu, xehetasun zenbait gal-deturik ala Urkixo'n liburutegian zuretzako aztertuz.

Nik gauza bat bakarra eskatuko nizuke, alegia, alik eta idaztankera geien erreztea, irakurleak ugariago ditezten. Orretarako gu baiño atzera-go bait daude eta nekea arindu bear zaie.

Mitxelena Salvatore praileak bere azken liburu; "Ama-semblea Arantzazu'ko Kondairan darabilkian joera neurri-neurrikoa deritzait edesti baterako. Ala bear du itz lauz...ene iritzian .

Barkatu nere ausarkeria aburu bateko ez ba'gera. Ez nator zuri ezer erakutsi naian euskeraren alde nere ustetxoa agertze[r]a baizik.

Leoi-kume liburu politaz diozuna mingarri da benetan. Onena litzake Maritxu Barriola. Calle Garibay -Zapatería- Donosti'ra bidaltzea. Anderetxo orrek eta laguntzailleak merke zamar eman ezker zabalduko lituzke. Ea bada artu-emanetan asten zeraten; nere bitartez ala nai duzularik.

E.G. ren 9-10 banakoren bat "sobra ba'duzu arren bidali zaidazu. Emen onelako jakiz urri bait gabiltza..

Aski izango degu gaurkoz eta besterik gabe zure berri atsegiñen begira bostekoa biotzez estutuaz.

[eskuz idatzia:]

Gogorra gerta zait; Zure zuzenbidea galdu. Batari galde ta besteari eska, alperrik! azkenean bazter batean azaldu zait nere paperak ongi (Ez da irakurtzen).

Bitartean "Euskal-Erri "Mando-Erri" radioz entzun det. Egiaren garratza ta aundia! Guziok irakurtzea merezi du. Agur ba ta ondo izan. Sinadura eskuz.

5

12-IV-52

Ibiñigabeitia'tar Andima adiskide begikoari:

Zure berririk gabe nago ta onik izatea opa dizut Berbizkunde jai ontan. Osasun! eta anitz zorion! Artu al zenitun nere karta ta bertan bidali nizkitzun beste gutunak? Emen ez ditugu jaso ez azken "Gernika"; ez eta E. Gogoaren 1951, 9-10, 11-12 banakoak. "Leoi-kumea" aztu egin zitzaidan esatea eun bat erosiko genituzkela bost peseta bana. Aski zenuke igortzea: J.A. Durañona Etablissements "Elkar" Hendaya'ra. Ea bada zerbait egiten degun. Arren goraintzi nere erritar maite "Uzturre" aztu eziñari (J. Insausti'ri) ta besterik gabe zure berri atseginen zai zurezura [sinadura eskuz].

7. Hirugarren liburuaren hitzaurrea

Hirugarren gutun liburu honek ixten du trilogia hau. Lehenbizikoan, Nemesio Etxanizekin trukatuak eman ditugu argitara; aipatu dugu lehen liburuari egindako sarrera luzean, gutunez ehunduriko euskal idazleen sare sozialik gabe ezinezkoa dela A. Ibinagabeitia ulertzea, eta haren gutunak argitaratzearekin, beraren ganean ez ezik, gerraondo latz horretan euskara baztertu ez zuten idazle eta euskaltzaleen berri ematen genuela, hartara, guztiei, ongi merezitako gorazarretxoak eginez.

Nemesio Etxanizekin trukaturikoetan, bereziki 1936ko Espainiako gerraren ondorio fisiko –erbesteratze handia– eta espiritualen ildoan, bi kontzientzia erne eta biziren arteko harreman espiritual bikaina segitzeko modua eskaini dugu. Kidetasun ideologikoak eta izaera aldetikoak elkartu zituen bi euskal idazleak, eta gai batzuen gaineko iritzi ezberdintasunen ondorioz gertaturiko tirabiraxoek hautsi ez baizik sendotu egin zuten harremana, harik eta hamabost urteko harreman jarraitu eta usuaren buruan, bien arteko adiskidetasuna gorenean zela, eten beharra gertatu arte, Ibinagabeitia hiltzean, Etxanizen atsekabera-ko, haretxen gutunak baitzituena maiteenak.

Bigarrenengan, luzeenean, hemeretzi euskal idazlerekin gurutzatuak plazaratu ditugu. Sarreran aditzera eman dugu Andima gutunaren generoa ongi menderatzera heldu zela. Gutunon funtzio nagusia ez da

estetikoa; funtsean, baliatzen ditu euskal kulturgintzan ari direnak txalotzeko eta adoretzeko, zahar eta gazte nahiz erdi bitarteko, Euzko-Gogoan edo Gernikan idatzi zein Egan edo Euskeran edo Jakin edo Anaitasunan edota Igelan; haatik, gutun-sarreretan, hots, agur esateko orduan, eta adio eta hurren arte esaterakoan, eta tonu orokorrean ere bai, fina agertzen da maneretan, oso fina, abegitsu eta gizalegetsu; begiramen handiz, diplomazia handiz ere, ohiz kanpokoan edo ezustekoa behinik behin, gurean.

Hirugarren eta azken gutun liburu honetan, politikan garrantzi gehiago edo gutxiago izan zuten hamar gizonekin izandako gutun-trukea jaso dugu lehenbizi, eta ondotik lagun izandakoekin, eta ama Eufemia eta arreba Hiltrudarekin gurutzaturiko gutun banaka batzuk samurtasunez bete-beteak.

Hitzaurre honetan informazio zerbait emango dugu bakoitzarekin izandako gutun-trukeaz, zertzelada gutxi batzuk baina adierazgarriak, eta amaieran, tamalez, bizi dugun krisi ekonomiko honek bazter uztera behartu gaituen gutunez nondik norako gutxi batzuk, taulan emanak, Andimaren gutuneria osoaren ideia orokor bat eskaintzearren.

Merezi zuen garai ezin latzagoetan bere bizia euskarari eta Euskal Herri euskaldun askeari eskaini dion Andima Ibinagabeitiari letrazko omenaldi xume hau egitea.

JOSEBA REZOLA. Eusko Jaurlaritzako Defentsa kontseilari izandakoarekin 1950etik 1954ra trukatuetatik mordoxka gordetzen dira eta horiek guztiak dituzue hemen irakurgai. Lehendabizi, Baiona ondoko Mugerretik aritzen zen Euzkadi Irratirako lanak galdegiten zizkion Rezolak Andimari, euskal bazka ezin inguraturik ibiltzen baitzen. Andimak maiz Euzko-Gogoa-rako, laburrak baziren, edo Pariseko Euzko-Deya-rako prestatuak, edota B.B.C.-rako prestatuak igortzen zizkion, tiro batez bi txori harrapatuz. Bien arteko harreman usuena Andima Parisen eta Rezola Donibane Lohizunen zen artean jazo zen, baina Andima Guatemalarratuagatik ez zen berehala eten bien arteko harremana, eta azken gutunak dira luzeenak eta mamitsuenak.

Ibinagabeitiak agertu zuen Euzko-Gogoa-ren atariko batean, Euzko Ikaskuntzaren VIII. Biltzarra egitear zela, direlako biltzar horiek euskaraz egiten ez zireino ez zirela etekintsuak gertatuko euskal kultura-

rentzat. Rezolak berriz, garrantzi handia izan zuen Eusko Ikaskuntzaren VIII. Biltzarrean, 1954an, Uztaritze-Miarritze-Baionan eginikoan; hala aitortu zuen behinik behin Rezolak berak:

“Euzko Ikaskuntza’ko Batzar Nagusia aitatzten duzu. Barne-barnean ibilli naiz eta alegindu ere bai asmo batzuek aurrera eraman arazten.

Euskerari buruz egin dan mezua, nik eskatuta egin da ta bertako gogai batzuek nereak dira. Ez dut ordea nik egin eta neronek arkitzen diot apaiz usai geyegi eta piper gutxigi. Orain euskeldunen biotz-buruetan sartzen saiatu bear dugu ta lan ontan zuen laguntza izango al dugu.

Emen dijoakizu mezu ori euskeraz ta gazteleraz. Euskerazkoa Lafitte abak egiña da, ta gaztelerazkoa Sota’tar Imanol jaunak. Egin dezayokezuen arrerarik onena zuen aldizkarian iruzkin batzuekin argitaratzea izango da. (60. gutuna).

Hona “Eusko-Ikaskuntza’ren deia”-ren zati batzuk: “Munduan diren 3.500 mintzairerak emeretzki motetan emaiten baitira, euskera «bakar-bakarrik ezarria dute» seigarren motan; bainan, ez balitz ere jakintsunek dioten bezain balios, aberats eta berezi, gurea delakotz, behar genuke maitatu: ez dea gure jitearen seinale edo ezaugarri nagusia? ez dea gure arbasoen eta gu heien ondokoen arteko zubi edo lokarri bakarra? Ez dea bi muga aldetako euskaldun anaien arteko zubi edo lokarri bakarra? Bai eta berekin baderamazka, menderen-mende, ain maite ditugun gogo, oitura eta sendimendu garbi girixtino geienak. Begira zer leku hitsak bilakatu diran arrotzu diren toki batzu: doain hoiek galdu dituzte! (...) 3) Artha (ardura) ar gure aurrez: segur euskerazko katitxi-mak (dotriñak) behar baituzte. Ziberoan ere, bainan halaber bertze liburu asko, unkiagarri ala jostagarri, sainduz eta itxuraz apainduak. Ez ote liteke asma heientzat zerbait agerkari berezi, edo bederen egunkari edo astekarietan euskerazko gazte txoko bat. (“Eusko-Ikaskuntza’ren deia. Euskaldunak atzar!” in Euzko-Gogoa 1954, 5-8.).

Rezolak ere Nemesio Etxanizek eta A.M. Labayenek eta beste hainbatek bezala oso maiteak zituen Andimaren gutunak: “Bereala erantzutera nijoakizu zure ille onen 20’ko eskutitzari. Zuri atsegin ba-zaizkitzu nereak, neri atsegin t’erdi zuk idazten dizkidatzunak. Guk, emen gaudenok ere, ba-degu mundu zear dabilztan euzkotarren miña, danok senide geralako ta alde guzietan Aberria’ren alde egin litekelako. Gañera zure gutunak ederrak ta unkiagarriak zaizkit; on egiten didate eta sari bat bezela artzen ditut (60. gutuna).

Andoni Urrestarazurekin trukatuaren bitartez, 1954tik 1967ra, batak zein besteak euskal kulturagintzan eta kultur politikan egindakoaren be-

rri jasotzen dugu, eta horrekin batean, arlo horietan euskaldungoak urte haietan urrututako bideak labur-zurrean jasotzeko bideak eskaintzen dizkigute laburbildurik: Euzko-Gogoa aurrera ateratzeko Guatemala-lara joandako Andimak eta Zaitegik izan zituzten arazoak kazeta ateratzeko eta hartaz gain, euskal idaztien argitaletxea abian ezartzeko; beren aldizkari famatu hori aberrian sartzeko; aurrerago, Zaitegi aberri-ratu bitarteko bidaiarena (Parisera heldu zen lehenbizi) eta gero aberrian izandako ibilien berri; Urrestarazuk berriz, euskal gramatika –Gramática Vasca– argitaratzeko bizi izan zituen xehetasunen berri ematen zion, Gasteizen nola ari ziren euskal ikastaroak zabaltzen –besteak beste, bere arreba Miren Tereseren arrimuan-, eta Iruñean, Bilbon eta Donostian; 60ko hamarkadan berriz, euskal mezak dituzte aipagai, besteak beste, Vatikanoko II. Kontzilioak liturgia berriaz arautuaren ildotik.

Hurrengo Ibinagabeitiak Irrintzi aldizkariaren xedeak xehetuko dizkio xehe-xehe Urrestarazuri:

“Dakiodan beraz zure gutuneko auzi latzenari, “Irrintzi”ren auziari alegia. Garbi mintzatuko natzaizu, bat ere kuxelu ta estalkiz nere itzak illuntzeke.

Aspaldikoa genuen “Irrintzi” egiteko asmoa, baiña ezin izan dugu lenago asmo ori gatzatu errialde ontako politika-giroak ez zigulako laketzen. Ez noski giro orri arpegi emateko kemenik ez geneukalako, -okerragoetan oituta gaude-, gure lana erabat alperrekoa gerta zitekelako baizik. Lokarriak pixkat lasatu diranean, buru-belarri sartu gera gure lan aberkoian. Eta orra “Irrintzi” aragituta!

¿Eta zerk bultzatu gindun alako aldizkari bat egitera? Gure iendeak lo-zorro ilkor batean etzanda ikusteak naigabe aundiema ematen zigun: euskotarrak konformismo eroenean goxo eginda begiratzeak, biotza ersten zigun. Abertzaleen egokera negargarria biotzetik españetara zetorkigun bakoitzean, sutan iartzen giñan. Euskera zapuztuta, Aberria aztuta, abertzaleak oztuta, gure aldizkariak betiko lelo aspergarriz ta txepelkeriz gainezka, bide iatorretik alden-duta... Zerbait egin bear zan Euzkadi betiko ilgo ezpazaigu. Ilgo bada, ez dakigula beintzat geure begien aurrean igartu ezo ta izerdirik eman ez diogulako. Ez dugu nai alako lotsaririk lepogaineratu. Gure erruz ez dezala iñork esan beintzat arako ERRI BAT IZAN ZAN...

Nai ta nai ez, euskotarrak iñarrosi ta lo ilgarririk esnatuko ba'genitun, latza izan bear zuan gure oiua. Euzkadi geneukan biotzean, Euzkadi buruan, ez beste ezer. Ondo baiño obeto genekigun abertzaletzako askoren belarrietan bur-

ni-salda goria baiño kixkalgarriago eroriko zala gure karraxi mingotsa. Ez zingun aiolarik. Gu ez gentozen iñoren belarriak amen-amenka goxatzera, Euzkadiren egia osoa naaskillo gabe, lauso gabe ta BELDUR GABE, Euzkadiren ASKA-TASUN OSOA alegia, aitorzera baizik, ertun ta ertainkeritan ibiltzeke. Eta lan ortan nekatzeke irraitzeko uste betea daukagu.

“Aurkezpenean” esan gendunez, -berriro irakur ezazu-, gure asmoa Jel-Alderdiaren bideetatik ibiltzekoa da bide oberik ez dugulako gaurdaño arkitu. Alderdiari zor gatzaizkio ta Alderdiari irraitu nai genioke. Ala ere Alderdia ikusi nai gunque pizkor, indartsu ta ibilkor. Eta auxe ez dugu ikusten zoritxarrez. Ez da arrigarri! Munduan sakabanatuta, barnean ixilpean ibili bear izan du gure Alderdiak eta nai-ta nai-ezko iokabide ortatik kalte izugarriak etorri zaizkio. ¿Iñork ukatu al dezake? ¿Zeorrek ukatuko al zenuke egia ori? Banan banan erakutsiko nizkitzuke Alderdiak ukan dituen kalteok, baiña ez dut gutun au neurritz goitik luzatu nai. lengo Partidu zaarrak goxoki bizi ziran egoanean...oraingoak ordea, atergabeko ekiñean bizi bear dute suntsituko ezpadira.(81. gutuna).

Hirurogeiko hamarkadan Vatikanoko Kontzilioaren oihartzunekin batean, euskarazko irakaskuntzaren axola handia nabarmentzen da gutunez gutun. Aldizkari bat atera zuen kostata Urrestrarazuk Irazkintza izenekoa, ale banaka batzuk; Ibinagabeitiak Eman zeritzan literatur aldizkaria bere bizitzako azken urtean. Gai horien inguruan eta elkarrenganako harmonian eta adiskidetasunean hariltzen da gutunon mataza.

Urrestrarazu euskal kultur militanteaz gain, Pariseko Eusko Jaurlaritzaren ordezkartizan egon zen urte mordoxka batez, eta gero Baionan. Ordezkartizan bazituen Andimak aspaldiko lagunak: Anton Zugadi, Periko Beitia eta Pepe Mitxelena besteak beste.

Anton Zugadirekin batean ibiltzen zen Andima erbesteko Eusko Jaurlaritzarentzat informazio sekretua biltzen, Pepe Mitxelenaren zuzendaritzapean. Biak 1947ko martxoan erori ziren, beren ustez, komunisten salaketa tarteko. Biek lortu zuten, ordea, ihes egitea eta Parisen Ordezkartitzaren inguruan elkartu ziren. Gutunotan, ordea, gisa denez, ez dugu 40ko hamarkadan espioitzan egin zituzten ibilien berri handirik, zerbait agertzen den arren Luis Ibarra Itarkorekiko korrespondentzian –artein ezin bada plazaratu espioitza garaiko berri artein aski berriak–.

Hemen kontaketa hasten da Zugadi Guatemalan Espainiako Errepublikaren kontsulorde dela, eta Andima Parisen estu eta larri dabilela lehengo ordezkarietatik Frantziako gobernuak Francoren gobernuak hertsaturik haizatu egin dituztela eta, etorkizuna batere garbi ez daku-sala. Zugadik nahi du Andima Guatemalara joan dadin eta Zaitegirekin batean, hori gerta dadin lagundu nahian dabil; Zugadiren emaztea Mari Zaitegi, Jokin Zaitegiren iloba zen, eta gutunen erdiak harekin trukatu zituen Andimak. Besteak beste, balio dute ikasteko –Andimak Orixeri bidalitako gutun batek ere argitasunak ematen ditu horretaz. Ikus bigarren liburuan– Zaitegiren eta Ibinagabeitiaren arteko hogeitahilabete inguruko bizikidetzeta Guatemalan ez zela atsegina gertatu elantxobetarrarentzat: *“Zuek or istilluak eta nik emen istillu andiagoak. Benetan diñotzut, lur-iota gelditu nintzan lenegotan, baiña egia esan azken aldi ontan biotza zer bait arindu iat. Egia da diñotzudana; apaizaren [Zaitegi] ikuspena aztun egiten iatan, eta orain ioan danetik, askoz be adoretzuago nabil lanerako be. Nik uste apaiza urruneko adiskidetzat ohea dala urrekotzat baiño . Paris’tik idatzi eustan idazki luze bat. Ogeitairuan zan Arrasateratzeko Gabonak igaroteko. Beraz an izango da noski. Alan da be, ez dot uste luzaro an iraungo dabenik. Urte bete baiño len, emen izango da barrero be. Posture baietz.(108. gutuna).*

Mari Zugadik ez zuen literatur ikasketarik izango, eta literatur baliabide ugarririk ez, baina bazuen sena; ikus Ibinagabeitiari ama hiltzean zein modu hunkigarri eta trebean adierazi zion dolumina:

“Agur Andima: egon da egon, azkenian be zeure zoritxarra jakin arte egon. Ardura izan, da ardura ez baligu lez. “Euzko-Gogoan” irakurrita jakin dogu ama barik garala zeure ama barik. Danori etorri biar jakuna da, bai, baiña norbera urrin, da ama ill, gogorra biotzandako, gogorrik ba-da. Bakardadia ta illuntazuna zeure barrenlagun izango dituzu, baiña, nik uste, adizkidien maitasunak ta zeuri lagun eiñ naiak, izpitxoren bat ixotuko dabela zure barruan, ta ama galduta ba-dozu, gure aiskidetasunak sendi biurtu naitzakizula gaurgero esan gura deusugu geuk. Lagun ez, emendik aurrera zenide zaitugula guk. Ainbat denporan egon naiz gero, idatzi biar dizudala ta ointxe bi-iru illabete aldatu giñala, ta nasai nasai zeu etxian artzeko bezela gaudela, jua dan iru egunetik piano alemandar polit bat ba-dodala, auzo baketsu baten bizi garala, da emen zakustagunian, zabal zabal, norberen bat datorrenian artzen dan poz sakonagaz besarkatuko zaitugula. Auxe ezatia bakarrik bixkor-bixkor gaur. Agur ba Andima. Mari (109. gutuna).

PERIKO BEITIA. Hau ere informazio-zerbitzuetako kidea. Poliomielitisa pasaturik bi hanketatik elbarri, halere, lan asko egin zuen, Washingtonen erbesteko Eusko Jaurlaritzaren ordezkari, eta Andimak lagun handia izan zuen gutunon arabera. Lehenbizi, erbestean bizitzera beharturiko lagun arteko kontuak ageri dira. Aurrerago, Sabin Barrenaren patuaz mintzo dira gutunok –informazio zerbitzuetako beste gizon garrantzizko bat–, Espainian sartzen saiatu orduko atxilotu, espetxeratu eta urteak kartzelan egin ondotik askatu artekoak. Badira gutun-truke honetan ere esaldi batzuk gogoangarriak:

“Recibí tu carta post-periplo y veo que te has entrevistado con todos los viejos de la vieja Euzkadi. Creía que Dolfus estaba retirado de la circulación, pero por la tuya veo que está en actividad, pero siempre incólume, como acontece a ciertos mandatarios. Está visto que la resistencia entre los nuestros es verdaderamente activa y perenne, aunque Euzkadi se mantenga encadenada y aniquilada, cada vez más decaída. Gracias a que la juventud viene pegando, que si no estábamos arreglados. Lo milagroso es como esos jóvenes hayan podido ver la verdad de Euzkadi entre tanta tiniebla y tanta pasividad. Cuando nos vamos a convencer de que los viejos ya no servimos para nada? Es hora ya de dar paso a la juventud y dejarles la vía libre sin ponerles obstáculos de ninguna especie. El nacionalismo actual solamente puede coincidir con el histórico en que Euzkadi es la única Patria de los vascos y el euskera su única lengua. Sobre este cimiento los matices tienen que ser diferentes ya que la época también es muy diferente a la del 36. Pero erre que erre, quieren mantenerse en aquella época, transida y requete pasada, soñando todavía con estatutos imbéciles y republicanos españoles caducos y democracias traidoras. No ahora es hora de actuar decididamente y con todas nuestras, pues luego será tarde. Los jóvenes dirán, y no los viejos (124. gutuna).

PEPE MITXELENA. Erbesteko Eusko Jaurlaritzaren mendeko informazio zerbitzuen burua. Gutunen arabera, Andimak konfiantza handia zuen berarengan, eta badira lerro artean letra etzanez azpimarratu beharrekoak –idazten dihardudan honen iritzian, jakina, beste irakurle batek beste lerro batzuk azpimarratuko ditu–:

“Lendakariaren inguruan, Caracas’en, abarrots pizka bat izan da gure aldizkaria [Euzko-Gogoa] dala-ta. Berri iaki[n]garrienak artu ditut andik ontaz eta an bildu duen diruatzaz. Ala ere Lendakariak gure lana gorai patu omen zuen eta guri ere lagundu bear zitzaigula esan omen zuen. Aipatu abarrotsa

nere adiskide batek sortu zuen. Mirande'n uste bakanak dirala-ta ere, eskandalu txiki bat sortu dute Caracas'ko Euzko-Gaztedikoak, eta gure Lendakari iau-nak itz batzu esan ditu aipatu olerkariaren aurka, bearturik. Aitatu eskandalu-a, Mirande'k "Gernika" aldizkarian argitaratu idaz-lan batek sortu , idaz-lan [ori] Euzko-Gaztedikoek beren aldizkarian ere argitara zutelako.(128)

Jon Mirandek "Abertzaletasunaren inguruan" argitaratu zuen Gernika-ren 25. alean -EAJri autokritikara bideratu nahi zuen, eta ordurainoko politika aldatzera-, eta ale horretxekin amaitu zen aldizkaria.

Andima Guatemalarratu 1954an eta laster estatu-kolpe eskuindar bat gertatu zen han AEBetako CIAk gidatua. Espainiar errepublikar erbesterratuak eta jeltzaleak eta larritu egin ziren ohilduko ote zituzten; Andima joan berria, begira zer ziotson behiala buru izandako Pepe Mitxelenari:

"Aurrenekoan ipui ikaragarriak barreiatu ziran emen agintari berriek españar guziak erruki gabe garbituko zitutela-ta. Asko beldurturik, atzerri ordezkari-ta zenbaitetan babestu ziran, eta oraindik an daude zer gertatuko zai. Nere ustez geienak ez zeukaten ori eginbearrik. Bañan une larri aietan edozer gerta zitekean izan ere. Erkalarekiko artu-emanak bereala urratu zituten eta gaiñera ango ordezkaria ez-atsegintzat io. Orra, mohamed bere sendiarekin ogoñopen errira aldatu zan bost edo sei egun dala . Egia esan, gure lagunak, azken orduraño bere eskubideei gogorki eutsi zien eta guztiz azkarki iokatu zun.

Nere etorkizuna zer izango ote dan? Oraindik ez dira asi atzerrituekiko erabakiak artzen. Bertokotuta daudenei, nere adiskide apaiza bezala, ez omen die ukituko. Besteak ordea zeatz meatz aztertuko omen gaitute, eta onenean etorri geran tokietara bialiko gaitute. Beaz nere bide-zorroak erdi gerturik darduzkat zer gerta ere. Gaiñera laster erazagutuko dute emengo agintari-ek gure etsairik gorriena, patxi alegia. Ez dut uste gure euskal lanak aurrera eraman al izango ditugunik, ezta gure aldizkaria. Erdi irarririk geneukan azken bana-koa, bertan bera utzi dugu etorkizunaren zai. Nik egia esan, euskal arloan ez iarraitzekotan ez daukat bat ere gogorik emen gelditzeko, oraingo egokera on-tan batez ere. Ez daukat gaiñera emengo lurralde gei-ago ikusteko gogorik; ez dut besterik nai europe edo euskal-erria baiño nere azken urteak euskal arloan bukatzeko. Zer derizkiozu? Zure aolkua iakingarri zait beti ere erabaki sendoe-nak artzeko . Bañan emen gelditzeak, ez du merezi. (129)

GONTZALO NARDIZ. EAE-ANVko kidea alderdi horren sorrera beretik, eta Eusko Jaurlaritzan Nekazaritza sailburu berrogei urtez, lehengusua

zuen. Egia esateko, ez da oso aberatsa gertatzen bien arteko korrespondentzia baina badira letra etzanez edo lodiz azpimarratzekoak. 1954an Eusko Ikaskuntzaren VIII. Biltzarra Baiona-Miarritze-Uztaritzen. Nardizek Andimari:

“Ayer tuvo lugar el acto inaugural del Congreso de Estudios Vascos. Hubo asistencia considerable y revistió alguna solemnidad. En cambio los discursos se me antojaron bastante flojos. Sobre todo el del alcalde quien parecía preocupado por el error en que pudieramos incurrir los vascos al creer que Bayona era Euzkadi. No faltó la cortesía (banal) ni estuvieron ausentes las formulas habituales de hospitalidad, pero a mi juicio tenían el sello de concesiones graciosas hechas al extranjero. El del Obispo de Dax estuvo mejor: desarrolló el tema referente a las vicisitudes por las que atravesaba el euskera, particularmente en relacion a la amenaza de la era industrial que con sus nuevas tecnicas, servidas por idiomas de prestigio y de uso universal, invitaban al abandono del euskera. La solución arbitrada para hacer frente a tal amenaza, es lo que el llama la euskerofilia, consistente en hacer uso del euskera. El discurso, ameno y finamente matizado por un humor alegre, padecía a mi modo de ver de una omision vital: la que se refiere a la accion pedagogica y a la correspondiente reclamacion a los poderes publicos, de cuya animosidad e inhibicion era ineludible hablar. El que pronunció el conde Villalonga fué mas feliz, ya que, al hacer la historia de los Congresos celebrados hasta la fecha, puso de manifiesto el motor patriotico que los originó y sostuvo.(140)

Eta Andimaren erantzuna:

“Enago erabat Dax’ko gotzaiaren itzaldiarekin. Euskeraren amilbear au, oraingo teknika berriak baiño askoz lenagotik dator. Orain eun urte, adibidez, etzegon orrelako teknika ikaragarririk aipatu zitun bi izkera aundi ta arro aietan ere, alare euskera maldazbera zioan. Gaiñera izkerak gizonen asmakizunak dira, gizonak eutsi, zabaldu, apaindu ta aberastu oi dituten tresnak. Gure euskerak ordea, ez du ortarako gizonik ukan, eta aren galbearra gizonek ola nai izan dutelako da, iñoiz ere euskaldunok aintzakotzat artu ez dutelako. Beste izkerak bezela, gurea ere edozein teknika bidean aberastu ta egokitu zitekean euskaldunak orrela nai izan ba’lute. Beraz ez teknikari egotzi euskeraren eriotza, euskaldunai baizik. Gaiñera, orko euskaldunen euskerafilia ori, itz utsal eta txoro bat besterik ez da. Maitasuna ez da aski ekiñean gatzatzen ez dan bitartean. Eta ekintza aundi bat sortzen eypadugu, gure euskera ilko da orkoen euskerafilia ergela gorabera. Ikastola-ekintza, irrati-ekintza, kinema-ekintza,

eliz-ekintza, irakurle-ekintza, teknika-ekintza... Orrek, orrek euskera gaizkatuko digu.(141)

LUIS IBARRA ITARKO. Euskal erresistentzia jeltzaleari buruzko liburua lantzen ari zen 60ko hamarkada hasieratik –azkenean argitaratu zuen: *El nacionalismo vasco en la paz y en la guerra*, Ediciones Alderdi, Bayonne, 1968– eta Andimari lankidetzara eskatu zion. Baina Itarkok berak aitortzen duen bezala, Andimak ez zion asko lagundu, beharbada, artean esperantza zuelako aberrira itzultzeko eta horretarako erresistentzian egindako gauzak salatzeak oztopoa besterik ekarriko ez ziolakoan. Gutunok, horregatik, ez dute asko argitzen, nahiz jakin-mina bai pizten duten, eta konbentzimendu bat ere bai: orduko euskal erresistentziako gauzak ez daudela behar bezala ikertuak eta Andima Ibinagabeitiarenak ere ez. Interesa lukeenak baleukake hor zer aztertua!

ZEFERINO XEMEIN. Gutun bakan hauetan ohargarriena Andimak darabilen idazkera gertatzen zait. Abandotar sabindarrarekin idazkera aski sabindarra darabil Andimak, bizkaiera hipergarbitik gertu. Esan beharra dago, halaber, Andima bera ere Sabino Aranaren miresle handia zela, nahiz zorionez euskal idazkera aldetik ez zion jarraitu.

Aberkide ta aizkide zintzua:

Ontxe berton eskuratu yat azkenengo GURE HERRIA eta bertan “Quelques réflexions sur le purisme et le néologisme en basque” deritxon idazlanean urren-go itzak irakurri dodaz:

“Cela rappelle la bévue de Sabin Arana qui, dégoûte d’entendre outre-monts le maître d’école du titre de maestu (sic), avait cru faire une trouvaille dans le labourdin errientea, dans son ignorance du gascon rigent et du français régent que l’on trouve très employé dans les anciens textes, dans les fables de La Fontaine par exemple.”

Itz oneik odola irakiten ezarri dauste. Guzur bat beintzat arkitu [dot] itz orrei artean: Sabin'ek “outre-montes”en ez eban maestu'rik entzun, maisu edo maxu baizik. Errientea euzkel-itz-tzat artu ete eban Irakasleak? Ori be, biar-ba, guzurra ixango da. Baña batin enaukazu. Zuk jakingo dozu noski. Orixe argitu gura neuke idazle arin orri erantzun baño len.

Itz barrietaz, azpaldijon, gejegitxu eta ariñegi diñardue prantsez-idazle kaxkarin batzuk.

Agur aizkide. Zure, beti be, Jel-baitan (148).

JOSE ANTONIO AGIRRE. Oso gutxi dira baina bat badago ezin utzizkoa, 1951koa. Honela hasten da:

Lendakari maite:

Ez al zakidaz arrituko itzez bearrean idatziz natorkizulako. Aspaldi zurekin itz-aspertu bat egiteko gurariz nindagokizun, bañan ez dut nere gurari ori betetzeko mugonik izan beti ere lanpetu eta inguratuta arkitzen zeralako orain-go etxe berri ortan. Dana dala, nere ausardikeri auxe barkatuko al didazu, gaiztoz ezpainatorkizu, onez baizik.

Norbaitek, gaur, urrutizkiñez esan du ni “Ordezkaritzan ez-ezaguna naizela eta ez daukadala zer ikusirik ere”. Eta norbait ori nor ete litekean billa ibilli ez zaitezen, orra argi ta garbi: Alberro yauna.

Ez dut aren esanik gaitzesten lendik ere ondo nekialako “Ordezkaritzan ez-ezagun ta utsa nintzala” ez bakarrik aipatu yaun orrentzako, beste zenbaitentzako ere bai, naiz-ta oiek mintzoz olakorik aitortu ez. Yainkoak ez nindun zozo ta tentel sortu, argitasun aundirik eman ezpazidan ere, baña nere ingurukoak ikusteko beste bai noski.(154).

Bere barru samindua arintzeko idatzitako gutun honek Andima Ibinagabeitiak Jose Antonio Agirrerekin izandako harremana jartzen digu agerian, batetik; bestetik, Pariseko Eusko Jaurlaritzaren Ordezkaritzan 1951eko abenduan nola sentitzen zen ematen digu aditzera. Ordezkaritza horretan lankide mordoxka ibiltzen zen Jose Antonio Durañonak, J-A. Agirre lehendakariaren idazkari izandakoak, bere oroitzapenak idaztera jartzean adierazi zigunez. J.A. Agirre lehendakariaz gain, besteak beste: lehendakari orde, J.M. Leizaola; X. Landaburu; A. Alberro, administrazio zerbitzuen arduradun; F. Urkola, Euzko Deya-ko zuzendaria; G. Errazti, Euzko Deya-ko administratzailea; Pedro Beitia, OPEko erredaktore-burua; G. Agesta, Pedroren laguntzailea OPEn; Pepe Mitxelena, zerbitzuen burua...

A. Durañonak berak emandako ikuspegiarekin jarraituz, Pariseko Ordezkaritzan urteak zeramatzatenek, 1947ko martxoan Anton Zugadi eta Andima Ibinagabeitia, biak ere Espainiako poliziatik ihesi hara

heltzean, eta gero han bizitzean utzitako oroitzapena edo inpresioa honela kontatzen du laburki: “Y así llegaron: Antón Zugadi (con su huida rocambolesca en la Plaza Nueva de Bilbao cuando era conducido a pie a Maria Muñoz), viejo amigo con quien estrechamos antiguos lazos de amistad en nuestros paseos parisinos. Con él llegó Andima de Ibinagabeitia, polifacético patriota de vasta cultura, exquisita educación, euskerólogo de talla, y con el que pronto hice entrañable amistad, también asiduo de nuestros paseos domingueros a gastar suelas..., pues no teníamos otra cosa que gastar. Al bueno de Andima le llamábamos entre nosotros, y a él mismo, Paleodonce, por ser mucho mayor que nosotros... y birrotxo”.

Pariseko Ordezkaritza honetako talderik ugariena edo itzal gehien zuena behinik behin, segur aski, botxotarra zen, bilbotarra, Durañona hau berau, J.A. Agirre..., eta beren hizkuntza ere gaztelania botxotarra zen, “mutilzahar” esateko, “birrotxo”, “paleodonce”. Jesuitetan hezia zen Andima, gizalege bikainekoa, eta dirudienez, oro har, ongi heltzen zen gutxiz gehienekin, baina, bere barneko lerak eta joerak bestelakoak zituen, euskara jantzi nahi zuen kulturaz –eta Mirande eta Peillen bi anaiak eta Krutwig eta elkartzan zen- eta botxotarren artean ezin bada nahigaberik edo saminik gabe bizi.

Oro har, ematen du estimatzen zutela, eta Agustin Alberrori buruz salatzen duena gorabehera –Diruzaina ere ba omen zen Alberro jauna, diru kontuak ere egon zitezkeen tarteko; gordeak daude Alberrori Andimak 1956an egindako bi gutun, eta haien arabera ez du ematen batere ezinikusirik zionik, alderantziz baizik-, ez zela baztertua izan baizik eta aski estimatua. Lankide askotxo, eta ziur denen artean banatzeko diru gutxi... Kontua da 1951ko abenduan gaizki sentitzen zela Andima; bate-tik, Guatemalarako bidea itxia ikusten zuen –han Zaitegirekin elkartu eta Euzko-Gogoa aurrera ateratzen ahalegintzeko biak-, eta bestetik, Ordezkaritzan ez zuen gogoko lanik eta lekurik; lekuz kanpo sentitzen zen. Eta lehendakariarengana jo zuen babes eske moduan. Hark, hurrengo gutun zatiak erakusten duenez –beste lekukotasun batzuk ere badaude; 1951ko Agirreren gabon-gutunaren euskarazko zatia Andimak idatzi zuen (ikus 95. gutuna)-, konfiantza osoa zuen Andimaren euskarazko idazgintzaren kalitatean eta trebezian; bere esku uzten zuen hainbat testu idaztea.

Ildo beretik, Andimak nahiz 1958an Irrintzi aldizkariaren bitartez J.A. Agirreren politika kritikatu, lehendakaria hiltzean, inork ez zion

galarazi ahal izan, lehendakari maite zendu berriraren gorazarrez artikulua idaztea, azkenean Irrintzi aldizkari independentista uztea erakarriziona.

ION BEIZTEGI. Mexikora erbesteratutako jeltzale honen bitartez ikus liteke Caracasen Andimak eta Matxari-k atera izan zuten Irrintzi aldizkariak zer-nolako erreakzio bortitz-suminduak sortu zituen zenbait jeltzale erbesteraturengan. Honela hasten da Beiztegiren gutuna, *Irrintzikoei* zuzendua:

“Amalautsu orreik, ioan zadize epetara ,

Iguinez beterik irakurri dodaz zuen aldizkari orretako ainbat astakeri. Umekeritzat neukazen orain artean; asti larregi alperrik galtzeko dauken barre-garri batzuen urteerak ziralakoan, baina aski da, eta “Mintzen dana, siñale ez abertzale ez euzkeltzale ez tana” ori dala-eta, zuek ete-zarie ba orreïn iabe eta euren banakatzailleak?

Euzkadi maitearen arazoetan, BATASUNA, Euzko Alderdi Jeltzalearen pean, da nausi, eta urrengo Euzko Iaurlaritza da. Gure artean, bide edo egikera alderik ba-daukagu, alkarri argitaratu eta erabakitzeak dira, eta ez baztar guztietara aizetu eta benetako gizonak mindu. Pariseoak lez, inoren egikerak txartzat eta orruez autortzen dauezenak, EBB.'ko burukide zintzo eta Agirre'la-koen oinazpiak miaztatuteko lain ere ez dira, eta barriz iskilorik artzerik ba-litz, obe gendukez besteen aldetik.(157).

MARK FORKADA. Zein adiskidetasun bizia eta sentitua izan bide zuten Andimak eta Mark Forkadak. Marken hitz idatziak dituzue hauek:

“Zuri biotzeko barrotazunak arkituaz , orain, zuk, urrengo kartan, emaitzatu konsejo edo zure iritzeko azmoak. Bañan, azkar.

Badakit pizkabat sentitu eguintzenduala , nik, Paris, lagatziakin -elkarren laguntasuna jarraitua-, baña, nik ere bai, bi aldiz: Bat, Paris'ek daukan atseguintasuna laga, eta, bestea, gure, elkarrekin eman ditugun “ordu goxoen” adizkidetasun gertamena, oraiñ, denborak eta urrutia, gutxiago zamindukogulako . Bañan...!(159)

Eta hauek berriz, Andimak Forkadari zuzenduak:

“Jon [Mirande] nere adiskide aundia da, naizta biok gogoz eta pentsamentuz ere, berdiñak izan ez, Euskerak alkartu gaitu eta urte askoan gure adiskidetasunean jarraitu degu . Ondo diozu zuk, ez dala errexa benetako adiskideak billatzea. Ez orixe.Bañan nik adizkide on bat nere bidean arkitzen dedanean zintzotasunez eta maitasunez gordetzen det. Eta ori gertatu zait Jon Mirande'kin ere. Oso adiskide gutxi dauzkat, nere biotza edonori ez diodalako zabaltzen, are gutxiago ematen. Bañan zu Mark, nere benetako adiskideetako izango zera, eta ez zaitut iñoiz aztuko naiz ta munduaren bazterrenean egon. Ezin aztu izaten ditut gure izketa ederrak eta gure ibillera politak.(164)

JON URRESTI. Ahaidetasun harremanen bat bazuten biek; Jon Urresti izatez ondarrutarra zen, baina harreman handiena Caracasen izan zuten. Caracasetik Londresera joan zen Jon Urresti ingelesa ikaste aldera, eta Andimak Caracaseko Euskal Etxearen inguruko politika-albisteak adierazten zizkion senitartekoen berriez gain:

“Zer dagoen Paradisu'ko trabena zuloan? Egia esan, ni ez naiz zulo artan gutxitan baiño sartzen, ala ere zerbait esango dizut. Oraintxe aparti aundi bat ospatu dute gazte-espexetuei laguntzeko. Irureundaz bildu ziran, eta entzun dudanez, diru pillatxu polita bildu zuten. Aparti ortarako danak alkartu ziran, eta iñoiz etxe artan egon gabeko asko ere egun ortan agertu ziran. Entzun dudanez, “Eusko-Gastedi”koak asi ziran aparti ori antolatzen eta gero ETA eta FRENTE NACIONAL'ekoak ere aparti bat egin zuten, baiña txepel xamarra atera zalakoan nago asmo erabakirik ez zuen bada. Alderdiko poltza gizontzeko edo egin zuten or nunbait. Dakusunez ian-gogoa ez da gure artean beingoan amaituko. Sabeletik dantza, esan oi dute erdaldunek, ez dut ordea aberri-dantza zoro bat gure artean ikusten gorputzak astindu eta kateak urratzeko. Oillotuta gaudede: artalea bear errontzeko, id est, arrautza ipintzeko. Eta guk ere sabela bete bear, txanpon xistrin batzuk emateko. Oraintxe ari dira Alderdia, Acción, eta Solikoak orritxo bat zabaltzen “egun-saria” “día de haber” eskatuz espexekoei laguntzeko, biltzen dana eusko-iaurlaritzan bitartez bialduko dutela ozen aldarrikatuz, “iaurlaritzari ori baita euskotarron batasun-ikurra” Symbolum unitatis. Beti belu ordea, eta ondo dakizunez “sero venientibus ...mokordo”. Esan bearrik ez paperok erdera dotorez idatzita daudenik, Cervantes'en marka io ta paso egiteko. Eta gu ari gera gero franco'ri euskeraren eskubideak eskatzen. Lotsatu ere ez egitea...Geu euskera ondatzen, eta geure etsaiei euskera zaitzeko eskatzen. Nun ikusi da olakorik?

Gazte buru-bero batzuk aldizkari berri bat argitaratu dute AZKATUTA izenarekin, azalez apain, mamiz ez da ainbestekoa. Zoratu eragingo ezpazidaten, artikulu bat euskeraz idatzi bear izan nuen aldizkari ortarako, eta an agertu zan. Beltzen azkatasuna artu nuen gaitzat, zuriok kolonialismu zital baten azpian menperatuta gauden bitartean. Gure orain arteko diplomazi eta politika bideak gogor astintzen ditut. Politika badakizu zer dan, erriak iaurri eta erabiltzeko bidea: “Abertzaletasuna” ez da politika, ama bat maitatzea ez dan lez. Nerea ez beste artikulu guztiak erderaz datoz, Arozena ta Sandalio’k izenpetuta. Sandali eliza konpondu naiez, beti bezela “Catolicismo Criminal” edo orrelako zerbait darama izenburutzat bere idaz-lanak. Erderaz karraxika il zan “Irrintzi” ere agertu da barrien barri, ixillaldi luze baten ondoren, erderaz au ere. Betiko paperak or ari dira atertu gabe erderaz, esan bearrik ez, kastillako mauru beltzak baiño okerrago.(167)

Eta Urrestik, besteak beste, Ondarruan ikusi eta bizitakoak:

“Euzkadi’ko gora-berarik ez dakit. Gabonak igarotzen egon nintzan Ondarruan eta biotz mindurik etorri nintzan barriri Londres’era.

Eleizan eta ia elizkizun guztietan, apurka apurka “erdera” sartzen ari dira. Oso bildur aundia dago, Eleiza Amak erabakitzen badau, erri-izkuntza erabiltzeko, erdera artuko duen gure euzkera alde batera utzirik. Itxaropen baka-rra eta tamala aitatu bearra, Katalandarrak lortzen badute eurena erabiltzea, euzkaldunai ezin izango digula galerazi (Madrillen) gurea erabiltzea. Eskerrak ondiño badegula apaiz jatorrik eta batez ere gazteak, bestela gureak egingo zun! Askenengo urte asko auetan gure nortasuna agertu barik, gazediak ez daki gauza asko Aberri gaietan.

Bertsolarien Txapelketa Nagusian ere izan nintzan. Ikus eta entzungarria benetan. Maiburuaren erabagia ez zait bate egoki iruditu, ba neure iritxian Basarri dogu beste guztien gañetik. Ezta ere Azpillaga’ri egin ziotena. Irigoyen “kirten” orrek ditu erro aundiak, eta txarren txarrena arek erabiltzen dun euzkera makala ez da jai oietako aukeratuena.(169).

MERCEDES CONTRERAS MAMEME. Jokin Zaitegirekin erdibana, “Lan-dibar” ikastetxeko akzioduna. Pena da gordeak dauden gutunak norabide bakarrekoak izatea, Andimarengandik Mamemerengana. Iduri due-nez, Mamemek Zaitegirekin etorri nahi zuen Euskal Herrira, baina Zaitegik ezezkoa eman, eta erabat haserretu zen Mameme Zaitegirekin, besteak beste, dirua ostu ziola leporatu zion. Gero, tirabira horien berri

jakin zutenean Nemesio Etxaniz, A.M. Labayen eta Orixek eta, batzuek Mamemeren alde egin zuten, eta azkenean Andimak babestu zuen Zaitegi. Kontua J.A. Agirrerenganaino heldu zen. Ikusiko duzuen bezala, konfiantza handiz idazten zion Andimak Mamemeri, hitz amultsuz eta barrukotasunez:

“Nada me extraña el que la presencia de ciertas personas se le haga intolerable, después de todo lo que ha llovido. Lo extraño es que su frescura llegue a los límites de la inmutabilidad . Naturalmente tendrá que tomar usted sus precauciones para que ese estado de cosas no se prolongue, pues no harían más que quebrantarle su salud que ahora más que nunca requiere reposo y tranquilidad. Le decía yo en el aeropuerto que las cosas hay que tomarlas con filosofía. Pero es tan difícil. No sé por qué, pero a mi mismo me cuesta cada vez más el contemplar y tomar las cosas de esta vida con filosofía. Parece como que los años van reduciendo nuestro mundillo y en la apretura del mismo nos sentimos punzados por todas partes con grave detrimento de nuestra paciencia. Esto por lo menos me sucede a mi y por eso mismo se me hace cada vez más dificultoso el tomar las cosas con esa filosofía que sin ser fría es serena y tranquilizadora. En fin Mameme, haga usted todo lo posible para conservar la calma de espíritu, aunque no sea más que por su bienestar corporal. Y procure olvidar, olvidar lo más posible. No debía yo darle consejos a usted que no los necesita, y menos los míos; lo hago sencillamente porque quiero verla buena y saudosa como dicen en portugués.(172).

EUFEMIA IDOIAGA ama eta HILTRUDA arreba. Gutun mordoxka idatzizioten elkarrizketa ama-emeak eta halaber, Hiltruda eta Andima anai-arrebak. Halere, gutxi dira kontaketa jarraitu bat osatzen dutenak, tartean hutsune handiak daude, eta horregatik, lagin bat traskribatu dugu. Aski ohartzeko zer-nolako samurtasunez idatziak diren. Hona zatitxo batzuk, amarengandik hasita:

“Semetxu maite maitiori: Ordua da oneskero zeure idazkijari erantzuteko baña atsoxunon asketsi biar jako otzak erdibi eginda dagolako. Eguraldi beneran otzak daukagus. Egun gustijan sua eukiteko ikatza karu eta poltsikue danok ariñe. Ler egingo dogu bal dana da erostie eta negarra. Nire aldije olan amaituko da eta laster alanbe.

Gueroko zorijona estakidala galdu eta beste gustije utza da guk goserik es daukogu oie ona etxe ederra eta bijotz aundije alkarrentzako. Gaur berton artu dot Andimatxun idaskije Chiletik eta diño eskontzeko asmua daukola Miren

Edurne de Isasi Ibarra deritxon emakume bategas abertzale sintzua baña bost urte sarrague! Egundo olakorik; obe isan balliteke bera baño orrek urtiok gastia-gue. Dana dala ondo isan daitasala. Koldo ogeta bostian elduko da Barcelonara.

Isebak atzo eguin eustan berba urrutiskiñetik ondo dago Bermion. Iradan gaubetan orko orkesta entzu garrijak entzuten dogus eta esan be bai ¿gure Andima entzuten ete dago? Beti zeure gomutiagas. Gure neskatillok Iruñe eta Eli joskille aundi eginda daukagus. Etxekuen soiñekuek ederto eguin be joskillien etxien ikasi eta etxerako josi Jesuitak Javier isena daben toki bat edegi dabe ikasteko jatekuek guertaten. Juaten dira ara be. Gabonetan loterija bajatorkou; Guk bai jan biar dogus tartak eta txopetak! (179)

Eta semeak amari:

“Erregiak ondo portau diriala diñostazu. Ori ondo. Nire erregiak ez dakit nundik nora dabizen, bada aspalditxutik agertu be ez yataz egiten. Aztu edo nabe! Gabonak polito igaro nebazan, emengo euskaldun batzuen etxean. Ederto apaldu gendun eta apal-ostian gaberdiko mezarata yoan giñan. Gabon-zar be ederto egin neban: sekulako aparria yan genduan: azorio, labatz-saltsa, indi-oilo (pavua), gabon-madari-konpot, pastel eder bat (Ste. Therese), turroiak, gaztainak eta abar. Baña sabela beteteak ez dau ezer be esan gura, bada ni gau guztijan zuen pentsamentuaz egon nintzan. Egun oneitan bestetan baño zorrotzago zaukoedaz gogoan, eta ezin aztu izaten zaituedaz. Tira aurtengo yayek yun dira. Datozenak alkarregaz igaroko al doguz. Aspalditxu da ori esaten dogula, alan da be, noiz edo noiz etorriko da, egun pozgarri ori be.

Ondo amatxu. Ez goizegi yagi, zure adiña ez da otz oneikaz etxetik kanpora urteteko-ta. Emen iñoiz ez lako otzak egiten ditu. Egunotan iru, lau eta bost malla euki doguz zero-petik. Urte asko da uri onetan orrelako otzik ezagutu ez dala. Ganera gripe edo marranta eurrez ei dabil, izurri bat lez. Ni neu ondiño ondo nago baña ori loterija baño lenago urreratuko yat kontixu. Gaur goixien, yagikeran, doministikuka asi naz ta gripe ori or or ibilliko dala deritxon. Aspaldi ontan yo ta ke nabil euskel-lanetan murgilduta. Iru liburu aundi, euskerazkoak, gertuta daukodaz egunen baten argitaratzeko. Orain gramatikatu bat egiten nago, euskera errez-errez ikisteko, beste izkuntzetan egin dituen antzekoa, dana irudiz apaindua, eta dan-dana euskeraz. Venezuela’ko neure adiskide batek eskatu daust biar ori alik ariñen egiteko, eta emen nabil ekiñalean len-bai-len amaituteko. Idaztiño ederra izango da eta asko lagunduko dautse euskera ikasi gura dabenai. Geituko al dira, liburutxo orregaz, euskaldunak eta gure izkera ederraren maitatzalleak. Ba’dauka biarrixena.(182).

Axularren liburutegia irudikatzen. Erljiozko aipuak Geron

PATXI SALABERRI MUÑOA
patxi.salaberri@ehu.eus

Modo, ecce modo; sine paululum
Agustin Hiponakoa

0.- Literaturan –literatura orotan– garrantzizko atala erreserbatu ohi zaie autoreen eta idazlanen arteko lotura, harreman, filiazio edota ja-raunspenaren inguruko azterketei, ezin baita, izan ere, haien argitan baizik ulertu *literatur tradizioa* deitutakoaren eraketa¹.

Burutzeke dugun eginkizuna da hori gurean. Ahalke bagina bezala, funtsezkoen diren haltsar-erriak ere ez ditugu-eta oraino urratu. Lehenbailehen bete beharrekoaren gibelatze eta biharreratze berrituen sintoma, nonbait.

Nolanahi ere, urratu gabeko larre-soro horietan goldatzeari ekiteak berez dakar aurrenik gure idazlerik klasikoena omen den Axularren liburutegia –errealaren zein sinboliko-erreferentziala– ezagutzera hurreratzeko premia. Baina, jakina, hura nolakotsua zen irudikatu ahal izateko, haren *Gero* (1643) ziprizzintzen duten latinezko aipuetan bilatu beharko dira lehendabiziko gako nagusiak.

Horren harian, bada, eta dagoeneko jorratuak ditugun Bibliakoak alboratuta, iturri anitzeko diruditenetara joko dugu oraingoan, erlijiozko literaturaren esparruko aipu eta erreferentzia bibliografikoetara, hain zuzen.

[1] Ikus Curtius 1948: 1976.

Eta entseiukarrean bada ere, haiek identifikatzea, sailkatzea eta aztertzea izango da ondoko lerroek bete nahi duten eginkizuna.

1.- Oro har, eta Axularren liburuari luzatutako lehen begiratuan antzeman daitekeen bezala, *Patrologia* latindar eta greziarreko autore larrienak dira urdazubiarrak *Geron* barrena maizenik darabiltzanak eta esanguratsuenak. Bada, halaber, haren garaitik hurbilagoko autorerik ere (elizburu, teologo, elizgizon...) eta ez dira falta predikazio katolikoetan ohiko bilakatu ziren testu-iruzkinak edo glosak (interlineala, arrunta eta Lirakoarena). Bada, azkenik, aipuen otarrea betetzen duen bestelakorik ere, hain zuzen ere, Elizako tradizioak, Trentoko Kontzilioak, zuzenbide kanonikoak eta bestek utzitako esaldi solte-laburrak eta aztarna modukoak.

Horiek horrela, bi izan dira honako lan honi ezarritako xede nagusiak: lehena, eta ahal izan denetan, aipua behar bezala identifikatzea, Axularrek oker ematen baititu sarritan erreferentziak (iturburuetatik jaso beharrean, beste inondik garraiatzen zituelako, besteak beste); eta, bigarrena, jatorrizko aipua nolakoak ziren erakustea, horrek ageriago utzi baititzake gure idazlearen jokamoldeak² eta agian aratzago, aldi berean, hartarako erabili zituen *bitartekari* edota ereduaren abenikoa.

Axularren liburutegi erreala eta sinbolikoa irudikatu ahal izateko asmoak ere bulkatu gaitu lan eskerga honetara. Emaitzak, horratik, dirrentxoak dira, besterik gabe: behin-behinekoak eta lauak, nahi bada, eta inondik ere ez aurretik pentsa zitezkeenak baino gaitzagoak.

Eta edonola ere, aski eta sobera gure idazlearen antzeak eta jeinuak zinez liluragarria den liburu mardula eta aberatsa sortzeko.

2.- Liburutegia zeharkako hizpide izanik, amaierako Eranskinean bertan aurki daiteke Axularrek aipatutako autore eta liburu erlijiosoen zerrenda luzea, behe-rago ikusiko den bezala, mahaigainean nekez izan zitzakeen izenburu asko eta askorekin osatua ziurrenik.

[2] Ezer gutxi erantsi genezake erreferentziek iturriez eta bestez eman dezaketen argitasunaren garrantziaz. Ohargarrietako bat baino ez aipatzearen, ikus Axularrek 409. orrialdean dakarrena. Torresenetik jasoa bada ere (1596, 771), Axularrek “zuzendu” egiten du jesuitak emandako erreferentzia, haren “in Iovinian.” delakoaren ordez “in Joan.” idatziz. San Jeronimoren liburuak, baina, *Adversus in Iovinianum* du izenburu.

Bi hitzetan adierazita, berrogeita hamar inguru ditugu *Geron* agerzen diren autoreak, Eliz Guraso eta Doktoareak bakarrik aintzat hartuta. Erlijiozko erudizio aski orekatua, pentsa genezake, irakurtzeko ohitura-rik ez zuten orduko irakurle gehientzat, ohikoa baitzen horrelako liburuetan inork kontrastatuko ez zituen aipamenak eta aipamenak metatzeko joera³.

Guztiarekin ere, ez da batere eskasa Axularrek egile haietako batzuen zakutoan jarri zituen izenburuen kopurua. Hiponako Agustini, esaterako, toki nabarmena uzten zaio obran zehar; ez kasualitatez, noski, jakina den bezala, gure idazleak Urdazubin bertan barnetik eza-gutu zuen ordena erlijioso premontretarrak Agustinen erregela baitzuen araubide. Harenetatik, hortaz, ia hogeita hamar obra erreferentziatzen ditu Axularrek⁴, orotara laurogei bat aipu identifikagarri eginez.

Ordena zehatz baten obedientzia edo eraginik gabeko liburu aszeti-koetan orekatuagoa ohi zen gainerako Eliz Guraso larrien presentzia, dena den.

Beheragoko harmaila batean burutzen da orekatze hori *Geron*, be-tiere Agustín baino biziki atzerago kokaturik. Trataera naroa izan dute-nen bigarren lerro horretan Joanes Krisostomo da lehena, berrogeita hamahiru bat aldiz agertzen baitira haren iruzkinak aipatuta. Akinoko “idi mutu” sakratua, berriz, ez da iristen berrogei aldiz libururatu-ia zatera. Eta kopuru horien erditik behera ibiliko dira beste Eliz Gurasoen erreferentziak: Gregorio Magno (edo Gregorio I.a, elizburu gisa) zazpi obrarekin agertzen da (22 aipu), Milango Ambrosio hamahiru obrarekin (17 aipu), Estridongo Jeronimo bost obrarekin (11 aipu) eta Basilio Zesa-reakoa hirurekin (11 aipu).

Axularrek *Gerora* eraman zituen gainerako Eliz Guraso eta Dokoreak behin edo birritan baino ez zituen aipatu, Bernardo Clairvauxkoaren eta Isidoro Hispaliskoaren salbuespenarekin, dozena erdi bat agerpen eskai-ni baitzion bakoitzari.

Patrologia delakoaren zerrendetan azaltzeko ohorea erdietsi ez du-ten autoreen sailkapena ere anitza du Axularrek. Dena den, XV-XVII.

[3] Ezin ahantzi, dena den, Bibliatik hartutakoez gainera, literatura klasikoaren espa-rruko beste berrogei bat autore gehiago ere orrialdetatu zituela *Geron* barrena (Salaberri, prentsan-b).

[4] Eranskinean adierazi bezala, obra horietako batzuetan zalantzazkotzat hartzen da Hiponakoaren egiletza.

mendeetakoak ditu gehienak eta gogokoenak: “El Tostado” (Alonso Madrigal), “Doktore nafarra” (Martin Azpilkueta), Jeronimo Osorio, Domingo Soto, Francisco Suarez, Francisco Zumel, Surio, etab., guztiak, hemen ere, behin edo birritan baizik ez aipatuak.

Labur-zurrean, eta erraz aurreikus zitekeen bezala, Axularrek erreferentziatzen hartu zituen egileen *canona* ez zen inondik ere urrundu Trentoko Kontzilioaren aurreko Eliza kristauan hedatua zegoen hartatik, hots, ekialdeko Elizaren haizeek ezarritako Basilio Magno eta Joanes Krisostomo⁵ eta mendebaldeko Elizak Doktore handitzat finkatutako Ambrosio Milangoa, Jeronimo Estridongoa, Gregorio Magno eta Agustin Hiponakoa⁶. Eta ez zuen ments izan, halaber, Trentoko Kontzilioaren ondoren berriztatutako *canonaren* eraginik; hartakoak dira, besteak beste, *Geron* azaltzen diren Bernardo Clairvauxekoa eta Tomas Akinokoa bezalako *Doctores Ecclesiae* “modernoak”.

3.- Axularrek *Geroratzen* dituen obren kopuruak badu erantsi beharrekorik ere, garai hartan zail baitzen apaiz arrunt batek hainbeste obra zuzenean kontsultatzeko biderik izatea (ik. Salaberri 2016, 44-hk.). Horrek, noski, testu-bitartekaritzaren hipotesira eramango gintuzke berriz ere, edo, nahiago bada, Axularrek, iturburuetara gabe, bestetatik xurgatu zuela planteatzen duen formulaziora.

Baina maiz ohartarazi den bezala⁷, bigarren (edo hirugarren, edo laugarren...) eskuko aipuen erabileraren hipotesi horrek ez du Axularrek berak aitortu ez duen ezer berririk deskubritzen. Liburuaren lehen orrialdean bertan aitortua, gainera. Honela definitzen duen urdazubiarrrak liburuaren burutzapena: “Escritura saindutic, Eliçaco Doctoretaric eta *liburu debozinozcoetaric*, Axular Saraco errotorac *vildua*” (gurea da letra etzana).

Sekreturik ez, beraz, Axularren jokamoldeaz. Eta ezkutukorik izatekotan, *bitarteko* horiek berak lirateke oraindik.

Nolanahi ere den, hipotesi horren arabera, hirugarren iturbegia –liburu debozinozkoak, alegia⁸– litzateke aipamen eta erreferentziatarako

[5] Axularrek ez zuen ekialdeko hirugarren “maisu ekumenikoa” behin ere aipatu, hots, Gregorio Nazianzokoa (Kapadozia).

[6] Faltan atzematen da panel larri horretan Atanasio Alexandriakoa.

[7] Ikus, besteak beste, Salaberri prentsan (a) eta prentsan (b).

[8] Axularren idazlanak zor bat baino gehiago izan badiezaieke ere, hurrengo lan batarako utziko da zentzu hertsian deboziozko liburu ez diren *silva, loci* eta bestelako erreperitorioen jorratze-lan eskerga.

ur gehien eman ziona. Eta hirugarren hartan aurkituko lirateke, halaber, aurreko beste ur-putzu biei –Eskritura Sainduarenari eta Elizako doktooreenari, hain zuzen– zegozkien aipu asko eta asko ere. Eskuratzeko erraztasunagatik baizik ez bazen ere.

Nabarmen utzi behar da, orobat, deboziozko iturburu horren ezauzgarrietan beretan dautzala Geron azaltzen diren aipamen-akats kontaezinen benetako arrazoiak. Izatez, irakurle arruntak inolaz ere kontsultatu edo erkatuko ez zituen erreferentzia “larri” haiek axolagabeki baliatzen ziren liburu aszetikoetan. Besteak beste, haiek ere beste nonbaitetik jasotzen zituztelako aipuok. Baina seriotasun-itxurak agindu, eta... Hortik gero, esate baterako, bilduma –ezezagun– zenbaitetako “tomoak” zehaztu beharrarena, homiliak ez zirenean ere “homi.” ipintzeko azturarena, aipuari deus ere ez eranstearena, etab.

Ondoko lerroetan lar azpimarratuko ez den arren, agerikoa izango du irakurleak Krisostomo Eliz Gurasoa gertatu dela akats-jario horretan autorerik kaltetuena⁹. Grezieraz idatzi eta luzaroan latinezko edizio bakanekin egon izanak eragin zuen, nonbait, haren obren aipamenetan zabar(rago) jokatzeko aitzakia¹⁰.

4.- Ohargarria ere da nola, besterenetik garraiatzen duenean, ez dituen Axularrek itzultzera doan testuan agertutako aipu eta erreferentzia guztiak euskarazkora isurtzen, esanguratsuenak edo une hartan ezinbesteko iruditzen zaizkionak baino ez baititu jasotzen¹¹. Era nabarmenean gertatzen da hori, esaterako, Torres-en *Philosophia moral de principes* (Burgos, 1596) delakoa bigarren eskuko iturritzat baliatzen duenean:

[9] Ohiko samarra da 129. orrialdeko erreferentziaren eskema: “Chrisosto. homi. 17. tomo 1”. Alegia, aipua ez da “homilia” batetik jaso, Salmoen “expositio” batetik baizik; zenbakiak ere (“17” irakurri arren, inprenta-moldeetan “117” egon zitekeen jarria) ez du zerikusirik usteko homiliaren ondozkatze-zifrarekin, salmoari dagokion zenbakiarekin baizik. Eta ongien irakurtzen den “tomo 1” delakoa ere nekez identifikazakeen/dezake/lezake irakurle xumeak antiokiarraren *Opera omnia* kaleratu zuten bildumen artean. Are okerragoa –sarkastikagoa?–, oraindik, 280. orrialdekoa: “Vide Chrysost. 4 T.3.” (gurea da letra etzana).

[10] Ildo horretan, ia bost lerroko aipua tartekatu arren, Gerok ez du argitzen nondik hartua den Krisostomoren pasartea (ikus 272 or.). Egia da, halere, aipu hari zegokion erreferentzia tokiz kanpo geratu izana, hurren zetorrena –akastuna hau ere (274 or.)– eraman behar bailuke parean. Biana horrek areagotu baino ez luke egingo zabarkeriaren inpresioa.

[11] Bestalde, jasotakoak garrantzizko erreferentziak izan arren, badirudi urdazubiarrak ez zuela beteegi utzi nahi izan bere testua, “irakurtzaileari” aitortu bezala, ez baitzuen “liburutto haur [...] letratu handientzat eguiten” (19 or.). Hortik, ziurrenik, hainbat egile ospetsuren aipuak bazterturik uztearena, haiek ziotena bereratu arren.

jesuitak egokiro zehazturik eman arren, zenbaitetan Axularrek ez ditu san Anbrosio, Plinio, Plauto, Xenofonte, Rodiginio edota Zizeron bezalako enetatik hartutakoak aipatzen¹².

Ezin ditu, noski, lan honen amaierako aipamenean zerrendak jasotako Axularrek ezkutatuta edo uzten dituen erreferentzia horiek. Baina badute, desagerturik egoteagatik beragatik akaso, nabarmendu beharrezkoak.

Eskura dugun adibide argiena eta esplizituena Metafrastorena da. Metafrastoren erreferentzia ongixko egina agertuko da orrialde batzuk aitzinago, baina hona dakargun lehen adibide honetan, Bonifazio martiriari dagokion honetan (1643, 222), zeharo lurperatua uzten du urdazubiarrak, *a posteriori* izan arren, Torresenetik jasoa dela agerikoa bada ere. Honela kaleratu zuen Torresek etsenplua:

solo tuvo una cosa –dize Metaphrastes– muy de alabar (Simon Metaphrast. in eius vita to. 7. li. Pomani) [...]: era muy limosnero, muy charitativo, y grandemente inclinado a hazer bien, y ayudar a todos los necesitados (1596, 797).

Honatx Axularrek berera bihurtakoa:

Gauça bat çuen ona. Bihotz-bera cen, erremusinalari cen [...] probeac faboratçen cituen (1643, 222).

Interesgarria, bada, erreferentziarik ez emate horrek ondoko erreferentzia zehatzaz ahalbidetzen duen irakurketa. Hau da, Metafrastoren aipua –bakarra– normaltasunez ematen ausartzen denerako (1643, 353), Axularrek zalantza gehiegitsu utzia du haren jatorrizko testua erabili izanaz... Zalantza guztiak uxatuta geratzen dira, baike, aipu-erreferentzia zuzenaren benetako jatorria Torresen obran dagoela (1596, 653) egiaztatzen denean.

5.- Aurreratu bezala, Axularrek darabiltzan aipu erlijiozkoen sistematzazioari erantzun nahi izan zaio artikulu honen amaierako eranskinean, ahal izan denetan haietako bakoitzaren identifikazioa eginez eta lerroak jatorrizkoetara hurbilduta eskainiz¹³.

[12] Adibide gehiagorako, ikus Salaberri 2016, eranskina.

[13] Zerrenda berean emango dira autoreen obrak eta, zeharo ziurak izan gabe ere, mendetan barrena beraiei egotzi izan zaizkienak. Nabarmena da arazo hori Hiponako Agustinen kasuan. Ezaguna da haren sermoi zenbait galdu direla, baina halere tradizioak berari egotzi dizkio galdutako haietan oinarrituak ziruditenak ere. Hori

Oro har, jatorrizko obran agertzen diren bezalatsu identifikaturik dakartza *Gerok* aipuak. Horrelakoetan, eta arau gisara, jaso besterik ez dugu egingo bertan eskaintzen dena.

Kasu bakanen batean erreferentzia bai baina latinezko euskarririk gabe euskaratua ematen da aipua. Horietan euskarazko pasartearen zati esanguratsuren bat erantsiko da, Axularren aipamen-norabidea argiago gera dakion irakurleari¹⁴.

Zenbaitetan, bestalde, gaizki libururatzten ditu urdazubiarrak –edo dena delakoak– aipuen erreferentziak¹⁵. Eta inoizka, halaber, haplografiagatik edo bestelakoengatik¹⁶, gaizki daude aipuak berak, aldatuak edo desitxuratuak, alegia. Zailtasunak zailtasun, horiek ere zuzen ematen ahaleginduko gara.

Guztien artean ez da falta, jakina, Axularrek *bitarteko* ezagunen baten obretatik hartua denik ere, nahiz eta ez beti zuzen jaso. Multzo horretako azpimarragarrienak oharrez lagundurik eskainiko dira bertan.

Erantsi dezagun, azkenik, ezin izan direla beti egiaztatu Axularrek emandako erreferentziak, frankotan egilea eta laburdura besterik ez baitu eskaintzen, inolako aipurik gabe, hain zuzen; bestetan, garbi asko segitu die gero oker zeudela egiaztatu diren garaiko tradizioei¹⁷.

gertatzen da, esaterako, Cesareo Arlesko santuaren eta besteren hainbat gutun eta homiliarekin. Bestalde, ez da arraroa Axularrek Agustinen obran artean jartzea besterenak direnak (ikus, esaterako, Joan Krisostomoren den lana Hiponakoari esleitua 434. orrialdean).

- [14] Ikus, adibidez, Klimakoren erreferentzia biak, Axularrek jatorrizko liburutik hartuak ez diruditenak, bidenabar esateko. Horrelako aipuen artean, dena den, Hiponakoaren zakutoan kokatzen du Axularrek luzeena (ik. 1643, 133-135).
- [15] 296. orrialdeko erreferentziak, esaterako, zehaztu -bukatu- gabeak dira eta, ondorioz, zeharo generikoak, biei falta baitzaie osagarri garrantzizkoena, hots, “Chris super episto.” delakoari “ad Hebreos”, eta “Chrys. Ho. 48 tom 3.”-ri “In Joannem” zehaztapena. Horrelakoetan ezin argi jakin daiteke non datzan akatsen ardura. Dena den, gorago mahairatutako hipotesia berrestera etor liteke jokamolde hau ere, alegia, beste nonbaiten datzala horren benetako arrazoia: “liburu debozinozko”-etan, hain zuzen. Irakurle arruntak inolaz ere kontsultatuko ez zituen erreferentzia “larri” horiek axolagabeki erabiltzen ziren liburu haietan Besteak beste, haiek ere beste nonbaitetik jasotzen zituztelako aipuok. Eta hortik, gero, bilduma –ezezagun- bateko “tomoak” zehaztearena, etab.
- [16] Lanaren izaera dela eta, ez dira hemen aintzat hartuko hiperbatona delakoagatik sortutako aldaketak.
- [17] Nabarmena da, esaterako, luzaroan Hiponako Agustini egotzi izan zaion obra bat, geroago Genadio Marseillakoari bizkarreratuko zitzaiona, baina itxura guztien arabera, iturri nagusia (eta Axularren pasartea, hain zuzen) Zelestino I elizburuaren gutun batean duena.

Edozein gisatan, kasuistika zabal horretan, eta ahal izan denetan¹⁸, zuzendu egin dira oker emandako aipuak eta erreferentziak.

6.- Ondoren eskaintzen diren aipuak *ex sacris* esparrukoak dira guztiak, esan bezala. Ondozkatzeko orduan, bestalde, lau bat ataletan sailkatua aurkeztuko da zerrenda: Eliz Gurasotzat hartzen direnak, batetik; garai-kideago edo diren teologoak eta eliz gizonak, bestetik; glosa desberdinak gero; eta, atal laburra osatuz, kontzilio, eliz tradizio eta zuzenbide kanoniko eta zibilari dagozkion aipuekin azken atala.

Oro har, antolamendu alfabetikoa –egileen izenaren arabera¹⁹– erabili da *corpus* guztia atontzeko, parentesi artean egileak noiz jaio eta noiz hil ziren zehaztua utzirik. Haien obrak ere alfabetikoki antolatu dira, ahal izan denetan²⁰.

Edozelan ere, Eliz Guraso eta Doktore omen direnen ataleko auto-reak ematean, *Patrologiaren* baitan dituzten ondozkatze-irizpideak go-goan hartuz burutu da nagusiki –ez beti– zerrenda. Honelatsu: Agustin Hiponakoa, Jeronimo Estridongoa, Joanes Zonaras, etab.

Hurrengo atalean, berriz, modernoago diren egileen izen edo deituraren ezagunenaren arabera antolatu da zerrenda.

Idazlanei gagozkiela, haiek ere izenburuaren arabera emanak agertuko dira zerrendan, alfabetikoki, alegia²¹.

Zerrendak osatze aldera, eta gerta litezkeen kontsultak eta erkaketak errazteko, era berezian saiatu gara *Patrologia* bilduman daramatzaten erreferentziak ere eransten parentesi artean. Erreferentzia edota aipuen amaieran, azkenik, *Gero* liburuan dagokien orrialdea azalduko da; era honetan, alegia: (G 321).

[18] Nahi bezainbeste biribildu gabe geratu behar izan da Krisostomori eta Akinateari dagozkien aipuen eta erreferentzien atala.

[19] Ohikoen eta ezagunen duten izen edo deituraren arabera, esan nahi baita, hau da, batzuetan deituraren arabera, bestetan izena edota ezizenarena baliatuz (eta zeruko hierarkian omen dagokien kalifikatzailea aintzat hartu gabe).

[20] Izenbururik edo ez dutenetan, ohiko antolatze-zenbakiren baten arabera ondozkatu dira.

[21] Inoizka, ordea, batik bat izenbururik ez dutenetan, homilia edo sermoiaren ohiko antolatze-zenbakiaren arabera ondozkatu dira.

7.- Azken azpimarra, bukatzeko: *Geron* zehar aipatzen diren liburuetakoa asko eta asko eskura izan ez bazuen ere, ezin uka daiteke Axularrek ongi ezagutzen zituela baliatutako funtsezkoenak (Hiponakoa, bereziki, baina baita Akinokoa eta Krisostomo bezalako autoreak ere). Premontretarren arten egindako egonaldi luzean bila daiteke horren arrazoietatik bat, noski. Alabaina, teologia-batxilergoko titulua eskuratzeko unibertsitatean kontsultatu eta irakurri behar izan zituenek eman zioten testu sakroak erabiltzeko behar zituen ezagutza eta gaitasuna.

Salamankan erabilgarri zeukan biblioteka naroa, ordea, nekez izan zezakeen Sarako liburu-kutxa xumean. Bai agian, eta arrunt erraz, ikasle-garaiko oharrak, apunte-kartapazioak, erreferentziako obra teologikoren bat edo beste eta, nola ez, baita sermoiak prestatzeko baliagarri ziren aszetika eta deboziozko liburu batzuk ere²².

Bibliografia eta helbide elektronikoen zerbait

Axular, 1643, *Gero*, Bordele.

Curtius, Ernst Robert, 1948: 1976, *Literatura europea y Edad Media Latina (I) eta (II)*, Madril.

Guzman, Pedro, 1614, *Bienes de el honesto trabajo y daños de la ociosidad*. Madril.

Salaberri, Patxi, 2000, "Erreferentzia biblikoak *Geron*". *Euskera* 45(3), 1113-1124.

———, 2016, "Geroren iturbegietako baten kariaz". *Egan* 69-3/4, 41-88.

———, 2017, "Gero: hermetikak eta hermeneutikak", in A. Iglesias eta A. Esunza (arg.), *Gotzon Aurrekoetxea lagunarterik hara*. Bilbo, 307-320.

———, prentsan (a), "Axularren lantegian. Iturbegi ezezagun baten erabilera Geroren lehen kapituluaren bilbean".

———, prentsan (b), "Axularren liburutegia arakatzeko. Aipu klasikoak *Geron*".

Sang Lee, Won, 2015, *Pastoral Leadership: A Case Study, including Reference to John Chrysostom*. Oregon.

Torres, Juan, 1596, *Philosophia moral de principios*. Burgos.

<http://www.documentacatholicaomnia.eu>

<http://patristica.net/latina/>

<http://mlat.uzh.ch/MLS/>

[22] Tartean, hemen aipatu direnak eta ez direnak (Granadako Luisen *Guía* delakoa, esaterako).

ERANSKINA²³

I

ELIZ GURASOAK ETA DOKTOREAK

AGUSTIN HIPONAKOA²⁴ (354 – 430)

Confessiones

1 lib., 12 kap., §19 [PL 32 0670]: *Iussisti enim et sic est, ut poena sua, sibi sit, omnis inordinatus animus.*

(G 423)

8 lib., 1 kap., §2 [PL 32 0749]: *Tenaciter colligabar a [>ex] foemina (G 52)*

8 lib., 3 kap., §7 [PL 32 0752]: *Edendi et bibendi voluptas nulla est, nisi praece-dat esuriendi et sitiendi molestia. Et ebriosi quaedam salsiuscula comedunt, quo fiat molestior ardor, quem cum [> dum] exstinguit potatio, fiat [> fit] delectatio. Et institutum est, ut iam pactae sponsae non tradatur statim, ne vilem habeat maritus [datam] quam non suspiraverit [sponsus] dilatam (G 553)*

8 lib., 5 kap., §10 [PL 32 0753]: *Voluntas nova quae mihi esse coeperat [...], non [> nondum] erat idonea, ad superandam priorem, vetustate roboratam (G 47)*

8 lib., 5 kap., §12 [PL 32 0754]: *Cogitationes quibus meditabar in te, similes erant conatibus expergisci volentium, qui tamen superati soporis altitudine remerguntur (G 47)*

8 lib., 5 kap., §12 [PL 32 0754]: *Modo, ecce modo; sine paululum (G 53)*

8 lib., 6 kap., §15 [PL 32 0756]: *Ego iam me abrui, ab illa nostra spe et Deo servire statui; [et hoc] ex hac hora, in loco hoc aggredior (G 53)*

8 lib., 7 kap., §17 [PL 32 0757]: *Dixeram da mihi castitatem et continentiam, sed noli modo. Timebam enim, ne me cito exaudires eta sanares a morbo concupiscentiae, malebam expleri quam extingui (G 52)*

[23] Lan honen luze-laburrak muga, Axularren erreferentzia akastunak ez dira hona eka-rriko. Aski du, beraz, irakurleak hemengo zuzenketekin Gerora jotzea, dagoen aldeaz jabetzeko. Testuen argitze-ahaleginean, bestalde, honako gako hauek erabiliko dira aipuen jatorrizko bertsoia erakusteko: “[]”, Axularren aipuan agertzen ez den jatorrizko hitza edo hitz-multzoa; “>”, aurretik doana gabe, ondoren datorren hitza edo hitz-multzoa da jatorrizkoan agertzen dena; “Ø”, hitza edo hitz-multzoa ez da agertzen jatorrizkoan. Galdera ikur bikoitzak (“??”) zalantza adieraziko du, berdin obren egiletzari zein erreferentzietan dagokienez.

[24] Ikus, halaber, Alkuino Yorkekoa eta Fastidio Britaniakoa.

10 lib., 29 kap., §40 [PL 32 0796]: *Continentiam iubes, da quod iubes, et iube quod vis* (G 364)

10 lib., 29 kap., § 40 & 31 kap., §45 [PL 32 0796]: *Da quod iubes, et iube quod vis* (G 496)

Contra Litteras Petiliani

3 lib., 7 kap. [PL 43 0352]: *Nec malam conscientiam sanat praeconium laudantis, nec bonam vulnerat conviciantis opprobrium* (G 444)

De bono viduitatis

21 kap., §26 [PL 40 0448]: *Nulla modo [enim] sunt onerosi labores amantium, sed etiam ipsi delectant, sicut venantium, aucupantium, piscantium [vindemiantium, negotiantium, ludo aliquo sese oblectantium]. Nam in eo, quod amatur, aut non laboratur, aut et labor amatur* (G 488)

De Civitate Dei

1 lib., 29 kap. [PL 41 0042]: [*Ille*] *Cum Deus [> me] adversis rebus exagitat, aut merita examinat, aut peccata castigat, aut [> ø] mercedem [> mercedemque] mihi aeternam pro malis toleratis [> pro toleratis pie malis temporalibus] servat* (G 305)

5 lib., 30 kap. [PL 41 0042]: “İçan çutenean Erromatarrec...” (G 30)²⁵

11 lib., 28 kap. [PL 41 0342]: *Ita [enim] corpus pondere, sicut animus amore fertur, quocumque fertur* (G 486)

De disciplina christiana

§13 [PL 40 0676]: *Male mori times, et male vivere non times [...] Non potest male mori qui bene viverit* (G 216)

De dono perseverantiae

1 kap., §1 [PL 45 0995]: *Potius[que] [hanc] habuit perseverantiam [> ø] unius anni fidelis, et quantum infra excogitari [> cogitari] potest, si donec moreretur fideliter vixit, quam multorum annorum, si exiguum [temporis] ante mortem a fidei stabilitate defecit* (G 457)

*Sententiae delibatae ex Augustino*²⁶

191 senten., *De mala conscientia* [PL 45, 1875]: *Nullae poenae graviores [sunt] quam malae conscientiae, in qua cum Deus non habetur, consolatio non invenitur* (G 429)

[25] Uste izatekoa da Torresenetik jaso del aipu hau (1596, 791). Halere, Axularrek egoki zuzenduta ematen du haren erreferentzia, hots, Torresen “li.1.” delakoa urdazubiarrak “tom. 5.” idazten du. Beste inon aurreratu dugun hipotesiaren ildoan (Salaberri 2017, 309, 2. oharra), badirudi Hiponakoaren obra enblematikoenak liburutegian izatera bultzatu zuela Axularren prestakuntza erlijioso “agustindarrak” berak.

[26] Prospero Akitaniakoa izan bide zen sententzien biltzailea.

222. senten., *De praecepto Dei* [PL 45, 1877]: *Omne praeceptum leve est amanti* (G 486)

Sermones de Diversis

393. serm., *De poenitentibus*, §1 [PL 39 1716]: *Agens poenitentiam, et reconciliatus cum sanus est, et postea bene vivens, securus hinc exit. Agens poenitentiam ad ultimum et reconciliatus, si securus hinc exit, ego non sum securus [...], poenitentiam dare possum, securitatem dare non possum. [...] Numquid dico, damnabitur? Non dico. Sed dico etiam liberabitur? Non [→Sed nec dico etiam liberabitur]. Sed [et] quid dicis mihi? Nescio: non praesumo, non promitto; nescio* (G 208-209)
393. serm., *De poenitentibus*, §1 [PL 39 1716]: *Vis te de dubio liberare? Vis quod incertum est evadere? Age poenitentiam, cum [→ dum] sanus es. [...] Si sic agis, securus es. [...] Quia egisti poenitentiam eo tempore quo peccare potuisti. Si autem vis agere poenitentiam [ipsam] tunc quando [jam peccare] non potes, peccata te dimisserunt, non tu illa* (G 209)

Sermones de Scripturis de Novo Testamento,

- 70 serm., *De verbis Evangelii Mt. 11*, §3 [PL 38, 0444]: *Omnia [enim] saeva et immania, prorsus facilia et prope nulla efficit amor* (G 489)
- 71 serm., *De verbis Evangelii Mt. 12*, 13 kap., §21 [PL 38, 0456]: *De nullo desperandum est, quamdiu patientia Dei ad poenitentiam adducit, nec de hac vita rapit impium* (G 195)
- 72 serm., *De verbis Evangelii Mt. 12*, 4 kap., §5 [PL 38, 0468]: *Quid enim est quod vis [→velis] habere malum? [...] Nihil omnino; non uxorem, [non filium,] non filiam, non servum, non ancillam, non villam, non tunicam, postremo non caligam, et tamen vellis [→vis] habere malam vitam? Rogo te praepone vitam tuam caligae tuae. [...] Si [tibi] possent respondere bona tua [→∅] quibus est plena domus tua, quae habere optasti et [→,] perdere timuisti, nonne et tibi clamarent? Sicut tu nos bona vis habere, sic et nos volumus bonum habere Dominum* (G 564).
- 82 serm., *De verbis Evangelii Mt 18*, 2 kap., §2 [PL 38 0506]: *Neque [nec] damus aliter disciplinam filiis, nisi aliquantum irascendo* (G 275).
- 98 serm., *De verbis Evangelii Lc. 7*, §5 [PL 38 0594]: *Moles illa imposita sepulchro, ipsa est vis dura consuetudinis, qua premitur anima, nec respirare, nec resurgere [→urgere] permittitur* (G 95)
- 104 serm., *De Marta et Maria*, 1 kap., §1 [PL 38 0616]: *[Profecto] Maior est suavitas mentis, quam ventris* (G 503).
- 109 serm., *De verbis Evangelii Lc. 12*, §1 [PL 38 0636]: *Quid fragilius vase vitreo? Et tamen servatur et durat per saecula. Etsi casus vitreo vasi timentur, senectus ei et febris non timetur* (G 60)

109 serm., *De verbis Evangelii Lc. 12, §4 [PL 38 0637]: Anni nostri veniunt [inquam], ut eant. Non enim veniunt ut stent nobiscum (G 62)*

164 serm.: *De verbis Apostoli, §4, 6 [PL 38 0896]: Tollam quidem sarcinas, sed inanes a sarcinis non dimittam. Tollam sarcinas malas, et imponam bonas (G 500).*

164 serm.: *De verbis Apostoli, §5, 7 [PL 38 0896]: Haec sarcina non est pondus onerati, sed alae volaturi; habent enim et aves pennarum suarum sarcinas. Et quid dicimus? Portant illas et portantur. Portant illas in terra, et portantur ab illis in caelo (G 495)*

Sermones de Scripturis de Vetere Testamento

46 serm., *De Pastoribus, §9 [PL 38, 0274]: Qui in conspectu populi male vivit, quantum in illo est, eum a quo attenditur occidit (G 566)*

49 serm., *Habitus ad Mensam, §7 [PL 38, 0323]: Sicut festuca crescit in trabem, sic ira inveterata fit odium (G 270)*

Enarrationes in Psalmos

33 & 100 (G 428)

36, 2. serm., §16 [PL 36 0372]: *Si vis sustinere laborem, attende mercedem (G 492)*

36, 2. serm., §16 [PL 36 0372]: *Cum [autem] attenderis quid accepturus sis, omnia erunt tibi vilia, quae pateris, nec digna aestimabis, pro quibus illud accipias (G 493)*

36, 2. serm., §16 [PL 36 0372]: *Noli [tantum] attendere qua iturus es [> ∅], sed [et] quo iturus [>venturus] es [> sis] (G 521).*

39, §19 [PL 36 0446]: *Non sic est Deus misericors, ut sit iniustus (G 144)*

45, §3 [PL 36 0515]: *Hostem suum invenit, quo confugerat (G 428)*

45, §3 [PL 36 0515]: *Namque si ibi vulnus non sit, sanumque sit illud [>intus hominis] quod conscientia vocatur, ubicumque alibi passus fuerit tribulationes, illuc confugiet, et ibi inveniet Deum (G 441)*

53, §8 [PL 36 0625]: *Omnes sancti adiuvantur a Deo, sed intus, ubi nemo videt (G 508).*

58, §13 [PL 36 0701]: *Puniamus nostra peccata si quaerimus misericordiam Dei. Non potest Deus misereri omnium operantium iniquitatem, quasi blandiens peccatis et [> aut] non erradicans peccata (G 144)*

77, §22 [PL 36 0997]: *Si enim [...] fortasse Deus non perdet nec malos, sine dubio non perdet bonos. Cur ergo non [potius id] eligimus, ubi dubitatio nulla est? (G 73-74)*

127: *“Alabaiña erraiten du Erregue Davitec...” (G 502).*

127, §10 [PL 37 1683]: *Dulciores sunt lachrymae orantium quam gaudia theatrorum* (G 500).

127, §16 [PL 37 1687]: “Ceren sortcen garenean, hasten gara hiltcen...” (G 62)

137, §3 [PL 37 1775]: *Gaudet iniquus in pompa* [> *popina*], *gaudet martyr in catena* (G 502).

Enarrationes in Psalmos (2)

31, §5 [PL 36 0261]: *Ille enim sperat qui habet* [> *gerit*] *bonam conscientiam* (G 450)

91, §2 [PL 37 1172]: *Melius est in diebus dominicis arare vel fodere, quam choreas ducere* [> *Melius est enim arare, quam saltare*] (G 413)

144, 11 [PL 37 1877]: *Indulgentiam peccatorum promisit Deus, sed crastinum diem quo poeniteas non promisit* [> *Deus conversioni tuae indulgentiam promisit, sed dilationi tuae diem crastinum non promisit*] (G 179)

Enchiridion de Fide, Spe et Charitate

65 kap. [PL 40 0262]: *In actione autem poenitentiae* [...], *non tam consideranda est mensura temporis, quam doloris* (G 198)

80 kap. [PL 40 0270]: *Peccata, quamvis magna et horrenda, cum in consuetudinem venerint, aut parva aut nulla esse creduntur, usque adeo ut non solum non occultanda, verum etiam iam praedicanda ac diffamanda videantur* (G 89)

Epistolae

54, *Ad Inquisitiones Ianuarii*, 5 kap., §6 [PL 33 0203]: *Ipsa quoque* [> *quippe*] *mutatio consuetudinis etiam quae adiuvat utilitate, novitate perturbat* (G 92)

Ioannis Evangelium tractatus

12. trat., §13 [PL 35 1491]: *Initium operum bonorum, confessio est operum malorum* (G 531)

Regula ad servos Dei

“De habitu”, §6 [PL 32 1381]: *Ne* [> *nec*] *dicatis vos habere animos pudicos, si habeatis oculos impudicos, quia impudicus oculus animi* [> *cordis*] *impudici est nuntius* (G 392-393)

Retractationes

1 lib., 19 kap., §4 [PL 32, 0615]: *Non irascitur fratri, qui peccato fratris irascitur* (G 276)

??AGUSTIN, HIPONAKOA²⁷

De incauta familiaritate mulierum²⁸

41, 293 serm., §1: “Eztu erraiten Iondone Pauloc, bertce beccatuez beçala, emaztetaco beccatuari deffenda gaquitçala...”(G 398)

De laudibus Hieronymi (ik. Zirilo, Jerusalemgoa)

206 epist.: *Nullus tot diabolus animas rete capit, quod laqueo pessimorum mulierum* (G 340-341)

De vera et falsa poenitentia

4 kap.: “Miserikordios da Iaincoa [...] Baiña gutiac, guiristinoac berac hautatuac, eta ez bertceric” (G 133-135)

10 kap.²⁹: *Si poenitens es, [...] noli facere; si [adhuc] facis, certe poenitens non es* (G 472).

13 kap., §28 [PL 40, 1124]: *Semper doleat, et de dolore gaudeat* (G 501).

17 kap., §33 [PL 40, 1127]: *Multos solet serotina poenitentia decipere* (G 210)

18 kap.: *Qui sero poenitet, non evadet ignem purgatorii* (G 183)

De Vita Christiana³⁰

De vita eremitica ad sororem

28 kap. [PL 32 1461]: *Non quiescit turpe desiderium, quamvis [ei] frigiditas neget effectum* (G 93)

Sermones ad fratres in eremo commorantes³¹

9 serm., *De ira et odio* [PL 40 1251]: *Nec ira consilii est repletus capax [> Nec ira repletus, consilii potest esse capax]* (G 302).

10 serm., *De puritate concientiae* [PL 40 1252]: *Ad spirituale gaudium hodierna die, fratres charissimi [>dilectissimi], intendo vos invitare. Quod quidem gaudium non operatur divitiarum copia, non fallax mundi gloria, non prolis*

[27] Egile *incertusa* duten idazlanak dira ondokoak, multzo honetako lanak eta sermoiak ez baitira azaltzen Agustinen obra ziurren artean.

[28] Hemen ematen duguna gabe, Torresenetik (1596, 757: “De honest. mulierii, cap. 1”) jasotako erreferentzia egokitua da Axularrena (“Vide Aug., de honestate mulie., cap. 1”); dena den, Agustinenak omen diren hitzak bere egiten –eta itzultzen– baditu ere, ez du haren aipua testuratzten: “Cum omnibus vitiis resistendum diuisset Apostolus contra libidine, non dixit resistere, sed ait, fugite fornicationem. Ac si diceret, reliquis vitiis Deo adiuvante debemus in praesenti resistere, libidinem vero fugiendo superare”.

[29] Ikus P. Lombardo, *Sententiae*, 4 lib., 15, §6.

[30] Ikus *Fastidio Britaniakoa*, hemen aipatu idazlana ez bide baita Hiponakoarena.

[31] Agustinen ez bada ere, harena balitz bezala eman ohi da. Horrek, jakina, auzi asko ekarri izan du. Ikus, esaterako, Axularrek –eta bestek– ustez *Ad Fratres in eremoko sermoi batekoa* (17?, 71?) bezala ematen duen pasartea (G 202), hemen Alkuinori egotzi zaiona.

fecunditas, non corporis sanitas, sed tantum [> ø] conscientiae puritas (G 439bis)

16 serm., *De inobedientia [PL 40 1262]: Sed quidam sunt, fratres mei, qui in iuventute sua luxuriose vivere volunt, et si ad senectutem pervenerint, gloriantur, dicentes se continentes esse. Tunc enim eligunt servire castitati, quando libido eos servos habere contemnit. Numquid tales continentes dicendi sunt? Absit. Tales enim praemium non habebunt, quia laboris certamen non habuerunt (G 177)*

17 serm., *De vigilatione et otiositate vitanda [PL 40 1264]: Vigilate ergo, fratres mei [et nolite deficere], quia nec sanctiores Davide nec fortiores Samsone, nec sapientiores Salomone vos esse video [> cognovi] (G 381)*

Sermones de Sanctis

10. serm. [PL 39, 2153]: *Quia etiam [> ø] hac animadversione percutitur peccator ut moriens obliviscatur [sui], qui, dum viveret, oblitus est Dei (G 204)*

Sermones suppositii de Tempore

55 serm. (In Quadragesima): *Nec per latam viam diu gaudetur, nec per asperam et angustam longo tempore laboratur. Quia et isti per brevem tristitiam accipiunt vitam aeternam, et illi per [> post] parvum gaudium, patiuntur, sine fine supplicium (G 520).*

57 serm.: *Poenitentia quae ab infirmo petitur, infirma est, poenitentia quae a moriente tantum petitur, timeo ne ipsa moriatur (G 203)*

58 serm., §1: *Non enim qui peccaverit, sed qui in peccatis perseveraverit, odibilis et abominabilis erit Deo (G 464-465)*

88 serm., [22.serm., *De Pharaonis saevitia, §2*]: *Numquam prius Deus deserit hominem, nisi prius ab homine deseratur (G 103)*

88 serm., [22. serm., *De Pharaonis saevitia, §4*]³²: *Quid est quod dixit [Deus]: ego indurabo cor Pharaonis [> eius], nisi cum abfuerit gratia mea, obduret illum nequitia sua? (G 105)*

250 serm., 1 kap.³³: *Nemo dicat, fratres mei [> ø] carissimi [> ø], quod temporibus nostris martyrum certamina esse non posunt [> possint]; habet enim [et] pax nostra martyres suos. Nam [...] libidinem fugere, [...] pars magna martyrii est (G 399)*

250 serm., 2 kap.³⁴: *Inter omnia christianorum certamina sola duriora sunt proelia castitatis, ubi quotidiana est pugna et rara victoria (G 340)*

[32] Ikus Anselmo Laongokoaren *Liber Exodus*, 4 kap., 21-23 bertsetak [PL 113 0193C], Agustinena balitz bezala ematen baitu aipua.

[33] Ikus Smaragdo S. Michel-ekoaren *Diadema monacorum*, 99 kap. [PL 102 0688A], Agustinena balitz bezala ematen baitu aipua.

[34] Egile zenbaiten obretan agertutako aipua: Arles-ko Zesareo (470 – 542), Smaragdo S. Michel-ekoa (c.760 – c.840), Metz-eko Amalario (c.775 – c.850), etab.

Soliloquia animae ad Deum

27 kap. [PL 40, 0885]: *Quoties bene agimus gaudent Angeli, et tristantur Dæmones [...] gaudium est enim Angelis [> eis] super uno [peccatore] poenitentiam agente: sed Diabolo, super uno [iusto] poenitentiam deferente* (G 556-557)

Appendix

17 ep., *Pelagii Ad Demetriadem*, 28 kap. [PL 33, 1119]: *Omne opus leve fieri solet, cum eius præmium [> prætium] cogitatur; et spes præmii solatium est laboris* (G 492)

ALKUINO YORKEKOA (c. 735 – 804)

De virtutibus et vitiis liber

13 kap., *De poenitentia* [PL 101 0622C]: *Poenitentia vero [>vera] non annorum numero censetur, sed amaritudine animi*³⁵ (G 198)

14 kap., *De non tardando converti ad Deum* [PL 101, 0624A]: *Festinare debet ad Deum convertendo dum potest unusquisque, ne si dum potest noluerit, omnino cum voluerit, non possit*³⁶ (G 202)

ANBROSIO MILANGOA³⁷ (c. 340 – 397)

Apologia Prophetæ David

9 kap., §47 [PL 14 0869C]: *[Sed hoc] piæ [>bonæ] mentis est, vulnus sentire peccati. Nam qui expertes doloris sunt, non sentiunt vulneris acerbiter, quod est immedicabilis aegritudinis* (G 425).

Commentaria in Epistolam ad Corinthios 2

1 kap., §22 [PL 17 0281A]: *Sicut in opere malo est tristitia, ita et in emendatione gaudium* (G 440bis)

Commentaria in Epistolam ad Thessalonicenses 2

3 kap., §10 [PL 17 0460A]: *Qui frequenter ad alienam mensam convenit, otio deditus est [>ø], [aduletur necesse est pascenti se]* (G 43)

De Abraham

2 lib., 8 kap., §47 [PL 14 0476B]: *Propositum piæ mentis mercedem non expetit, sed pro mercede habet boni facti conscientiam et iusti operis effectum* (G 447)

[35] Agustinen *De Tempore*ko 67. sermoikotzat hartua. Esaldia berdin-berdin agertzen da Rabanus Maurus-en *Homiliae* izenekoan [55. homilia: PL 110 0103C] eta *De ecclesiastica disciplina* delakoan [“De non tardando converti ad Deum” atala: PL 112 1258D].

[36] Beranduago aipu bera emango du R. Maurok ere (c.780 – 856) *De ecclesiastica disciplina* [PL 112, 1259B] eta *Homilia 56 De non tardando converti a peccatis ad Deum* [PL 110, 104B] idazlanetan.

[37] Ikus Maximo Turingoa.

De Elia et ieiunio

9 kap., §32 [PL 14 0708A]: *Condimentum cibi ieiunium est. Quanto avidior appetentia, tanto esca iucundior* (G 492)

De excessu fratris sui Satyrus

1 lib., §10 [PL 16 1293C]: *Non solum [>solus] dolor lachrymas habet, habet et laetitia lachrymas [suas]* (G 501)

De institutione Virginis

7 kap., §50 [PL 16 0317C]: “ama Virginac, are mundu hunetan cenean ere ...”(G 365-366)

De officiis ministrorum

1 lib., 5 kap., §18 [PL 16 0029C]: *Bene sibi conscius, falsis non debet moveri, nec aestimare plus ponderis esse in alieno convitio, quam in suo testimonio* (G 443)

1 lib., 12 kap., §44 [PL 16 0036B]: *Et ideo non secundum forensem abundantiam aestimandam esse [>ø] beatitudinem singulorum, sed secundum interiorem conscientiam* (G 442)

1 lib., 12 kap., §46 [PL 16 0036C]: *Vides convivium peccatoris, interroga eius conscientiam. Nonne gravius omnibus foetet sepulchris?* (G 429)

De Paradiso

15 kap., §75 [PL 14 0313B]: *Multi per nimias iniquitates non sentiunt [> suscipiunt] peccati conscientiam* (G 425)

Enarrationes in XII Psalmos Davidicos

§9 [PL 14 0957D]: *Quis enim puritate et simplicitate pectoris dulcior fructus? Quis cibus suavior quam is, quem animus bene sibi conscius [> consci], et mens innocentis epulatur?* (G 447)

Epistolarum classis I

18 ep., §12 [PL 16 0975D]: *Non est virginitas quae praetio emitur, non virtutis studio possidetur* (G 363)

63 ep., §85 [PL 16 1212C]: *Quid est iuste vivere, nisi cum tranquillitate vivere?* (G 443)

63 ep., §99 [PL 16 1216B]: *Otiosus Esau amisit primatus benedictionem [> benedictionis], quia maluit [cibum] accipere quam quaerere* (G 43)

Expositio Evangelii secundum Lucam

“Prologus”, § 6³⁸ [PL 15 1531C]: *Soli autem homini, ut rationa[bi]le quod accepit, exerceat, vitae cursus in labore praescribitur* (G 25)

[38] Guzmanenetik hartua (1614, 13). Alabaina, hark ondo adierazitako erreferentzia gaizki jasotzen du Axularrek, hots, “in praefat. in Levit.” (ikus Salaberri 2017).

??ANBROSIO MILANGOIA

De poenitentia

5 kap. [PL 17 0977A]: *Conscientia [> quae] cum non habet [> habeat] loquendi usum, nescit tamen tenere silentium (G 426)*

BASILIO HANDIA, ZESAREAKOA (c. 330 – 379)

Constitutiones monasticae,

4 kap.³⁹: “Emazten artean dabillanac, hequin solhastatceaz atseguin harcen duenac...” (G 397)

De Moribus orationes,

Oratio 4, *De Poenitentia: Temperantia in senecta non est temperantia, sed potius incontinentiae quaedam impotentia (G 176)*

Oratio 4, *De Poenitentia: Non enim temporis quantitate, sed animi proposito poenitentia iudicatur (G 198)*

Homiliae

De ira: Neque enim si contra nequitiam desit indignatio et ira, satis eam odio, quo decet, persequi poteres (G 275)

De ira: Sic durant donec convitia, sicut sagittae deficient [sic durant convitia donec sagittae deficient; sic durant, donec contumeliae sicuti sagittae deficiunt] (G 292)

De ira: Momentanea quaedam insania est ira (G 301)

In Psalmum 33: Oblectatio corporeae voluptatis plus doloris habet quam voluptatis [> jucunditas] (G 383)

In Psalmum 32, §3: Nam et ille misericordiam cum iudicio exhibet, qui in pondere, numero et [> ac] mensura admetitur, cuiusque merita et [> atque] appendit (G 137)

29, *De Poenitentia, §6: Qui spe poenitentiae male agit [> malefacit], modum habet maleficientiae et poenitentia privatus est (G 151)*

7, *In divites avaros: Nemo post vitam, pietatis laudem, praemium ve capiet (G 236)*

7, *In divites avaros*⁴⁰: [Sed] *Quis exitus tui tempus nuntiabit? Quis de mortis genere sponsor? Quot vides [> videmus] repentino, ac vi, casuque extingui, qui prae doloris et spiritus angustia, nec vocem quidem emittere potue-*

[39] Torresenetik jasotako pasartea eta erreferentzia (1596, 757). Nabarmena da –nahiz eta kasu honetan, erredundantziak saihesteko zioa dela medio, justifikatuagoa ere bai– nola itzultzen duen jarraian Axularrek Jeronimorena omen den lerro bat haren erreferentziarik eman gabe.

[40] Aurreko aipuaren jarraipen zuzena da honako hau.

runt? Quot etiam febris a sensu alienos fecit? Quid igitur, expectas tempus, in quo, saepe, rationis tuae compos non eris? (G 236)

BEDA (c. 672-735)

Allegorica expositio in Parabolas Salomonis

2 lib., 13 kap. [PL 91 0978A]: [Recte] pigri vocabulo denotatur, quod [>qui] vult regnare cum Deo, et non laborare pro Deo: delectant praemia cum pollicentur, deterrent certamina cum iubentur (G 48)

BERNARDO CLAIRVAUXKOA (1090 – 1153)

*De colloquio Simonis cum Jesu ex sermoni Bernardi*⁴¹

44 atala, §54 [PL 184 0465C]: Nihil praetiosius tempore, et [> sed] heul nihil eo [> hodie] vilius invenitur [>aestimatur]! (G 159)

De consideratione ad Eugenium,

2 lib., 13 kap., §22 [PL 182 0756B]: Otiositas est [>∅] mater nugarum, noverca virtutum (G 39)

Meditationes de humana conditione

6 kap., §18 [PL 184 0497A]: Omne tempus in quo de Deo non cogitas, hoc te computes perdidisse (G 161)

Sermones de diversis

42 serm., §5 [PL 183 0663D]: In inferno nulla est redemptio (G 616)

Sermones in Cantica Canticorum

24 serm., §2 [PL 183 0895B]: Omnino sufficit adversus os loquentium iniqua, opinio bonorum cum testimonio conscientiae (G 445)

FASTIDIO BRITANIAKOA (V. mendea)

*De Vita Christiana*⁴²

3 kap. [PL 50 0388A]: Sed hoc magis sentire nos convenit, tamdiu unumquemque Dei patientia sustentari, quamdiu nondum peccatorum suorum terminum finemque compleverit [>repleverit]: quo completo [>consummato], eum illico percuti, nec illi ullam veniam iam reservari (G 112)

4 kap. [PL 50 0388B]: Quo exemplo manifeste [>manifestissime] instruimur [et docemur], singulos secundum peccatorum suorum plenitudinem consummari, et tamdiu ut convertantur sustinere [>sustineri], quamdiu cumulum suorum, non habuerint, delictorum consummatum [>∅] (G 125)

[41] Gaufrido Clairvauxkoako prestatutako bilduma. Baita Flores seu sententiae ex Bernardo bilduma anonimoan ere (PL 183 1197B).

[42] Geron Hiponako Agustinenena balitz bezala emana.

FULGENTZIO RUSPEKOA (c. 463 – c. 533)

7 lib., 2 kap.⁴³ “Avisatcen cituen Platonec bere discipuluac, har ceçatela, haserre cirenean mirail bat” (G 281)

GENADIO MARSEILLAKOA (? – c. 492)

De Ecclesiasticis Dogmatibus

24 kap. [PL 58 0986C]⁴⁴: *Firmissime [> ø] tenendum [> ø] est [> ø], neminem, etiam baptismatis gratia renovatum, idoneum esse ad superandas diaboli insidias, et ad vincendas carnis concupiscentias, nisi per quotidianum adiutorium Dei, perseverantiam bonae conversationis acceperit* (G 455).

80 kap. [PL 58 0998D]: *Poenitentia aboleri peccata, indubitanter credimus, etiamsi in ultimo vitae spiritu admissorum poeniteat* (G 195-196)

GIGO I LE CHARTREUX, “GIDO KARTUSIARRA” (1083 – 1136)

Vita san Hugonis Gratianopolitani

4 kap., §15-18 [PL 153 0772A-0774D]⁴⁵: (G 393)

GREGORIO I (540 – 604)

De commentario in librum I Regum

6 lib., 2 kap., §5 [PL 79 0420B]: *Celer ergo et facilis victoria, contra[>ø] libidinem [>libidinis] est circumspectio cogitationis: si quoties carnalia obviant, ad aliquid aliud [>omnium] recurramus, quod libidinis incitamentum [>blandimentum] non sit* (G 369)

Dialogi

4 lib., 38 kap. [PL 77 0393A]: *Coepit magnis vocibus clamare: inducias vel usque mane, inducias vel usque mane. Sed cum [haec] clamaret, in istis [>ipsis] suis [>ø] vocibus, de habitaculo suae carnis evulsus est* (G 166)

4 lib., 44 kap. [PL 77 0404A]: *Voluissent [...] sine fine vivere, ut sine fine possent [>potuissent] in [> ø] peccatis [>ø] permanere [> peccare]* (G 611)

4 lib., 44 kap. [PL 77 0404A]: *Ad magnam [ergo] iustitiam iudicantis pertinet, ut numquam careant supplicio, qui numquam voluerunt carere peccat* (G 611)

[43] Ez dago argi akatsa ote den. Axularrek iturritzat hartu ohi duen Torresen liburuaeren arabera (1596, 344), Marsilio Ficino-ren *Vita Platonis*ekoa da pasartea; baina Diogenes Laertziok ere badu beste *Vita Platonis* bat (338 or.).

[44] Ikus, halaber, zerrenda honetako Zelestino I.

[45] Torresenetik jasotako erreferentzia (1596, 749). Bi-biek ematen dute “Guidus” egilearen izentzat.

Epistolae

- 7 lib., 29 ep., *Ad Andream* [PL 77 0884D-0885A]: *Vita [enim] nostra naviganti similis est, [is] namque qui navigat stat [>stet], [sedeat], iacet [iaceat]. Vadit, quia impulsu navis ducitur* (G 61-62)
- 11 lib., 45 ep., *Ad Theoctistam patriciam* [PL 77 1157A]: *In omne [autem] quod agimus [> ø], vel [> ø] extra de nobis agitur [>dicitur], recurrere ad mentis arcana debemus. Et si omnes vituperent, liber tamen est quem conscientia non accusat. Quia et si omnes laudent, liber esse non potest, si hunc conscientia accusat* (G 444)

Homiliae in Evangelia

- 12 hom. [PL 76 1122B]⁴⁶: *Coepit magnis vocibus clamare, [dicens:] inducias vel usque mane, inducias vel usque mane. Sed cum [haec] clamaret, in istis [>ipsis] suis vocibus, de habitaculo suae carnis evulsus est* (G 166)
- 34 hom., §4 [PL 76 1248C]: *Dux in praelio eum militem plus diligit, qui, post fugam conversus [>reversus], fortiter hostem premit, quam [illum] qui nunquam fugit [> terga praebuit], nec [>et] unquam [>nunquam aliquid] fortiter fecit [>gessit]. Et [> sic] agricola eam [>illam] [amplius] terram plus [>ø] amat, quae post spinas uberes fructus [> fruges] profert quam eam, quae nunquam spinas habuit et nunquam fertilem fructum [>messem] producit* (G 551)
- 36 hom., *Evang. Luc. 14*, §1 [PL 76 1266B]: *Augent enim spirituales delitiae desiderium in mente, dum satiant: quia quanto magis earum sapor percipitur, eo amplius cognoscitur, quod amplius [>avidius] ametur* (G 491)
- 37 hom., *Evang. Luc. 14*, §1 [PL 76 1275B]: *Ipse enim quotidianus deffectus [corruptionis], quid aliud est, quam quaedam prolixitas mortis?* (G 63)
- 40 hom., *Evang. Luc. 16*, §2 [PL 76 1302C]: *Quid est peccatorum confessio, nisi quaedam vulneris [> vulnerum] ruptio? [...] Et confitendo peccata quid facimus [> aliud agimus], nisi malum quod intus [>nobis] latebat aperimus?* (G 530)

Liber Antiphonarius

Item alia (In agenda morturum) [PL 78 0722C]: *Occurrite [> succurrere] Angeli Domini, susipientes animam eius* (G 559)

*Liber Sacramentorum*⁴⁷

[PL 78 0057C]: *Nulla nocebit ei adversitas, si nulla dominetur ei iniquitas* (G 442)

[46] Bi erreferentzia ematen ditu aipu berean (ikus goragoko [PL 77 0393A]). Ematen duen bertsiok, dena den, *Dialogi* delakotik hartua dirudi.

[47] Beste zenbaitetan bezala, "Eliza" da Axularrek ematen duen erreferentzia bakarra. Honetan, halere, Leon I .a elizburua (440-461) dugu lekukotasunik zaharrena dakarrena [PL 55 0126B].

Moralia

- 5 lib., 39 kap., §70 [PL 75 0720A]: *Tempus [quippe] redimimus, quando ante actam vitam, quam lasciviendo perdidimus, flendo reparamus* (G 167)
- 5 lib., 45 kap., §81 [PL 75 0726B]: *Quasi aqua ignis exstinguitur, cum surgente furore animi, sua cuique ad memtem culpa revocatur. Quia erubescit, peccatis [>peccata] non parcere, qui vel Deo vel proximo saepe se recolit parcenda peccase* (G 316)
- 9 lib., 7 kap.⁴⁸: *Depascere dicitur [mors]. Quia sicut ovis depascens herbam, non eam radicibus evellit, sed ita pascit, ut [re]manente radice iterum herba crescat, ut iterum depascatur: ita mors semper depascit miseros, quia semper illis relinquitur vita ut tormenta valeant sustinere* (G 592)
- 9 lib., 65 kap., §98 [PL 75 0193D]: *Fasciculos ad comburendum ligare, est eos qui aeterno igni sunt traditi [>tradendi], pares cum paribus sociare, ut quos similis culpa inquinat par etiam poena constringat* (G 591)
- 9 lib., 66 kap., §101 [PL 75 0915A]: *Quamvis ignis ille non luceat ad consolationem, lucet tamen ut magis torqueat [>Quamvis illic ignis et ad consolationem non lucet, et tamen ut magis torqueat ad aliquid lucet]* (G 587)
- 12 lib., 39 kap., §44 [PL 75 1007A]: *Nihil simplici corde felicius: quia qui [>quo] innocentiam erga alios exhibet, nihil est quod pati ab aliis formidet, habet enim quasi arcem [quamdam] firmissimam [>fortitudinis] simplicitatem suam, nec suspectus est pati, quod se fecisse non meminit* (G 447)
- 12 lib., 39 kap., §44 [PL 75 1007B]: *At contra mens prava semper est in laboribus, quia aut molitur mala quae inferat, aut metuit ne haec sibi ab aliis inferantur* (G 448)
- 15 lib., 10 kap., §11 [PL 75 1086D]: *Tenent [igitur] illum pravae consuetudines, quem semel ceperunt [>coeperunt], atque quotidie duriores existunt, et cum eo [>illo] in pulvere dormient [>dormiunt], quia non nisi cum eius vita finiuntur* (G 94)

Moralia II

- 21 lib., 2 kap. [PL 76 0191C]: *Callidus [namque] adversarius [>hostis] noster, cum ab effectu operis expellitur, secreta cogitatione polluere nititur [>molitur]* (G 375)
- 25 lib., 9 kap., §22 [PL 76 0334A]: *Peccatum quod mox per poenitentiam non diluitur, suo pondere aliud trahit*⁴⁹ (G 545)

[48] Ez da *Patrologia* aurkitzen, nahiz eta Axularren garaian ohikoa zen pasarte hau hemen agertu erreferentziekin eskaintzea. Ikus, esaterako, Ch. Schenck-en *Necessaria salutem scientia*, Krems, 1689, 365 or.

[49] PLk ematen duen bertsoa: “Peccatum namque quod poenitentia non diluit ipso suo pondere mox ad aliud trahit”. Felipe Diez-en *Concionum dominicarum aestivalium*

HILARIO POITIERSKOA (315 – 367)

Commentarius in Matthaem

11 kap., 13§ [PL 9 0984B]: *Legis [deinde] difficultatibus laborantes, et peccatis saeculi oneratos ad se vocat [>advocat]* (G 483).

HUGO SAN VICTOR (1096 – 1141)

De Sacramentis christianae fidei

2 lib., 14 part., 5 kap. [PL 176 0560B]: *Si non facis dum potes, [>ø] manifeste [,] ostendis quod non vis* (G 202)

Summa Sententiarum

10 kap., “De poenitentia” [PL 176 0146C]: *Poenitentia est secunda post naufragium tabula* (G 530)

INOZENTZIO I (401 – 417)

Commentarium in VII Psalmos Poenitentiales:

Psalmi 31 [PL 217 1007D]: *Transit actus et remanet reatus [>transit reatus et remanet actus]* (G 613)

ISIDORO HISPALISKOA (565 – 636)

Etymologiae,

10 lib., §212 [PL 82 0389D]: *Piger, quasi aeger pedibus* (G 48).

15 lib., 11. kap., §4⁵⁰ [PL 82 0552B]: *Pyramides est [> ø] genus sepulchrorum quadratum [et] fastigiatum ultra omnem celsitudinem [> excelsitatem] [...] ut a lato incipiant et in angusto finiantur* (G 26).

??*Prolegomena*

104. kap., §49 [Exemplaria mss. 13, Vaticano-Urbina liburutegia, Codex 1504]: [Udo] *Impone [>fac] finem ludo, quia satis lusisti, Udo* (G 376).

*Synonyma de lamentatione animae peccatricis*⁵¹

2 lib., §45 [PL 83 0856A]⁵²: *Facile agitur quod libenter auditur* (G 412).

(Lyon, 1586, 480 or.) delakoan, ordea, Axularrek darabilen bertsiio literala aurki dai-teke, san Tomasen *Quatuor libros sententiarum* (Erroma, 1557: 2 lib., 36. kuest. bakarra, 1) liburuan bezalatsu, hain zuzen (“ad aliud” da desberdintasun bakarra).

[50] Guzmanenetik jasoa da erreferentzia (1614, 16), baina ez latinezko aipua. Guztiarekin ere, Axularrek gaizki ematen du hark ondo idatzitako erreferentzia, ez baita 5. liburua, 15.a baizik.

[51] Isidororen eskuizkribuetan, sarri askotan, *Soliloquia* agertu ohi da izenburu gisa, *Synonymaren* ordez.

[52] Torresenetik jasoa (1596, 760). Erreferentziak: “li. 2. Soliloqu[i]or” (Torres), “lib. Soliloq.” (Axular).

2 lib., §61 [PL 83 0859B]: *Vis numquam esse tristis? Bene vive, segura mens trititiam leviter sustinet, bona vita gaudium semper habet* (G 440bis).

2 lib., §61 [PL 83 0859B]: *Numquam securus est reus animus, mens enim malae conscientiae propriis agitur stimulis* (G 434-435).

JERONIMO ESTRIDONGOA (340 – 420)

Adversus Iovinianum,

2 lib., §7 [PL 23 0297A]⁵³: *Esus carniū et potus vini, ventrisque saturitas seminarium libidinis est* (G 409).

Commentaria in Oseae

3 lib., *Oseae propheta 14* [PL 25 0937C]: *Quidquid non licet, magis desideratur* (G 359).

3 lib., *Oseae propheta 14* [PL 25 0937C]: *Quod varietate dulce est, assiduitate vilescit* [> *Et quod raritate dulce est, assuiditate in amaritudinem vertitur*] (G 359).

Quaestiones Hebraicae in Genesim

6 kap., 3 berts. [PL 23 0948C]: “Prometa cerauen, iguriquico cerauela ehun eta hogoy urthez...”(G 123).

Epistolae

22 epist., *Ad Eustochium, Paulae filiam*, §6 [PL 22 0397]: *Perit [ergo] et mente virginitas* (G 369).

123 epist., *Ad Ageruchiam*, §14 [PL 22 1055]: *Libido [...] numquam satiatur, et cum [>∅] videtur [>∅] extincta reaccenditur; usu crescit et deficit* (G 384).

125 epist., *Ad Rusticum monachum*, §11 [PL 22 1078]: *Ama studia litterarum [>scientiam Scripturarum] et vitia carnis non amabis* (G 380).

125 epist., *Ad Rusticum monachum*, §11 [PL 22 1078]: *Facito aliquid boni [>∅] operis, ut diabolus semper te inveniatur occupatum* (G 39-40).

125 epist., *Ad Rusticum monachum*, §13 [PL 22 1079]: *Papae, [inquit,] vivere non licet, et fornicari libeat?* (G 379).

148 epist., *Ad Celantiam*, §10 [PL 22 1209]: *Asperam [enim] nobis et insuavem virtutum viam, nimia facit [vitiū] consuetudo, quae si in alteram partem transferatur, inveniatur [...] semita iustitiae levis* (G 90).

??JERONIMO ESTRIDONGOA

Epistolae

13 epist., *Virginitatis laus*, §16 [PL 30 0175B]: *Omne tempus in quo meliorasse non [>te non meliorem] senseris, [hoc] aestima perdidisse* (G 161).

[53] Torresenetik jaso (ibidem, 771), Axularrek “zuzendu” egiten du jesuitaren erreferentzia, “in Iovinian.” delakoaren ordez “in Joan.” idatziz. Baina Jeronimoren liburuaren izenburua *Adversus in Iovinianum* da, izatez.

JOANES DAMASKOKOA, “DAMASZENO” (675 – 749)

De orthodoxa fide,

2 lib., §4 [PG 94 0877]: *Hoc est hominibus mors, quod angelis casus* (G 98)

JOANES KASIANO (c. 360 – 435)

De coenobiorum institutis

6 lib., 19 kap. [PL 49 0289A]: *Mulierem [, inquit,] ignoro et virgo non sum* (G 369)

10 lib., 6 kap. [PL 49 0370B]: *Mens [enim] otiosa [>otiosi] nihil aliud [cogitare] novit nisi [>quam] de escis atque [>ac] ventre* (G 380)

10 lib., 24 kap.⁵⁴ [PL 49 0395A-0396A]: (G 23)

JOANES KLIMAKO (c. 575 – 649)

Scala Paradisi

8. kap. [PG 88 ?????]: “Valentia handia da egunean eguneco descarguaren eguitea” (G 183)

14. kap. [PG 88 ?????]⁵⁵: “Nahi dena içan casto, eta alabaiña arnoan çopatu egon, eta assean ibili...” (G 411)

JOANES KRISOSTOMO ANTIOKIAKOA⁵⁶ (347 – 407)

Ad populum Antiochenum

3 hom.⁵⁷: *Consuetudinis enim vis, et in bonis, et in malis magna* (G 90)

12 hom.: *Ab initio Deus hominem formans, legem illi naturalem indidit. Et quid, tandem, est lex naturalis? Conscientiam nobis expressit, et per se discibilem constituit bonorum et contrariorum scientiam. Non, enim, opus habemus discere quod mala est fornicatio, sed [ab] initio hoc scimus* (G 420)

[54] Guzmanenetik jaso (1614, 32). Alabaina, Axularrek gaizki dakar Guzmanek ondo ematen duen erreferentzia, hots, “lib. 18, cap. 14”.

[55] Latinezko aipurik gabe bada ere, jatorrizko pasartearen itzulpen zuzena eskaintzen du Axularrek hemen.

[56] Agerikoa da Axularrek nekez izan zezakeela eskura Krisostomoren liburu-zerrenda guztia, Sang Leek gogoratu bezala, haren garaian hasi baitziren lanen bilduma osoak kaleratzen: “The first attempt to produce a scientific edition of the complete works of John Chrysostom, known as *Saint Johannis Chrysostomi Opera Omnia*, was published by Sir Henry Savile (1549-1622) in eight volumes. The next edition of Chrysostom’s works, entitled *Fronton le Duc, Sancti Joannis Chrysostomi Opera omnia in 12 tomos distributata*, was published in Paris from 1636 to 1642 an called, the <Morel Edition>, published by Frederick and Claude Morel” (Sang Lee 2015, 109-110).

[57] Axularrek, oker, *De poenitentia* liburutik hartua dela dio oharrean: “Hom 3. de paenitentia tomus 3”. Torresenetik jaso izan daiteke (1596, 20).

13 hom.: *Saepe vero ab inimicis non minus lucratur quam ab amicis. Cum enim nobis peccata exprobraverint, etiam invitos, in ipsorum correctionem excitant* (G 28)

37 hom., *De eleemosyna et misericordia: Nam etsi simulat ex necessitate simulat et egestate, propter saevitatem, et inhumanitatem tuam, quae talibus personis supplicantibus ad misericordiam non flectitur* (G 229)

47 hom.: *Multi hominum Gehennam tantum formidant, ego autem gloriae illius amissionem Gehenna multo amariorem esse dico* (G 577)

50 hom.: *Vis id esse minas? Ipse Dominus es facti: melior efficere et ad minas tantum progreditur, si vero quod absit, minas contempseris, venies ad experientiam. Qui diluvii tempore fuerunt, si minas timuissent, periculum non sustinuissent, et si nos minas timuerimus, periculum non subibimus* (G 618)

*Adversus vituperatores*⁵⁸ *vitae monasticae*

3. kap.⁵⁹: *Cum manna, coelesti cibo, alerentur iudaei, cepas eta alia requiebant; adeo consuetudo valet, tantumque habet roboris* (G 88)

De Lazaro

3. hom.: *Luc. 16: Fieri potest, quod natura est intolerabile, sit leve, si cum alacritate animi suscipiamus* (G 486)

4. concio.: “[...] baiña ez concientciac, eztu behin ere utzten, eta ez etsitcen” (G 424)

4. concio, §5: *Conscientiae increpatio, sacra est anchora non sinens, nos tandem in peccatorum demergi profundum* (G 424)

4. concio.: *Externi iudices, et pecuniis corrumpuntur, et assentationibus delinuntur, et metu simulant. At conscientiae tribunal nulli hominum novit cedere; sed, quamvis dederis pecunias, quamvis mineris, quamvis aliud quodvis feceris, iustam ferret sententiam, adversus peccatoris cogitationes, adeo ut ipse quoque qui peccatum admisit, seipsum condemnet, quamvis nullus alius condemnet* (G 437)

4. concio.: *Ipsorum conscientia per oblatam occasionem insurrexit, momordique illorum animos, efficiens ut nemine compellente, confiterentur sua facinora* (G 440)

Expositio in Psalmos

??Psalm. 5: *Nulla res est tam difficilis quae non fiat facilis spe futurae vitae* (G 491)

[58] *Oppugnatores hitza ere erabili ohi da lana identifikatzeko.*

[59] *Krisostomoren Opera omnia delakoan sermoia jasotzen duen liburukia azaltzeko, “Tom. 7” eransten da.*

Psalm. 117: Quando res in maximam incidit inopiam, tunc tu maxime spera; tunc enim Deus maximam [> maxime] suam ostendit potentiam; non a primordio, sed quando res fuerit maxime desperata [> fuerint plane desperatae ab hominibus] (G 129)

Psalm. 124, §5: Quemadmodum enim deformia [quidem] corpora multis artificijs et indumentis integumentis] indigent, quae naturae deformitatem contegant: quae autem natura pulchra sunt, ipsa per se, etsi nihil extrinsecus deveniat [> advenerit], resplendent: ita etiam in virtute et vitio, in veritate et mendacio, invenire possumus (G 513)

Psalm. 142, §1: Neque enim in eius potestate situm est remittere (G 426)

Homiliae in Genesis

14. hom.: *Genes. 1, §3 [PL 48 ?? 0314A]: Propterea [> quoniam] praecepit Deus ut operaretur [et custodiret] illum [...] Si enim laboris omnis fuisset [> esset] expers, [protinus] ex nimio [> multo] otio, in ignaviam fuisset [> esset] prolapsus (G 23)*

17 hom., *Genes. 3:8, §2⁶⁰: Neque [enim] alium [ullum] obiurgatorem habebat, et testem peccatorum [sed unicum ullum quen intrinsecus circumferebat] (G 434)*

25 hom., *Genes. 7:6, §2: Antequam implerentur anni promissi, universale introduxit excidium? Et [iam] hoc fuit [> est] sacrae [> suae] misericordiae maximum [argumentum et] indicium. Nam, quoniam vidit [quotidie] incurabiliter illos peccare, et non solum nihil ex indicibili longanimitate [> ineffabili tolerantia] sua proficere, sed et incrudescere ulcera, propterea succidit tempus, ut ne maiori scilicet poenae se obnoxios facerent (G 122)*

64 hom., *Genes. 42, §2: Sicut ebrius cum multum vini [> quando multo vino] ingurgitat, nullum sentit a vino damnum; postea autem sentit [...]; ita et peccatum, donec consummatur [> consummetur], obtenebrat mentem, et quasi densa nubes ita mentem corrumpit [> excaecat]. Deinde conscientia insurgit, et quovis accusatore mentem gravius arrodit, monstrans absurditatem peccati [> facti] (G 427)*

In Acta Apostolorum

6. hom., *Acta Apostolorum 2: Mansuetus sibi ipsi dulcis, et alius est [> ø] utilis, iracundus vero et sibi insuavis et alius damnosus (G 294)*

8 hom., *Acta Apostolorum 3: Malam iurandi consuetudinem ab ore nostro auferamus, fraenum imponamus linguae. Nullo hic sumptu opus est, nullus labor exigitur, non indiget magna temporis mora exercitatio: sufficit velle et totum factum est. Res enim haec a consuetudine pendet (G 268)*

[60] Larregi despistatu bide zen Axular honen garraiatzea egitean, nori eta Hiponako Agustini esleitu baitzion alboan eman zuen erreferentzian.

9 hom., *Acta Apostolorum* 3: *Tu horum causa es, qui tam prompte et facile iuras [...] Quod si hoc non esset, sed omnibus esset manifestum quod non iures, crede mihi dicenti, quod vel solo nutu plus crederetur tibi quam iis qui multa [> innumera] iuramenta dederant* (G 265)

10 hom., *Acta Apostolorum* 4: *Consuetudo [enim] est quae postea etiam absque electione fit* (G 91)

35 hom., *Acta Apostolorum* 16: *Quis equus utilis est, is qui in delitiis, vel qui exercetur? Quae navis, quae navigat, vel quae in litore est? Quae aqua, eane quae fluit vel quae stat? Quod ferrum, an quod movetur, an quo nemo utitur? Nunc quidem illud splendet ac argento simile est, hoc autem rubigine consumitur. Tale quidem fit etiam in otiosa anima* (G 38)

36 hom., *Acta Apostolorum* 16: *Sicut enim cum [> si] quis non comedit, dentibus nocet; ita qui comedit [quae] non accomoda stupescere [> stupere] [illos] facit* (G 50)

In Epistulam II ad Corinthios

22 hom., *Ep. 2 ad Corint.* 10: *Sed multis, inquis, Deus dedit privilegium [> spatium], ut in ultima senecta confiterentur. Quid igitur? Numquid et tibi dabit? Fortasse dabit, inquis. Cur dicis: fortasse? Contingit aliquoties. Cogita quod de anima tua deliberas; proinde etiam de contrario cogita, et dic: quid, autem, si non det? Quid, autem, si det? inquis. Dat quidem ipse, verum [tamen] hoc illo certius et utilius* (G 73-74)

In Epistulam II ad Thessalonicenses

2. hom., 1. kap.: *Regni non ita recordemur ut Gehennae. Timor enim promissione potentior est* (G 573)

In Epistulam ad Ephesios

16. hom.: *Nihil boni facere, hoc ipsum est malum facere* (G 39)

In Epistulam ad Hebraeos

30 hom., *Hebraeos* 12: *Nihil sic confusionem facit gerentis mala, sicut fortis tolerantia patientis, neque in verbis [> verbo] neque in opere reddere vindictam* (G 296-297)

In Epistulam ad Romanos

??12. hom.: *Rom.* 7: *Supplicii expectatio non sinit praesentium voluptatum sensum capere* (G 431)

18 hom.: *Rom.* 11: *Melius quidem fuerit, multumque afferens fiducia, dum adhuc vivis, paupertati egentium succurrere. Si vero istud nolueris vel moriendo generosum quid facias; id enim, licet non multum habeat dilectionis [erga Christum], aliqua tamen est dilectio* (G 240)

In Joannem homiliae

- 3 hom., Joan 1: *Victoria contra iram est, [et] quidem maxima, non cum iniurias ulciscimur, sed cum eas aequo animo toleramus* (G 320)
- 3 hom., Joan 1: *Et quid [inquit,] mihi pugna opus erat? Quid in iniuriis? Quid contentionibus? Haec et illa pereant, et his omnibus terrenis maledicunt, quae ipsis discordiae materiam praeberunt* (G 282)
- 25 hom., Joan 3: *Quod si iratus seipsum intueri posset, nulla alterius indigeret admonitione, nihil enim irato [> iratis] turpius* (G 281)
- 47 hom., Joan 7: *Quare enim dives si pauper appelletur ridet? Quam [> quoniam] id falsum novit. Item si nos injurias ridebimus, magnum erit argumentum quod falso reprehendimur* (G 296)
56. hom., Joan 14: *Nam si pauperes esse permisit, etiam hoc divitum gratia factum est, ut per eleemosynam peccata possint abluere* (G 225-226)
57. hom.: Joan 9: *Neque intelligis omnia potius esse [> ø] amittenda quam tempus. Aurum amittis, potest [> poterit] recuperari; amissum tempus difficulter* (G 159)

In Matthaeum homiliae

10. hom.: Mateo 3: *Neque enim omnis prorsus aetas omnibus [> cunctis] vitiis est opportuna* (G 178)
- 11 hom.: Mateo 5: *Itaque non solum non peccant qui cum causa irascuntur, sed e contra, nisi irascantur [> irati fuerint] peccant. Quoniam [> quia] patientia irrationabilis, vitia seminat, negligentiam nutrit, et non solum malos, sed etiam bonos invitat ad malum* (G 274-275)
- 11 hom., Mateo 5: *Quando ergo homo irascitur, et non vult facere quod ira compellit, caro eius irata est, animus autem non est iratus* (G 274)
- 13 hom., Mateo 5: *Caro quidem diligere inimicum non potest, quia dilectio vel odium carnis in sensu est, animae vero [> autem] in intellectu. Propterea anima, quidem, secundum rationem vertitur; caro autem, invertibilis in passione tenetur* (G 272)
20. hom.: Mateo 6: *Quis enim labor est fratri indulgere conturbanti [> moerenti]? Labor quidem in remittendo nullus; in retinendo autem [> vero] inimitias, maximus. Siquidem iracundia liberari, maximam [> magnam] reddit menti quietem, et valde hoc est facile volenti. Neque enim, necesse est maria transfretare, nec longi itineris peregrinationem subire, nec montium excelsa ascendere [> conscendere], nec pecuniam impendere, nec corpus intendere; sed sufficit velle tantummodo* (G 319)
- 32 hom.: Mateo 19: *Annosa passio, medicamento momentaneo non curatur* (G 93)

36 hom., *Mateo: Omnium vitiorum quasi magistra quaedam atque origo otiositas* (G 42)

39 hom., *Mateo 11: Quod si [...] onus audiendo formidas nimium, atque perhorrescis, non naturae rerum huiusmodi timorem, sed ignaviae tuae [> ø] totum tribue [> attribuas]. Nam si accinctus et praeparatus eris, et nulla desidia effeminatus, cuncta [tibi] facilia [...] videbuntur* (G 485)

40 hom.: *Mateo 21: Amor est animi vacantis passio* (G 379)

50 hom.: *Mateo 14: Qui modestus est in senectute, [eum] cum aetate plurimum iubetur, non magnam suae modestiae mercedem arbitratur habiturum* (G 177)

88 hom.: *Mateo 27: Cogita quod [> quia] non est in se, qui vituperat, sed insanit, et non moleste ferens contumelias ipsius [> eius]* (G 310)

89 hom., *Mateo 27: Nihil nempe interest sive huic pauperi, sive ipsi Christo dederis* (G 227)

89 hom., *Mateo 27: Nemo his verbis turbetur [...] Non est aequale, ipsum Dominum praesentem alere, cuius praesentia vel lapideum ad se animum attraheret, et propter eius verba dumtaxat pauperes, mendicos, aegrotos alere atque curare* (G 228)

*Sermo contra concubinariorum*⁶¹: “Asco da guíçon, eta emazte içaittea, periletan içaiteco, eta egoiteco...” (G 403)

SAILKATU GABEAK

??4, 3. t.: “Eta ezpere beha iäçoçu hasserretua dabillan bati, nola mintço den...” (G 280)

?? 29 hom., 2. tom.: *Laborant peccatores, quamvis adiutorio Diaboli laborem non sentiant* (G 518)

JOANES ZONARAS (1074 – c. 1160)

Annales [Epitome historiarum]

2 tom.⁶²: *Surge carnifex* (G 318)

MAXIMO TURINGOA (? – c. 465)

Homiliae

47. hom., *De eodem iudicio II [PL 57 0335B]*⁶³: *Domini autem traditorem non invenio a iudice esse damnatum. Non enim damnat eum Pilatus, non damnat populus, sed quod gravius est, seipsum [>se ipse] condemnat* (G 435)

[61] Axularrek eransten duen “Tom. 5” delakoa Krisostomoren *Opera omniaren* azken liburukiaren erreferentzia baino ez da. Bertan aurkitzen da “Adversus concubinariorum sermo” izenekoa.

[62] Torresenetik jasoa (1596, 353). Izena oker jasotzen da Geron, hots, “Zonat.”.

[63] Anbrosio Milangoari esleitu zion Axularrek aipua.

PEDRO DAMIANO (1007 – 1072)

5. ep., 8. kap.⁶⁴: “[...] Pierres Damiano daritçan Doctor batec [...] dio [...] ecen behin guiçon saindu batec iccussi çuela bere espirituan [...] ifernuco suaren erdian escalera bat...” (G 246)

PEDRO LOMBARDIAKOA (c. 1096 – 1164)

Sententiae

- 4 lib., 15, §6 [PL 192, 0877]: *Si poenitens es [...] noli facere; si [adhuc] facis, certe poenitens non es* (G 472).
- 4 lib., 48 dist. [PL 192, 0957]: *Sol et omnes creaturae propter peccatum hominis, perdidērunt septem partes suarum virtutum*⁶⁵ (G 567)

SULPIZIO SEBERO (c. 363 – c. 425)

De vita beati Martini

- Lib., §3 [PL 20 0162C]: *Martinus [...] hac me veste contextit* (G 227)

TOMAS AKINOKOA (1224 – 1274)

Commentaria in Physicorum Aristotelis lib.

- 3 lib.: “Bada erraiten duenic, eta eguia; haurretic poçoin iaten usatcen dena, azquenean poçoiñez haz ditequeyela, eta mantena” (G 92)

Scriptum super Sententiis

- 4, 14, 4: *Opera [bona] extra charitatem facta, ex condigno nullius boni meritoria sunt, ex congruo vero alicuius dici possunt [...] Quia decet divinam bonitatem, ut ubicumque dispositionem invenit, perfectionem adjiciat [...] Et secundum hoc, opera ista, ad triplex bonum valent; scilicet, ad consecutionem temporalium, ad dispositionem ad gratiam, et assuefactionem bonorum operum* (G 543)
- 4, 15, 1, 2: 3: *Quamvis homo non possit tempus praeteritum recuperare, potest tamen [in futuro] recompensare illud quod in praeterito fecisse debuisset* (G 168)

Summa Theologicae

- 1, 2, 7: *Numerus praedestinatorum in superna felicitate locandus, est certus et soli Deo cognitus* (G 112)

[64] Gehigarri gisa, honako hau eransten du testuaren alboan: “& refertur à san Antonino 2 p. sum. cap. 1. s. 5.”, hots, *Secunda pars totius summe maioris*, 1. kap., §5.

[65] Aipu egokitua. Jatorrizkoak honela dio: “Minorata enim fuit lux solis et lunae, aliorumque siderum, per peccatum primi hominis; sed tunc recipiet sol mercedem sui laboris, quia septemplex lucebit”.

- 1, 20, 4: 5: *Coeteris paribus innocentia dignior est et magis dilecta. Dicitur tamen plus gaudere de poenitente quam de innocente quia plerumque poenitentes cautiores, humiliores et ferventiores resurgunt* (G 550)
- 1, 66, 4, 5: *De tempore nihil est accipere in actu, nisi nunc* (G 154)
- 1, 79, 2: “Erraiten du san Thomasec [...] gure Iaungoicoac ereiña eta landatua daducala gure baiñhan barrera, iaquin behar diren gaučen iaquiteco,e ta eguin behar direnen eguiteco hacia eta landarea” (G 419)
- 1, 79, 13: *Synderesis dicitur instigare ad bonum, et murmurare de malo* (G 422)
- 1, 102, 3: 21-22: *Nec tamen, illa operatio esset laboriosa sicut post peccatum, sed fuisset jucunda, propter experimentum [? experientiam] virtutis naturae. Custodia etiam illa non fuisset [? esset] contra invasorem [> invasores], sed esset ad hoc, quod homo sibi Paradisum custodiret ne ipsum amitteret peccando* (G 22)
- 1, 114, 1: *Daemones propter invidiam, profectum hominum impedire nituntur; et propter superbiam divinae potestatis similitudinem usurpant, deputando sibi ministros, ad hominum impugnationem: sicut et Angeli Deo ministrant, in determinatis officiis, ad hominum salutem* (G 557)
- 1, 137, 4: *Perseverantia indiget non solum dono habitualis gratiae, sed etiam gratuito Dei auxilio, conservantis hominem usque ad finem vitae. Quia liberum arbitrium de se est flexibile* (G 454)
- 1-2, 87 & 2-2, 79, 4: 4: *Poenae damnatorum in duo genera dividuntur, quae sunt poena damni et poena sensus. Poena damni respondet aversioni a Deo, et poena sensus conversioni ad creaturam* (G 575)
- 1-2, 88, 4: *Poenae damni, id est: carentia divinae visionis, carentia divinae praesentiae* (G 575)
- 1-2, 86, 4: *Poenae sensus respondet inordinatae conversioni ad creaturam* (G 579)
- 1-2, 113, 7: “Nola beccatuaren arimatic quentceco, eta atheratceo, bi gauça behar baitira...” (G 198)
- 2-2, 4 & hk., eta 14, 3: *Per misericordiam Dei aliquando tales quasi miraculose sanantur* (G 100)
- 2-2, 21, 2: *Magis proprium est Deo misereri et parcere quam punire, propter eius bonitatem infinitam. Illud enim secundum se Deo convenit; hoc autem secundum nostra peccata* (G 138)
- 2-2, 28, 6 (vide *Sum. Theol.*, 2-2, 4 & hk., eta 2-2, 14, 3: *An sit remissibile?*): (G 98-99)
- 2-2, 35, 1: 4: *Peccatum semper est fugiendum; sed impugnatio peccati quandoque est vincenda fugiendo, quandoque vero resistendo. Fugiendo, quando*

- continuata* [> *continua*] *cogitatio perseverans* [> \emptyset], *auget incentivum peccati, sicut accidit in luxuria. Resistendo autem, quando cogitatio perseverans tollit incentivum peccati sicut accidit* [> *est*] *in omnibus* [> \emptyset] *peccatis* [> \emptyset] *praeter* [> \emptyset] *luxuriam* [> *luxuria*] (G 400)
- 2-2, 89, 6: 1: “Eguiada eguin diteque iuramentu, Ceruaz, lurras, Sainduez...” (G 251-252)
- 2-2, 89, 6: 1: “Ezta edireiten eguin çuela egundaiño iondone Pauloc iuramenturic esquiribuz baicen...” (G 256)
- 2-2, 129, 6: 3: *Fiducia est spes roborata, ex aliqua firma opinione* (G 127)
- 2-2, 154, 3-7: “Ordea eztuçu pensatu behar, erremusinac berac, sacramendu batec beçala. *Ex opere operato*, bere indarrez eta botherez, becatua iraungitcen, eta barccatcen duela” (G 220)
- 2-2, 154, 4: 28 & 29: *Non solum consensus in actum, sed etiam consensus in delectationem est peccatum* (G 369)
- 2-2, 158, 8: *Sicut excessus irae est malus et vitiosus, ita moderatae irae defectus a iusta reprehensione et peccati labe non est immunis* (G 275)
- 3, 1, 3: *Si homo non peccasset Deus incarnatus non fuisset* (G 548)
- 3, 1, 3: 1: “Ama Virginac, are mundu hunetan cenean ere...” (G 365-366)
- 3, 60, 5: 3: *Sicut in statu legis naturae, homines nulla lege exterius data, sed solo interiori instinctu, movebantur ad Deum colendum, ita etiam ex interiori instinctu, determinabatur eis, quibus rebus sensibilibus, ad Dei cultum uterentur* (G 525)
- 3, 62, 6: 5: *Sacramenta veteris legis conferebant gratiam ex opere operantis [...]* *Sacramenta novae legis conferunt gratiam ex opere operato [...]* *Ex attrito per sacramentum fit contritus* (G 528)
- 3, 88, 2: “Hain da handi, eta itsusi bigarren beccatua, behin barccatuz guero, berriz eguiten dena...” (G 470)
- 3, 97, 5: 3: *Ad tertium dicendum, quod ignis ille est instrumentum divinae justitiae punientis. Instrumentum autem non solum agit in virtute propria, et per proprium modum, sed etiam in virtute principalis agentis et secundum quod est regulatum ab eo. Unde quamvis secundum propriam virtutem non habet* [> *habeat*] *quod aliquos cruciet secundum magis et* [> *vel*] *minus, secundum modum praeditum* [> *peccati*]; *habet tamen hoc, secundum quod eius actio modificatur ex ordine divinae justitiae* (G 581-582)
- 3, 98, 3: [*Dicit Glossa Hieronymi:*] *Melius est non esse, quam male esse* (G 593)
- 3, 99, 1: *Quia peccatum est, contra Deum summum bonum, quod est infinitum* (G 609)

3, 99, 1: *Culpa manet in aeternum, cum culpa non possit remitti sine gratia, quam homo non potest, post mortem acquirere: nec debet poena cessare, quamdiu culpa manet* (G 612)

3, 99, 2: 1: *Deus quantum in ipso est miseretur omnibus. Sed quia [eius] misericordia sapientiae ordine regulatur, inde est, quod ad quosdam non se extendit, qui se misericordiae fecerunt indignos, sicut Daemones et damnati qui sunt in malitia obstinati* (G 615)

3, 99, 3: 3: “Beraz hala içanen da, ifernuco penetara seculacotzat egtzteco eguiten diruen mehatchuetan ere” (G 617)

III Sententiarum,

1, 1, 2⁶⁶: “Nola Ainguiruac bere adimenduaz erdiets ahal ceçan guztia...” (G 98)

??TOMAS AKINOKOA⁶⁷

De eruditione principum

5 lib., 55 kap.⁶⁸: *Qui gloriatur de veste similis est furi glorianti de cautero; quia propter peccatum Adae usus vestium introductus est* (G 416)

ZELESTINO I (? – 432)

Epistolae et decreta

31 epist., *Ad Episcopos Galliarum*, 6 kap. [PL 50 0532B]: *Firmissime [> ø] tenendum [> ø] est [> ø], neminem, etiam baptismatis gratia renovatum, idoneum esse ad superandas diaboli insidias, et ad vincendas carnis concupiscentias, nisi per quotidianum adiutorium Dei, perseverantiam bonae conversationis acceperit* (G 455)

ZIPRIANO KARTAGOKOA (c. 200 – 258)

De 12 abusionibus seculi

2 kap. [PL 4 0870B]: *Sicut [namque] in lignis ipsa reprobata arbor comparet quae post flores, fructus optimos cultori suo no exhibet; sic et in hominibus ipse reprobus est, quem flos iuventutis deserit [>deseruit], et tamen in sui corporis senectute, bonorum operum [maturus] fructus proferre parvipendit* (G 191)

[66] Orrialde berean birritan emandako erreferentzia.

[67] Pseudo-Tomas edo G. Peraldus bezala ezaguna egilea.

[68] Torresenetik jasoa (1596, 779), baina haren erreferentzia (“de Regim. prin. li. 5. c. 55”) Axularrek akats gehiagorekin ematen du (“de Regimine princip. lib. 5. cap. 59.”). Okerrak biak, dena den.

ZIRILO JERUSALEMGOA (c. 315 – 386)

Epistola de miraculis Hieronymi

13 kap. [PL 22 0309]: *Nulla tot diabolus animas rete [→reti] capit, quod laqueo pessimarum [→ pessimo] mulierum (G 340-341)*

II

TEOLOGOAK ETA ELIZGIZONAK

ALONSO MADRIGAL, “EL TOSTADO”, “ABULENTSEA” (1410 – 1455)

Levitico

Prefazioa⁶⁹: *Ut per operationes variorum sacrificiorum otiositas tolleretur, quae multis malis initium tribuit et fomentum (G 24)*

AZPILKUETA, MARTIN (“DOKTORE NAFARRA”) (1492 – 1586)

Compendium Manualis

17 kap., *De restitutione*, §65: *Qui alienum [→aliens] iniuste retinet, et scit illud se [→Ø] debere, si expectat donec [→Ø] condemnetur [→condemnari] per iustitiam [→sententiam], peccat mortaliter (G 244)*

17 kap., *De restitutione*, §68: *Decedentes et vita, cum possint et non restituunt, sed legant in testamento, non secure decedunt (G 243)*

BECADELLI, A.

*De dictis et factis Alphonsi Regis Aragonum: Commentariorum in eosdem Aeneae Sylvij*⁷⁰

2 koment. §7⁷¹: “Federico, icen hunetaco, hirurgarren Emperadoreac...” (G 406)

[69] Guzmanenetik jasoa (1614, 17).

[70] Ez da erreferentzia honetan liburuaren egilearen izena aipatzen eta, horren ordez, izenburuan azaltzen den Aeneas Silvio garaikideari egotzen zaio egiletza. Arrazoia honako hau izan daiteke, hots, A. Becadelli “Panormitanoa”-k lehenago kaleratua zuen *Hermaphroditus* liburu erotiko azkar hedatuaren gaitzespen kristaua eta Eugenio IV elizburuak luzatutako irakurtze-debeku ofiziala. Haren ondorioz hurbildu zen Beccadelli Aragoiko monarkaren itzalpera eta burutu zuen, gero, *De dictis et factis* delakoa.

[71] “Akats” eta guztiz, Torresenetik jasoa (1596, 496: “Aeneas Silv. lib. 2. de dict. et factis Alphonsi Regis num. 7.”), eta Axularrek “egokitua”: “Aeneas Silv. lib. de dictis &

PEDRO BURGOSKOA (1460 – 1536)

Historia de Montserrat

2 kap.⁷²: “Hala halaber frai Ioan Guerin, hain saindu handiaren gaman ceگوen harc ere...” (G 353)

CARPENTIER, ALEXANDER (“ANGLOA”) (c. 1429)

Destructorium vitiorum

6 part., 37 kap.: *Libido* [> *voluptas carnalis*] *lassari potest, satiari non potest* (G 385)

DIONISIO KARTUSIARRA (CARTHUSIANUS) (1402 – 1471)

De iudicio animae

15 kap.: *poena inflictā [...] poena assumta* (G 158)

DUNS ESKOTO, JOAN (c. 1266 – 1308)

Lib. Sententiarum

4 lib., 15 kuest., 80 fol., 1: 1: *Satisfactio est redditio voluntaria, aequivalentis alias indebiti* (G 497)

ENEAS SILVIO PICCOLOMINI (PIO II⁷³) (1458 – 1464)

De Europa

10 kap.⁷⁴: “Corinthioec bere Erreguearen icendatcean” (G 406).

factis Alphonsi Regis. num. 7.”. Ezin ziur jakin, dena den, Torresek ere jatorrizkoa ez zen beste libururen batetik garraiatu ote zuen erreferentzia hura eta, ondorioz, noraino zekien “Panormitanoa”-ren obraren eranskin gisako batez ziharduela datuak ematean. Eranskin hura “Commentarium in eosdem Aeneae Sylvij, quo capitatum cum Alphonsinis contendit” izenekoa zen, eta, irakurria bazuen, testua “ukitu” egin zuen jesuitak, ez baita bertan esaten “nunca bevio vino, lo qual en un hombre Aleman se puede contar por medio milagro” (Axularren itzulpenean: “emperadoreac etçuen bere mendean arnoric edan, anhitz baicen Aleman batentçat” [1643, 406]). Izan ere, ez dirudi, liburuak dioenaren arabera, gizonkoteak hain zorrotz jokatzeko zuenik: “Fridericus imperator extra coenam nunquam utitur vino. In coena lectissimum bibit, & id aqua perdomitum” (gurea da letra etzana).

[72] Torresetetik jasoa (1596, 652: “Histo. De nuestra Señora de Monserrate.c.2.”), baina Axularrek zertxobait aldatua emana: “Historia Montis ser., cap. 2”.

[73] Eneas Silviok ez luke, izatez, zerrenda honetan agertu beharko, baina Erromako elizburutzara iritsi izanak jarraiaz digu lerrootan (Salaberri, prentsan-b). Hari egozten dio Axularrek (edo Torresek, edo bestek) A. Becadelliren obra baten egiletza (ikus gorago).

[74] Torresetetik hartutako anekdota eta erreferentzia (1596, 487: “Aeneas Sylv. De Euro. c. 20”).

JERONIMO OSORIO (1506 – 1580)

De rebus, Emmanuelis regis Lusitaniae

11 lib.: *Apud Synas Indiae populos [>>>>ø], caeci molas trusatiles versando, sibi victum parant* (G 33).

LOPEZ DE ZUÑIGA, DIEGO (1536 – 1598)

Tractatus de voto

1 kuest., §30⁷⁵: *Omnia quae iratus agis, postmodum errata invenies [>intelliges]* (G 299).

LUDOLFO SAXONIAKOA (c. 1300 – 1378)

Vita Christi, 1. part., 20 kap.:

Plus valet hic in patientia dies unus, quam in purgatorio annus (G 157)

METAFRASO, SIMEON (X. mendea)

Vita Sanctorum

Die 28 Ianuari, “*Vita san Jacobi Monachi*”, 3 & 4 kap. [PG 114 1226]⁷⁶: “Hala guerthatu ceican iondoni Iacue penitencialea deitzen çuten hari ere” (G 353)

RIBADENEIRA, PEDRO (1526 – 1611)

Historia Schismatis Anglicani, 1. lib., 7. kap.⁷⁷: (G 351)

SOTO, DOMINGO (1494 – 1560)

In Quartum Librum Sententiarum Commentaria,

5 dist., kuest. bakarra, 4 art.: “[...] diot ecen, eztela ifernuan içanen, elhurric, hormaric eta ez bertce hotz suerteric...” (G 584)

19 dist., 3 ku., 6 art.: *Antiochus propterea non est veniam consequutus, quod poenitentiam non habuit. Sed ob id nobis exemplo propositus est, ut admonemur, dolorem peccatorum, qui ex cruciatibus mortis nascitur, fallacem esse saepissime* (G 207)

[75] Menandrorena dela esaten da testuan.

[76] Torresenetik jasoa (1596, 653: “Metaphrast. in vit. eiusdem die 28. Ianu.”), Axularrek zertxobait aldatua: “Metaphras., in vita eiusdem die 28 Ianuar.”

[77] Torresenetik jasoa (*ibidem*, 551).

STAPLETON, TOMAS⁷⁸ (1535 – 1598)

Vita Thomae Mori

12 kap.: “Etçuen behin, gaizqui erran saindu batec, anhitzetan ere, ifer-
nura ioaiteco, hartcen dugun travailluaren erdiaz, erdietz gueneça-
queyela parabisua...”(G 516)

SUAREZ, FRANCISCO (1548 – 1617)

Disputationes Metaphysicae

1 disput., 6 sekzioa, §11: *Voces sunt signa conceptuum* (G 396)

Operis de virtute et estatu religionis

De iuramento, 1. lib., 1 kap.: *Iurare est Deum in testem adducere*⁷⁹ (G 251)

Varia Opuscula Theologica

(ed.: 1600, 352 or.): *Quia tunc est in statu peccati* (G 267)

SURIO, LAURENTZIO (1522 – 1578)

Vitae Sanctorum

Vita Arsenii (uztailak 19), 4 tom.: (G 84)

Vita S. Luciae (abenduak 13), 10 tom.: *Non est admodum gratum, o mater, Deo
munus quod qui offert, ideo offert, quia illius usum suprema interdicit dies.
Da dum sana es, ne si moriens dederis, invita dedisse arguaris* (G 239)

VARSEVICIS, CHRISTOPHORO (WARSEWICKI, K.) (1543 – 1603)

De vita et miraculis S. Ambrosii

(ed.: Milan, 1601): [Tu] Qui [Davidem] secutus es peccantem, sequere [etiam]
poenitentem (G 472)

ZUMEL, FRANCISCO (1540 – 1607)

In Primam Thomae Commentaria

23 ku., 3 art., 11 disput. (ed.: Venezia, 1597, 543 or.): *Obstinati excaecati [...]
ob suam culpam vix aut [fere] numquam utuntur bene prioribus auxiliis,
atque ita non accipiunt posteriora illa auxilia, quae reliquis peccatoribus
saepe donantur* (G 103)

[78] Geron ez da liburuaren egilea aipatzen.

[79] Definizio honen oinarria Hiponako Agustinen *Enarrationes in Psalmos* I 109, 17 dela-
koan badatza ere, Axularrengandik hurbilago ibilitako Suarezenak dira Geron eman-
dako definiziora gehien hurbiltzen diren hitzak: “ergo dicitur, esse Deum in testem
adducere” (Suarez). Ikus, orobat, Sotok ematen duena: “forma enim iuramenti est
Deum in testem adducere” (*De iusticia et iure*, 8. lib., “De iuramento”, 4 art.).

III GLOSAK

OHIKO GLOSA⁸⁰

Luc. 7⁸¹: Voluptates semper habent famem sui (G 384)

Prov. 24: Per agrum hominis pigri atque per vineam viri stulti transire, est vitam cuiuslibet negligentis inspicere, quam urticae vel spinæ replent. [...] urtica figurat acediam; si molliter tangis urit; si fortiter astringis, non pungit (G 40-41)

GLOSA INTERLINEALA⁸²

Non duret usque ad occasum solis (G 271)

GLOSA LIRANOA⁸³

Deut. 24: Non occidentur patres pro filiis [Dt 24:16]⁸⁴ (G 566).

Eccles. 29⁸⁵: Sola misericordia comes est defunctorum (G 220)

Genes. 6: Per salsedinem aquarum, ipsa terra peiorata est (G 119).

Genes. 19: Sal est condimentum ciborum: et ideo uxor Lot respiciens retro, versa est in statuam salis, quia punitio eius dat condimentum sapientiae poenitentibus ne ad pristina peccata revertantur (G 466).

Jacob. 2: De poena damni et non de poena sensus (G 475).

Jerem. 8: Populus nolebat audire medicum, nec recipere medicinam. (G 529)

Luc. 9: Arator respiciens retro facit sulcum tortuosum aut inutilem: sic accipiens melioris vitae statum, et habens affectum redeundi ad pristinum statum ineptus est regno adipiscendo (G 468).

[80] IX. mendean Walafrido Estrabon-ek burututako *Glossa ordinaria* izeneko honek Eliza erromatarreko buruen aipamenak jasotzen zituen eta Bibliaren pasarteak argitzea zuen helburu. Erruz erabili zen XVII. mendera arte.

[81] Torresenetik jasoa (1596, 619: "Glo. ord. Luc. cap. 7").

[82] XII. mendeko Laongo Antselmoren *Glossa interlinearis* izenekoarekin lotua nonbait. Guztiarekin ere Biblia *Vulgata*ren gainean egindako iruzkin mota berri honek ez zuen bazter utzi Walafrido Estrabon-en *Glossa ordinaria* ospetsua.

[83] Bibliaren inguruko iruzkinez osatutako lan entzutetsua, Lirako Nikolasek XIV. mendearen hasieran burutua. *Postillae* izenburuaz ezaguna.

[84] Nikolas Lirakoaren lanera jotzeko deia egiten da, baina orrialde honetan agertzen den latinezko perpausa glosarako erreferentzia-pasartea da, ez glosa bera.

[85] Estridongo Jeronimori egotzia. Anbrosiok zertxobait aldatua: "sola virtus est..." (*Expositio Evang. Lucam*, 7, 122 [PL 15, 1730]).

Prov. 3: *Luxuria etsi ad horam satiatur, postmodum tamen ad appetendum arctius inflammatur* (G 384)

Psal. 31: *Ex verecundia enim non aperiebat peccata sua, faciendo pro eis sacrificia in lege praecepta, quae pro variis peccatis, varie imponuntur.* (G 526)

IV BESTELAKOAK

TRENTOKO KONTZILIOA (1545 – 1563)

Concilio Tridentino

4 sesioa, 5 kap.: *Saltem semel in anno.* (G 534)

6 sesioa, 13 kap.: *Munus perseverantiae [»Similiter de perseverantiae munere... quod quidem] aliunde haberi non potest, nisi ab eo, qui potens est eum, qui stat statuere ut perseveranter stet, et eum qui cadit, restituere* (G 454)

ELIZ TRADIZIOA

Missale Romanum

“Veni Sancte Spiritus” kanta: *In labore requies, in aestu temperies, in fletu solatium* (G 502)

Besterik⁸⁶:

*Contritio, a verbo contero*⁸⁷ (G 197)

*(Eleemosyna est meritoria, satisfactoria et impetratoria)*⁸⁸ (G 222)

Eleemosyna est meritoria gloriae et augmenti gratiae, si fiat ab homine existente in gratia et propter Deum. [...] Eleemosyna est satisfactoria pro poenis peccatorum dimissorum (G 222)

Eleemosyna est impetratoria (G 223)

Opera supererogationis (G 497)

[86] Hamaika liburutan aurki litezkeen aipua.

[87] Teologiako esku-liburuetan ohiko den definizioa (honatx bat, 1669koa: “contritio dicitur a verbo contero, id est rem duram in partes minutissimas inminuo [...]”, A. Lezard, *Tractatus de Sacramentis*, 357 or.) honela egokitzen du Axularrek euskaraz: “contritio, a verbo contero, erran nahi baitu, chehatcea, çathitcea, porroscaetcea [...]”.

[88] Testuaren alboan jarritako oharra. Tradizio teologikoan besteri ere (*oratio, oblatio...*) egokitu zaion formula.

ZUZENBIDE KANONIKOA ETA ZIBILA

De novi operis nuntiatione

31 art.: “Ceure lurrean, çure baimendua, eta licencia gabe, etche bat hasten deratçutenean...” (G 79)

Lege

Si plures in ff. novo lib. 5: “Ceren erraiten du legueac. Çuhaitz ba, bere dembora guztian, ondoz, eta erroz, çure baratcean, edo lurrean egon dena...” (G 214)

Axularren liburutegia arakatzen. Aipu klasikoak Geron

PATXI SALABERRI MUÑOA
patxi.salaberri@ehu.eus

*lantzean behin, aldizkariren batean,
matraka berdinarengatik
A. Gorrotxategi*

0.- Orrialde hauotan Axularrek Gero liburuan erabilitako aipu eta erreferentzia zenbait izango ditugu hizpide, hain zuzen ere, autore klasiko eta errenazentisten latinezko aipuak eta, erantsi dezagun bidenabar, baita, ordukoak izanik, aipurik ez daramaten erreferentzia bibliografikoak ere.

Guztiak ez badira ere¹, gehienak bederen latinez –ez beste hizkuntzaz²– jasota daude, eta aurretik edo ondoren jarria doakie Axularrek egoki iriztitako itzulpena (euskarazkoa, jakina).

Kronologi irizpideen arabera sailkatuz gero, gure garaiaren aurreko V. mendetik gure garaiko V. mendera arteko autore izango genituzke zinezko lehen “klasikoak”, batetik, eta, hamar mendeko tarte nabarmena utzirik, XV. eta XVI. mendeetako autore –diogun– berantiar ospetsuak bigarren labealdiko “klasikoak”, bestetik.

Erljiozko jatorria duten liburuetatik at dauden egileak, aipuak eta erreferentziak izango ditugu, beraz, gaurko solaserako gai, eta horiek guztiak jasotzen, behar bezala identifikatzen, sailkatzen eta iruzkintzen saiatuko gara ondoko lerrootan³.

[1] Geroago ikusiko den legez, bada tartean euskarara aldatu denik ere latinezkorik gabe.

[2] Euskara eta latina baitira Gerok jasotzen dituen hizkuntza bakarrak.

[3] Bibliatik jasotako aipamenez, ikus Salaberri 2000. Tradizio erlijiosoan txertatutako gainerakoez, Salaberri: prentsan [b].

1.- Aipamen-ehiztaritzaren eritasun kronikoa gordinki diagnostika daki-
gun beldurrez bada ere, aitor dezagun, aurrenik, bi izan ditugula xede
nagusiak *scriptoriumeko* lan astun eta nekez honi heltzeko: lehena, ai-
puak identifikatu –ahal izan denetan, behintzat– eta Axularrek sarritan
oker ematen dituen erreferentziak⁴ al bait zuzenen eskaintzea⁵; eta, bi-
garrena, jatorrizko aipuak nolakoak ziren azaltzea, horrek ageriago utzi
uste baititzake Axularren jokamoldeak eta agian aratzago, aldi berean,
hartarako erabili zituen *bitartekarien* eta ereduaren abenikoa. Nahiz eta
–aitortu beharrekoa da hau ere– balizko *bitartekarien* bidean atzerantz
ibiltzea latz eta astuna bezain gaitza izan ohi den⁶.

Lan honetan zehar egiazta daitekeen bezala, hamaikatxo dira Axula-
rren obran aipaturiko idazleak (hiru bat dozena), eta gutxiengo urdazu-
biarrak erreferentzia zuzeneko edo izan zituena. Portzentaietan trikatu
gabe ere, argi mintzo dira horretaz haien agertze-aldiak, guztietatik Se-
neka⁷ delarik nabarmen baino nabarmenago gailentzen den idazlea.

Baina autoreon agertze-maiztasunaren garrantziaz gainera, balego-
ke eranstekorik ere zuzen baliatutako obren kopuruari bagengozkio,
zail baita Axularrek –garai hartako edozeinek⁸– hainbeste eta hainbeste
obra eskura izan zezakeela imajinatzea.

Jadanik beste hamaika tokitan azaldu dugun gisan, zeharo frogatu-
zat har daiteke *bitartekotzaren* hipotesia, hots, Axularrek bere liburua

- [4] Iturburuetatik jaso beharrean, beste inondik garraiatzen dituelako seinale, besteren artean.
- [5] Lan honen luze-laburrak muga, ez dira hona ekarriko Axularren erreferentzia akas-
tun guztiak, aski baitu irakurleak hemengo zuzenketa hauekin *Gerora* jotzea libu-
rukoekin erkatzeko eta haien artean erakusten duten aldeaz jabetzeko.
- [6] Iturrien bila aritze-lanaren eskergaz ohartzeko, zilegi bekigu gogoraraztea nola Axu-
larren aipamenen alor honetan ezin garbiago ikusten den erreferentziako idazleek
kronologikoki aurretik etorritakoen obra nagusiak erabili zituztela beraienetan era
sistematikoan... gai bertsuak tratatzeko! Carolo Stefano, Zwinger, Rodiginio eta bes-
teren bilduma gisakoek, kasurako, Plinio, Zizeron, Ovidio, Nikolaos, Eneas Silvio eta
gainerakoen lan enblematikoenak darabiltzate etengabe. Axularrek erabili bide zuen
Lopez de Zuñigaren liburuan ere hamaika aipu eta erreferentzia “ohiko” eskaintzen
dira *otiositas* delakoaz eta bestez (Ovidio, san Bernardo, Soto, “doctor Navarro”, “Pa-
normitanao”, etab.). Eta garaiko autoreren baten hitzak ekar litezke segidan gainera-
ko istorio, anekdota, pasarte eta aipamen askori dagokionez: *locus classicus est*.
- [7] “Aquel gran Filósofo Gentil, reprehensor de vicios, que estuvo tan al umbral de
nuestra Iglesia, aunque no entrò en ella”, Guzmanek zioen bezala (1614, 4).
- [8] Irakurleak ongi dakien legez, ezin dira apreziazio horretan sartu unibertsitate edota
monasterioen liburutegien itzalpean bizi ziren irakasleak eta elizgizonak (ikus Sala-
berri 2016, 44-hk).

ontzeko, iturburuetara jo gabe, tarteko obrak baliatu zituela planteatzen duena.

Oraingo artikulu honetan argiago azalduko da zertan zen Axularrek autore klasikoez zuen ezagutza eta, orobat, zein izan ziren haien erreferentziak jasotzeko baliatutako obra nagusiak.

Esan gabe doa zenbateraino erraz lezakeen oraindik Axularren bes-telako irakurketen bilaketa-lana amaierako aipamen-zerrendak. Batez ere, aipuetan isurtzen diren edota egileari itzuri egiten zaizkion akatsetan behar bezala arakatzen bada.

2.- Kasuistika zabala aurkituko du irakurleak Axularrek darabiltzan aipuetan. Eta gorago adierazi bezala, horren sistematizazioari erantzun nahi izan zaio artikulu honen amaierako eranskinean, ahal izan denetan aipu haietako bakoitzaren identifikazioa eginez eta lerroak jatorrizkoetara hurbilduta eskainiz⁹.

Oro har, jatorrizko obran agertzen diren bezala (bezalatsu, hobe) eta ongi(xko) identifikaturik dakartza Gerok aipuak. Horrelakoetan jaso besterik ez dugu egingo liburuan eskaintzen dena.

Batzuetan, ordea, erreferentzia bai baina, latinezko testurik gabe, euskaratua ematen da aipua¹⁰. Kasu horietan –ez beti, damurik– euskarazko pasartearen zati esanguratsuren bat erantsiko da, Axularren aipamen-norabidea argiago gera dakion irakurleari.

Bada liburuan, baita ere, inolako erreferentziarik ez daraman aipurik. Alabaina, argibiderik ekarri ez arren, behar bezala identifikatzen eta dagozkien datuekin ematen saiatuko gara.

Zenbaitetan, bestalde, gaizki liburutzen ditu urdazubiarrak aipuen erreferentziak. Zailtasunak zailtasun, horiek ere zuzen ematen ahaleginduko gara.

Guztien artean, bada, jakina, Axularrek *bitarteko* ezagunen baten obretatik hartua denik ere, nahiz eta ez beti zuzen jaso. Multzo horretako azpimarragarrienak ohar batez lagundurik eskainiko dira bertan.

[9] Zerrenda berean emango dira autoreen obrak eta, zeharo zurrak izan gabe ere, beraiei egotzen zaizkienak.

[10] Salbuespen gisara baino ez ditugu hona ekarriko ez aipurik eta ez erreferentziarik ez duten anekdoten jatorriari buruzko albisteak, izan dena baino are nekezago bailitzateke ehiztaritza-lan sistematiko eta exhaustibo hori.

Kasuistika zehazte aldera, aurrera dezagun ez direla faltako beste nonbaitetik jasotako pasarte euskarazko bertsiio soilak, jatorrian zera-maten erreferentziarik gabe eskainiak. Hori gertatzen da, esaterako, Alexandro Handiari buruz diharduenean (1643, 394-395). Garbi dago Torresen lanetik (ikus bibliografia) garraiatua dela istorioa, baina ez da hark ematen duen informazioa eransten, hain zuzen ere, benetako iturriak aitortuko lituzkeena¹¹.

Ez gutxitan, halaber, haplografiagatik edota bestelakoengatik¹², gaizki daude aipuak berak, aldatuak edo desitxuratuak, alegia.

Erantsi dezagun, azkenik, ezin izan direla beti egiaztatu Axularrek emandako erreferentziak, frankotan egilea eta laburdura besterik ez baitu eskaintzen, inolako aipurik gabe, hain zuzen; bestetan, garbi asko segitu die gero oker zeudela egiaztatu diren garaiko tradizioei...

Edozein gisatan, kasuistika zabal horretan, eta ahal izan denetan, zuzendu egin dira oker emandako aipuak eta erreferentziak.

3.- Horrenbesterekin argi geratu da *ex profanis* arlokoak izango direla orrialdeotan aintzat hartu eta landutako aipu bakarrak.

Ordenamendu hoberik ezean, egileen arabera ondozkatua aurkeztuko da bukaerako zerrenda¹³, parentesi artean egileok noiz jaio eta noiz hil ziren zehaztua geratuko delarik. Haien obrak ere alfabetikoki antolatuko dira¹⁴. Erreferentzia edota aipuen amaieran, azkenik, *Gero* liburuan dagokien orrialdea azalduko da; era honetan, alegia: [G 123].

Aurreratu bezala, batzuetan erreferentzia hutsa ematen du Axularrek, inolako aipurik erantsi gabe. Uste izatekoa da, horrelakoetan, jatorrizkoetatik gabe, “liburu debocinozcoeticaric” jasoak dituela datuok. Obran zehar ez dira asko eredu horretakoak, baina, ondoko lerrootan ikusiko den moduan, bigarren mailako iturburu baterantz apuntatzen dute gehienetan.

[11] Alboko erreferentzietan gainera, zehatz mintzo da Torres pasarte horren barnean ere: “dizen Iulio Frontino y Vegecio” (1596, 746).

[12] Lanaren izaera dela eta, ez dira hemen aintzat hartuko hiperbatona delakoagatik sortutako aldaketak.

[13] Kontsulta errazteko, ohiko duten izenaren arabera ondozkatu dira, hots, batzuetan deituraren arabera, bestetan izen edota ezizenarenean (Carolo Stefano, adibidez).

[14] Inoizka, batik bat izenbururik ez dutenetan, ohiko antolatze-zenbakiren baten arabera ondozkatuko dira.

Auziak horrela, inpresio nagusia –eta jadanik aipatua dugun lehen hipotesia– izan da klasiko-edo diren hainbat idazleren obrak Axularrek *bitartekarienen* bidez baino ez zituela baliatu eta, agian, ezagutu.

Hipotesia gezurtatze-egiaztatzeke, J. Torresen *Philosophia moral de príncipes* (Burgos, 1596) eta Pedro de Guzmanen *Bienes de el honesto trabajo y daños de la ociosidad en ocho discursos* (Madril, 1614) ekarri ditugu erreferentzia nagusi gisara, probatua baita ukagatu noraino bideratu zuten urdazubiarra liburuaren kapitulu batzuetan aritzeko orduan (Salaberri 2016 eta prentsan [a]).

Bada, orobat, nabarmendu nahi genukeen aipu-bilduma bat, artikulua honetan erreferentzia orokor modura erabili nahi genukeena. Dirudienagatik, Axularren erreferentzia askok eta askok bertan dute habia eta horrek erraz asko pentsaraz lezake Axularrek horrelakoren bat ere (harako hura, agian) izan zezakeela eskura eta, areago, baliatu ere egin zuela *Gero* atontzean.

Ildo horretakoa dugu adibide gisa ekarri dugun Mirabellius (hemen, Mirabellio) egilearen *Polyanthea* izeneko liburua. Ezin erabat ziurta liteke gure idazleak eskura izan edo erabili zuenik, baina, ikusiko den bezala, aski argi islatzen da horrelakoak ohi zirela klasikoen lekukotasunetara iristeko bide laburrenak, haienetara zuzen jo gabe.

Konklusioak –ez da ustekabea izan– ildo bertsutik abiatu dira. Baten bat aurreratu beharko bagenu, Axularren jokamoldeak erakusten duena litzateke azpimarragarriena, hots, hark liburuaren azalean argitu legez, hainbat eta hainbat gai, aipu eta erreferentzia, jatorrizko obretara jo gabe, “liburu deboziozcoetaric” jaso zituela aitortzen duen hura¹⁵.

[15] *Geron* dagoen literatura sapientzial ugaria dela eta, askoz era erlatiboagoan mintzatu beharko litzateke Grezia arkaikotik aurrera zabaldu ziren sententzia-, adagio- eta proberbio-bildumen originaltasunaz aritzean, ez baitzegoen arlo hartan, izatez, inoren “jatorrizko” obrarik, urtetan barrena, apurka-apurka, autore desberdinen hautaketa progresiboen gainean eraikitako gnomologioak baizik. Milatik gora iritsi zaizkigun arren, Axularrek nekez izan zezakeen horrelako askorik, eta, baten bat izatekotan, bilduma humanistaren bat edo beste baino ez zuen eskura izango (*Polyanthea*, agian?). Eta hori ere, erretore arruntetan ohi bezala, zail bide zuen.

4.- Zerrenda aurkeztu baino lehen, dena den, Axularrek klasikoen lekukotasunaren esparruan jokatzeko duen eraz, banaketaz eta ezaugarriez has gitezke iruzkin laburren bat egiten¹⁶.

Lehendabiziko konstatazioa: Urdazubikoak atal praktikoenetan ematen ditu, eskuarki, *ex profanis* direlako aipuen metaketarik handienak, eta kapitulu teoriko-teologikoenetan hutsune ikusgarrienak.

Ustekaberik ez, horratik, liburuaren logika aszetikoaren ildoak ikusita, espero izatekoa baitzen *exempla*, istorio eta ereduaren fenomenoa horrelatsu islatuz azaltzea.

Honako banaketa kuantitatiboa atzematen da, hain zuzen, *Geron* barrena:

- a) Aipu klasikoen biltze-gunerik agerikoena lehendabiziko hiru kapituluetan dugu. Aurreneko 28 orrialdeetan, hain preseski, 17 aipu, orotara.
- b) XX. kapitulutik aurrera ere multzokatze nabarmenak gertatu dira, batik bat kolerak eta etsaigoak egiten dituzten kalteak tratatzean (27 aipu 11 kapitulutik, hots, 270-338 orrialdeen bitartean), eta haragiarenak jorratzean (19 aipu 14 kapitulutik, hau da, 339-412 or.).
- d) Era berean, XII. kapitulutik XVI.era bitartean 10 aipu-erreferentzia azaltzen dira berrogeita hamar orrialde soiletan barrena (150-200 or.).
- e) Haragiaren bekatuen atalen amaieratik aurrera (hots, XLV. kapituluaren hasia) ia ez da aipu eta erreferentzia klasikorik (*ex profanis* bezala identifikatu aipurik, esan nahi baita) liburuaren amaitu arte, eta, bereziki, XLVII. kapitulutik aurrera, azken ehun eta hirurogeita hamar orrialdeetan, hiru bat aipu besterik ez baita. Tematikaren aldetik, pertseberatzeari eta azkenkiei buruzko kapituluak *teologikoenak*, ziur asko.

Horra, labur-zurrean, aipu eta erreferentzien banaketa orokorra.

Nolanahi dela, aipu horien egileez ere bada azpimarratzekorik franko.

[16] Gorago adierazi den moduan, *ex sacris* esparruko aipu eta erreferentzien banaketa-datuak honako artikuluko honetatik at utzi ditugu (ikus Salaberri: prentsan [b])

5.- Berrogei irian dira orotara Axularrek bere liburura eraman zituen autore profanoak, bederatzi XV-XVI. mendeetakoak, eta hogeita hamar inguru greziar eta erromatar “klasikoak”, hau da, gure garaiaren aurreko V. mendetik garai honetako V. mendera bitartekoak.

Horietatik guztietatik –arras ohargarria da zertzelada–, aipuen mol-daketengatik, erreferentzia motagatik, erakusten duten subordinazioa-gatik..., erdia gutxienez –baina gehiago, ziurrenik– ez zuen Axularrek eskura izan Gero erredaktatzean; “ezezagun” zituen idazle horiek ospe handikoak baziren ere, erantsi beharko litzateke jarraian.

Honatz, ezbairik gabe, gure idazleak eskura izan ez zituen egileak: Eliano (lau bider aipatua), Alexander ab Alexandro eta Aurelio Victor (hirutan aipatuak), Josefo (bitan aipatua), Altziato, Columella, Aulo Gellio, Carolo Stefano, Eneas Silvio –Pio II.a–, Beccadelli, Herodoto, Laktantzio, Luziano Samosatkoa, Martzial, Rodiginio, Salustio eta Tito Livio (behin edo birritan aipatuak).

Gainerakoei gagozkiela, ez dira zalantzak apaltzen.

Eta ez dirudi, izatez eta ondorioz, Axularren zaletasun literarioak haien obretatik barrena lar abiatu eta lar alatu zirenik, inondik ere.

Baina zeinahi ere den horren balantze orokorra, proba erabakigarri-rik gabe, hipotesietara jo behar da berriz ere datuok epeka bideratu nahi izanez gero.

Horrela, argi eta berehala atzemango da XV-XVI. mendeetako aipu eta erreferentzia guztietatik Axularrek zortzi autorerenak (Alexander, Altziato, Eneas Silvio, Carolo, Erasmo, Kaietano, Rodiginio eta Patrizio Seselio) ez zituela inolaz ere iturburuetan ezagutu, eta, halabeharrak bideratua nonbait, handik edo hemendik hartua dirudiela bederatzigarenak ere, Zwingerrenetik jasoa omen denak, alegia¹⁷.

Idazle klasiko edo zaharr(ago)en arteko egoera ere ez da oso desberdina. Garbi dago dozena bat bederen ez zuela lan-mahaian inoiz izan Axularrek, besteak beste, Aulo Gellio, Ausonio, Aurelio Victor, Columella, Eliano, Herodoto, Josefo, Laktantzio, Luziano, Martzial, Salustio....

Jakina, zerrenda ziur horretan tartekatatu ez ditugun arren, berdintsuak bide dira Menandroren eta besteren kasuak ere¹⁸.

[17] Urdazubiarraren liburuan sakondu ahala, areagotu egiten da gaztelaniazko bitartekotzaren hipotesia eta zalantzaokoago bihurtzen honelako obren erabilera. Aski da horretaz ohartzeko Seselio-ren aipamena Zwinger-enarekin kontrastatzea.

[18] Menandro greziarraren kasuan, esaterako, argi da Geroren muinarekin loturiko aipu

Ildo horretan, gogoratu beharrekoa da autore horien istorioak, anekdotak eta aipuak oro har egokiro sailkatuta baina bateratsu eta segidan jarriak aurki zitezkeela sermoiak prestatzeko *silva*, bilduma edota florilegio ospetsuenetan¹⁹.

6.- Horren ondoko guztiaren amaierako galdera, beraz, “probabilitate” kontzeptuarekin uztartua formulatu beharko litzateke, ziurrenik. Alegia: zein dira, deskarte logikoa egin eta gero, Axularrek, probabilitate gehiagorekin, bere liburutegian izan zitzakeen autore eta obra “profanoak”?

Zalantza gutxiko hipotesiren bat mahaigaineratu beharko bagenu Geron agertu aztarnetan bakarrik oinarriturik, honako autore eta izenburu soil hauekin osatuko genuke urdazubiarraren apal klasikoa: Seneka “kasi kristaua”-ren obra nagusiak (*Epistolae ad Lucilium*, *De ira* eta, akaso, *De brevitae vitae*), beharbada Kintilianoren *De Institutione oratoria*, eta deus gutxi gehiago.

Zeren eta, arriskutsuegia bide zen Ovidioz gainera²⁰, zertarako behar zuen Axularrek Plutarkoren obra erraldoia eta garestia, edo Horazioren *Epistulae*, edo Zizeronen lanak, edo...?

Eta baldin obra haietakoren bat –edota besterik– izan bazuen Axularrek liburu-kutxan gorderik, argi da ez ziola etekinik atera, ez baitzuen *Gero* ontzerakoan erabili, eta ezaguna da arrazoi pragmatikoak –ez intelektualak edo “gustukoak”– ohi zirela urdazubierra bezalako apaizak bulkatzen zituztenak halako liburuak eskuratzerara.

esanguratsua gorik hartu ahal izango zukeela Axularrek greziarraren obra erabili izan balu; eskura dugun 875. monostikoa, adibidez, “zenbat kalte egiten dien alferkeriak hilkorrei!” dioena (geuk euskaratua), edo *Geroren* 32. orrialdeko bigarren leerroan hain egoki zetorkion sententzia hura (“pertsona alferrak egun bat bera ere ez du bizi behar”), edo... Gogoratu behar da, dena den, ugari eta desberdinak izan zirela Menandrori egotzitako gnomologio edo sententzia-bildumak.

[19] Aski da horretaz ohartzeko, Axularren alferkeriaren gaia dela eta, liburu horietako *otii*, *ignavia*, *pigritia* edo esparru semantiko bertsuko sarreraren batean begiratzea, berehala metatuko baitira gure begien aurrean gimnosofistak, lazedemoniarrak, Likurgo, Seneka, Salustio (“el mejor istoriador Latino” [Guzman 1614, 4]), Virgilio (“el Principe de los Poetas Latinos” [*ibidem* 14]), Diogenes..., patrologiari dagozkion autoreez gainera.

[20] Arriskutsua, nahiz eta, Axularrek ematen dituen aipuetan azaldu bezala, maiz asko jatorrizko esangura aldatzen zitzaizen sententzia gisako haiei, kristau ideiekin bat edo etor zitezten.

Ez autore klasiko gehienak, hortaz, eta ez kronologikoki hurbilago zeuzkan “profanoak” ere Axularren liburutegian.

Nonbait, nahi eta behar zuenerako, aski ase zuten bestek eskainitako idazlan “deboziozko” emankor haiek.

Aramaion, 2017ko irailaren 12an

Bibliografia

Axular, 1643, *Gero*, Bordele.

Baert, B., 2017, “Kairos or Occasion as Paradigm in the Visual Medium. *Nachlehen*, Iconography, Hermeneutics”, in *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunste Antwerpen 2013-2014*, Anberes, 193-251.

Bilbao, G., 2014, “Obras de referencia latinas y otras fuentes en el *Gero* (1643) de Axular”, in I. Ruiz Arzalluz (koord.), *Estudios de Filología e Historia en honor del profesor Vitalino Valcárcel, Anejo de Veleia*, I, 151-168.

Guzman, P., 1614, *Bienes de el honesto trabajo y daños de la ociosidad*, Madril.

Redondo, E., 2006, “Las citas de Aristóteles en Axular”, *Lapurdum* 11, 311-331.

Salaberri, P., 2000, “Erreferentzia biblikoak Geron”, *Euskera* 45(3), 1113-1124.

———, 2016, “Geroren iturbegietako baten kariaz”, *Egan* 69-3/4, 41-88.

———, prentsan (a), “Axularren lantegian. Iturbegi ezezagun baten erabilera Geroren lehen kapituluaren bilbean”.

———, prentsan (b), “Axularren liburutegia irudikatzen. Erliziozko aipuak Geron”.

Straparola, G.F., 2012, *The pleasant nights*, II (Edizioa, sarrera eta iruzkinak: D. Beecher), Toronto-London.

Torres, J., 1596, *Philosophia moral de príncipes*, Burgos.

EX PROFANIS

AIPUAK ETA ERREFERENTZIAK²¹

-V - V. MENDEAK²²

ARISTOTELES (-384 - -322)

De Anima

2 lib., 4 kap., §41²³: *Omnia viventia, quae dicuntur natura constantia, habent certum limitem suae quantitatis* (G 118).

Ethicorum

2 lib.²⁴: *Ex actu multoties iterato fit habitus* (G 91).

Historia Animalium

9 lib.²⁵: *[Apes] expellunt ab alvearibus pigras* (G 35)

- [21] Testuen ulertzea errazte aldera, honako gako hauek baino ez dira erabiliko aipamenen zuzenketan: “[]”, Axularren aipuan agertzen ez den hitza edo hitz-multzoa; “>”, aurretik doana gabe, ondoren datorren hitza edo hitz-multzoa da jatorrizkoan agertzen dena; “Ø”, hitza edo hitz-multzoa ez da agertzen jatorrizkoan. “??” moduko zeinuak, azkenik, zalantzazko egiletza adieraziko du idazlearen izen-deituren aurretik jarrita egonez gero; idazlanaren izenburuen ordeztu gertatu gero, aldiz, identifikatu gabeko obra batez ari garela adieraziko du.
- [22] Azturak aztura eta sinesmenak sinesmen (Saharako Ahmed lagunari, goraintzi!), ohikoa ez den zeinuz (gidoi laburraz, alegia: “-”) baliatuko gara gure garaiaren aurreko urteak adierazteko. Honela, bada, Aristoteles bizitza-mugak: (-384 - -322).
- [23] Axularrek emandako erreferentzia: “Aristo. 2. ex anima cap. 4. text 4”. “Aunque de nuevo la cita latina parece hacer referencia a unas palabras literales de la obra de Aristóteles, nos encontramos aquí, como en el caso de la *Ética*, que lo que en ellas se recoge es una idea contenida en la argumentación aristotélica” (Redondo 2006, 325). Argi legoke, beraz, dilema: Axularrek egokitutako esaldia da ala beste nonbaitetik jaso?
- [24] “La frase tal como se cita no aparece ni en la *Ética a Nicómedo* ni en la *Ética a Eudemo* de Aristóteles, si bien en el libro II de ambas aparece la idea que Axular está defendiendo” (Redondo 2006, 322). Erreferentzia bederen Torresenetik jaso bazezakeen ere (haren “Arist. lib. 8 Ethic. c. 12”), beste inondik -zeharka, ziurrienik- iritsi bide zitzaion. Okerra kenduta, Axularren aipua (“August. lib 2. Ethico.”) Mirabellio-ren *Polyantha* bilduma ospetsuan izan dezake jatorria, harena bezain xume agertzen baita esaldiaren erreferentzia bertan: “Aristoteles libro 2. Ethicorum” (1503: 1574, 176).
- [25] Guzmanek ematen duen lehen erreferentzia Aristotelesena da (1614, 47: “Arist. Lib.9./ Plin. lib. 11. c. 10. Vir/gil supra [>Georg.]”), baina Axularrek Plinioren egotzi zion esaldiaren egiletza, eta, hori dela medio, ez da aintzat hartu Aristotelesaren aipuen artean. Bitxia da Filippo Picinelli-ren *Mondo simbolico* arrakastatsuan (Venezia, 1635) hiru erreferentziok ere segidan agertzea, bakoitza dagokion esaldiarekin: “Essendo le api amiche della fatica, e della diligenza: vedendone qual’chuna pigra,

Physica

4 lib., 13 kap., §9²⁶: *Tempus est numerus motus, secundum prius et posterius* (G 154).

Politica

2 lib., 6 kap., §6²⁷: “ongui egin çutela lehenagoco Poetec, Mars eta Venus elcarrequin ezcontceaz” (G 354).

5 lib., 11 kap.²⁸: “on dela alferqueriaren herritic khentceco [...] cenbait obra handiren hastea” (G 25).

6 lib., 4 kap.²⁹: “neccazaleric, eta laborariric baicen ezten herria dela herriric hoberena” (G 377).

AULO GELLIO (c. 125 – c. 180)*Noctes Atticae*

1 lib., 8 kap., §3-6³⁰: *Ego poenitere non tanti emo* (G 388).

edinfingarda, la scacciano fuori dal cupile, la castigano, l'uccidono. Plin. li. 11. cap. 19. *Pigras, & ignavas proturbant*. Aristotele li. 9. de Hist. Animal. *Apes expellunt ab alvearibus & pigras, & non parcas*. Virg. 4. Georg. *Ignavum fucos pecus à praesepibus arcent*” (*Mondo simbolico*, 1670, 291). Halere, ez dakigu zer-nolako lotura egon daitekeen haien artean.

- [26] Alboan erantsitako aipua, ez testuan bertan. Ik. Mirabellio-ren *Polyanthean* (1503: 1574, 813: “lib. 4. Physicorum”). Orobat, “esta cita se encuentra en una colección de sentencias filosóficas conocidas como *Parui flores o Auctoritates Aristotelis*, colección que fue la más difundida entre los siglos XIII y XVII, durante los cuales fue utilizada como libro de texto en las facultades de arte de muchas universidades” (Redondo 2006, 327).
- [27] Torresenetik jasoa (1596, 651: “Arist. li. 2. Polit. c. 7”), Axularrek zertxobait okertua: “Arist. li. 2. Polit. cap 1”.
- [28] Oker bide dago, baina erreferentzia berdinarekin ematen du Guzmanek (1614, 15), latinezko bertsioa erantsita: “*Huius rei exemplo sunt Pyramides Aegypti*. Lib. 5. Polyt. c. 11.”.
- [29] Honela ematen da latinez Lambin-Vettori-Zwinger edizioan (Basilea, 1582, 482): “*optimum enim populus est, qui constat ex agricolis*”.
- [30] Torresenetik jasoa (1596, 630: Aul. Gel. Lib. 1, cap. 8”), baina Axularrek gaizki kopiatu zuen kapituluaren zenbakia: “Aul. Gelits. lib. 1, cap. 3”. Aldi berean –eta akatsen alorrean–, Aulio Gelioren erreferentzia eman eta gero, orrialde berean, Demostenesen hitzak jasotzean, Plutarkoren *Aphotegmatatik* atera izan balu bezala ematen du Axularrek erreferentzia, latinezko esaldiaren parean. Nolanahi ere, oso da ohargarria nola erabili duen literatura erlijiosoak aipu “eredugarri” hau (eta beste batzuk!), egile desberdinei esleituz (Plauto, Demostenes, etab.) edota anekdotaren protagonistak ere aldatuz (Seneka, adibidez, in Bartolomeo Canale, *La verita scoperta al christiano*, I, Milan, 1694, 339).

??AUSONIO DEZIMO MAGNO (c. 310 – c. 394)

*Epigrammata*³¹

§33: *Fronte capillata est, et [->ø] post [haec] occasio calva* (G 153).

AURELIO VICTOR (c. 320 – c. 390)

De vita et moribus imperatorum

“Theodosius”, 48 kap., §14-15)³²: “Hirurgarren erremedioa [...] coleraren irainguitceco [...] Livio hilosophoac” (G 298).

“Flav. Vespasianus”, 9-10 kap.³³: “Vespasiano emperadoreac [...] condicio ona” (G 313).

COLUMELLA, LUZIO (4 – c. 70)

De Re Rustica

11 lib., 1 kap., §26³⁴: *Homines nihil agendo, male agere discut* (G 39).

ELIANO, KLAUDIO (c. 170 – c. 222)

De natura animalium

7 lib., 15 kap.³⁵: “Lenilla ceritçan andre handi batec [...] akhusatu cituela bere seme propioac” (G 354).

Varia historia

7 lib., 1 kap.³⁶: “Asirioen Erregue batec, Semiramis, icen hunetaco bigarren emazte eder famatu hura cela causa” (G 344).

9 lib.³⁷: “Pysistrato Atenasco Tirano gaixto harc” (G 27).

14 lib.³⁸: “Hala erraiten dute eguiten çuela Climas ceritçan batec” (G 316).

[31] Axularrek “Auson.” erreferentzia ematen badu ere, ez dirudi aipua harena denik, idazle bordeldarrak nonbait “wrote an *emulation* in *Epigrammata* 33, based on Posidippus’s version” (Baert 2017, 208-209). Ikus Katon, *Disticha Moralia*.

[32] Torresenetik jasoa (1596, 342) eta harena bezain zehaztugabea du Axularrek erreferentzia: “Aurelius Victor, in vita Theod.”. Beherago ere aipatua izango da Livio filosofoaren hau (G 302).

[33] Torresenetik jasoa (1596, 359).

[34] “Catonen errana da” bezala aurkezten du Axularrek aipua. Eta egia bada ere Axularrek dioena, nabarmendu behar da Columellaren bitartez iritsi zaigula erromatarren “oraculum” hau, baina nekez garraiatuko zuela Axularrek harenetik zuzenean.

[35] Torresenetik jasoa (1596, 653: “Aelian. de histo. anim. li. 1. cap. 16.”)

[36] Torresenetik jasoa (1596, 604: “Aelian. de varia hist. li. 7.”).

[37] Torresenetik hartua (1596, 794: “Aelian. de varia hist. li. 9). Axularrek “lib. 5” dela dio.

[38] Torresenetik (1596, 351: “Aelian. De varia hist. Li 14”) garraiatutako erreferentzia laburtua (“Aelianus”).

ESTAZIO, PUBLIO (c. 45 – c. 95)

Tebaida

10 lib., 704-705 berts.: *Da spatium tenuemque moram, male cuncta ministrat impetus* (G 302).

HERODOTO HALIKARNASOKOA (c. -485 – c. -425)

Historiai (Historiak)

2 lib., *Euterpe*, 111 kap.³⁹: “Sesostris Egiptoco Erreguea [...] eritu cen” (G 409).

HORAZIO FLAKO (65 – 27)

Epistulae

1 lib., 2 ep., 27 berts.: *Nos numeri sumus, fruges consumere nati* (G 38).

1 lib., 2 ep., 69 berts.⁴⁰: *Quo semel est imbuta recens, servabit odorem/testa diu* (G 87).

JOSEFO, FLAVIO (c. 38 – 100)

Antiquitate Judaicae

11 lib., 3 kap., §54⁴¹: “Zyro enperadore handi hura, hain itsutu eta ergeldu zuen Apama bere amoranteak” (G 343).

15 lib., 7 kap., §4-hk⁴²: “Herodes [...] Erregue Ientil harc, hil çuen Mariamnes bere emaztea coleran” (G 300).

JUVENAL, D. J. (c. 60 – c. 130)

Saturae

6 sat., 130. berts.⁴³: *Et lassata viris, sed non [>neccum] satiata recessit* (G 385).

[39] Torresenetik jaso (1596, 668), baina ez hark eman bezala. Torresek, izan ere, Herodotoren lekukotasuna ekartzen du istorioaren protagonista Sosostrisen Pheron semea zela azpimarratzeko, bai baitu jarraian bestelako erreferentzia bibliografiko osagarririk anekdota sustatzeko (Carolo Estefano eta Diodoro Sikulo). Axularrek, ordea, Sesostris jartzen du protagonista eta aski bide deritzo Herodotoren erreferentzia soilaz baliatzeari.

[40] Mirabellio 1503: 1574, 177.

[41] Torresenetik jaso (1596, 543).

[42] Torresenetik jasotako erreferentziari (1596, 347) Axularrek “lib. 15” kendu zion bertzean. Diotena diotela, dena den, ez da 9. kapitulua gai horri eskaintzen zaiona, 7.a baizik.

[43] Aipu gordinegia [eta tokiz kanpokoak?] satira osoaren irakurketa egina izateko eta hain era inozan Geroratzeko, batik bat eta bereziki, aurreko bertso-lerroek zer esa-

14 sat., 139. berts.⁴⁴: *Crescit amor nummi, quantum ipsa pecunia crescit* (G 385).

KATON, DIONISIO⁴⁵

Disticha Moralia

2 lib., §4: *Ira impedit animum ne possit cernere verum* (G 289-290).

2 lib., §26: *Fronte capillata est, et [>∅] post [haec] occasio calva* (G 153).

KINTILIANO, FABIO (c. 35 – c. 100)

De Institutione oratoria

4 lib., 2 kap., §91: *Mendacem oportet esse memorem* (G 514).

5 lib., 11 kap., §41⁴⁶: *Conscientia mille testes* (G 437).

LAERTZIO, DIOGENES (III. mendea)

6 lib.: “Coriontioac [...] ayher alferrey” (G 31).

6 lib., 2 kap.: “Antistenes philosophoac [...] erran çuen, tristura handi batequin” (G 446).

6 lib., 2 kap.⁴⁷: *Dum otio vacant in rem negotiosissimam incidunt [>incidunt]* (G 50).

7 lib., *Vita Zenonis*⁴⁸: *Quis hic mulierem olet?* (G 414).

LAKTANTZIO, LUZIO FIRMIANO (c. 245 - c. 320)

De ira Dei

18 kap.⁴⁹: *[Miserum te, quem iam verberibus necassem, nisi iratus essem]* (G 301).

ten zuten jakin izan balu gure idazle kontrarreformistak: “Ac resupina iacens multorum absorbu itus./ [...] adhuc ardens rigidae tentigine volvae”.

[44] Mirabellio 1503: 1574, 104.

[45] Bertako distikoren bat Katon Zentsore ospetsuari zor bazaio ere, ezezaguna den beste Katon delako bati esleitu izan zaio luzaroan maxima hauen egiletza. Ikus Ausonio.

[46] Mirabellio 1503: 1574, 167 (bertan ez da Kintilianoren egiletza azaltzen, halere).

[47] Beste hainbatetan bezala, honako aipua hau ere egilearen izen hutsarekin lagundu ohi zen garaiko *silva* gisakoetan. Sermoien arlotik urrunduz, zientifikoago omen den “gure” honetara hurbiltzen zirenetan ere antzera jokatzeko zen (ikus, adibidez, Reinerio Neuhusio: *Florilegium philologicum*, Amsterdam, 1658, 560).

[48] Torresenetik jasotako aipua eta erreferentzia (1596, 767).

[49] Axularrek ematen duen aipua (*Caederem te nisi irascerer*) ez dator bat erreferentziarekin, izan ere, Laktantziorena dela dioen arren, Senekarena baita (*De Ira*, 1. lib., 15. kap. 3. atala). Arkita Tarentinoren erreferentzia, ordea, Laktantziorenetik jasoa da (*De Ira Dei*, 18 kap.), baina haren hitzek lotura gehiago bide dute beharxeago dato-

LUZIANO SAMOSATAKOA (c. 120 – 180)*Vita Demonactis*⁵⁰41 kap.: *Heus tu [>>ø], hoc ante te ovis ferebat* (G 416).**MARTZIAL, VALERIO** (c. 40 – c. 104)*Epigrammaton libri XII*2 lib., §12⁵¹: *Hoc mihi suspectum est, quod oles bene, Postume, semper./ Postume, non bene olet, qui semper bene olet* (G 414).**MENANDRO** (c. -342 – c. -290)*Gnomai (Sententziak)*⁵²??⁵³: *Senex amore captus ultimum malum* (G 376).??⁵⁴: *Omnia quae iratus agis, postmodum errata invenies* (G 299).**NIKOLAOS DAMASKOKOA** (c. -64 – c. -4)*De moribus Graecorum aliarumque gentium*??⁵⁵: “*Lucanoec edereiten çutenean nehorc iende alferrey deus presta-tcen cerauela*” (G 33)**OVIDIO NASO, PUBLIO** (-43 – 17)*Amores*1 lib., 8 poema, 43 berts.⁵⁶: *Illā [> ø] est casta, quam nemo rogavit* (G 350)

rren “Zeha hintzaket...” delakoarekin (hots, *Miserum te, quem iam verberibus necassem, nisi iratus essem*). Nahasmenduak nahasmendu, hemen Laktantzioren erreferentziari dagokion aipua eskaintzen da. Ikus beherago: Seneka, *De ira*, 1 lib., 15 kap., §3.

[50] Torresenetik jasotako aipua (1596, 780). Erreferentzian izen okerra asmatu zion Axularrek egile klasikoari, *Lucanus* izendatu baitzuen, jesuitaren egiazko *Lucia[nus]*-en orde.

[51] Torresenetik jasotako aipua eta erreferentzia (1596, 767)

[52] Euripideseekin batera, Menandro da gnomologioetan gehien ateratzen den poeta

[53] “Menander”-ren 146. monostikoa bezalakoxea, baina beste nonbaitetik jasoa izan daiteke aipua (ikus, besteak beste, Mirabellio 1503: 1574, 206). Beecher-ek dioen moduan (2012, 252-253), “The comic theatre, both ancient and recent, had specialized in ridiculing pantaloons lovers by contrasting the fresh bloom of youth with the noxious and unsavoury features of old age, and by staging the self-deceiving pretensions of men at the end of their functional virility. Examples abound. Menander is reported to have said, in the words of a Latin translator misidentified by the Renaissance collectors of ancient dicta, <Senex amore captus ultimum malum>”.

[54] Ez dugu Menandroren gnomologioan aurkitu eta bai, ordea, Axularrengandik hurbil samar egon zitekeen Lopez de Zuñigaren obran (ikus Salaberri: prentsan [b]).

[55] “Nicolaus de motibus gent.” delako erreferentzia ematen du Axularrek.

Fasti

6 lib., 771 berts.⁵⁷: *Tempora labuntur, tacitisque senescimus annis* (G 62)

Remedia amoris

94 berts.: *Qui non est hodie, cras minus aptus erit* (G 86)

139 berts.⁵⁸: *Otia si tollas, periere Cupidinis arcus* (G 379)

161-162 berts.⁵⁹: *Quaeritur, Aegistus quare sit factus adulter?/ In promptu causa est, desidiosus erat* (G 381).

Tristia

5 lib., 12 kap., 23-24 berts.: *Fertilis assiduo si non renovetur aratro,/ nihil nisi cum spinis, gramen habebit ager* (G 41).

PLATON (c. -427 – c. -347)

De amore⁶⁰

5 lib.⁶¹: “Iaincoec ere dissimulatcen cituztela amurusen iuramentuac eta promesac” (G 352)

De Republica

??⁶²: *Pestis est mortalibus ignavia* (G 41)

??PLAUTO, TITO (c. -254 – - 184)

Epigrammata

1. lib.⁶³: *Aetas ex haedo asperum facit hircum* (G 97)

[56] Zertxobait aldatua bada ere, Torresenetik jasoa izan daiteke (1596, 550: *Ludunt formosae, casta est quam nemo rogavit [...]* [Ovid. Elegia.lib. 1. Eleg. 8]).

[57] Besteak beste, in Mirabellio 1503: 1574, 39.

[58] Besteak beste, Mirabellio 1503: 1574, 598.

[59] Besteak beste, Mirabellio 1503: 1574, 600.

[60] Torresenetik jasoa (1596, 655), nahiz eta erreferentzia (“Plat. li. 25. de Amore.”) zertxobait aldatua Axularrenean (“Plato. lib. 5. de amore.”). Dena den, Platonek ez du *De amore* izen hutseko libururik; Marsilio Fizino (1433 – 1499) egilearen *De amore*. *Commentarium in Convivium Platonis* izan daiteke hemen aipatzen den obra.

[61] Torresenetik jasoa (1596, 655).

[62] Besteak beste, in Mirabellio 1503: 1574, 18. Aipu honetan ohikoa da liburuaren izenburua baino ez aurkitzea erreferentzia gisa.

[63] Joan Soter-ek bildutako *Epigrammata Graeca* liburuan jasoa bada ere (Friburgo, 1544, 362), jatorrizko “*Aestas ex haedo sic facit una caprum*” bertsolerroa Caspar U. Velio-k ondua omen da (*Poematum libri 5*, Basel, 1522, 208). Axularrek, halere, Plautorena balitz bezala aipatzen du.

PLINIO, GAIO (“NAGUSIA”) (c. 23 - 79)*Naturalis Historia*⁶⁴

8 lib., 59 kap., §139-140⁶⁵: “Edireiten da Vipera daritçan sierpe bat gaixtoa eta pozointsua” (G 456).

PLUTARKO KERONEAKOA (c. 46 – c. 125)*Aphothegmata*

“Plutar. in Aphohtem.”⁶⁶: *Sublata est pubis nostrae palaestra, non habebunt post hac, quibuscum lucentur adversarios* (G 29)

“Plutar. ibidem”⁶⁷: *Iuventutis cotem* (G 29)

“Plutar. in Aphothem.”⁶⁸: *Atqui nunc in lubrico sumus* (G 30)

“Plutan. in Aphothe.”: *O dii: quam parvae voluptatis causa, meipsum ex rege servum effeci*⁶⁹ (G 389)

“Plutan. in Aphohthe.”⁷⁰: *Non me respersit* (G 313)

“Plutarc. in Aphohothe.”⁷¹: (G 388)

“Plutar. in Aphoteh.”⁷²: “Erregue Cotys” (G 288)

“Plutar. in Aphohthe.”: “Eta badio Plutarcoc ere gaitz dela amurus içaitea eta centçuan egoitea (341)

“Plutarc. in Laco”⁷³: *Ut habeamus qui iuventutem nostram exerçant* (G 29)

Moralia

“De capienda ex inimicis utilitate”⁷⁴: “etsaietaric atheratcen den probetchuaz” (G 27-28)

[64] Plinioren otarrean sartu zuen Axularrek harena ez den “*expellunt ab alvearibus pigras*” delakoa (G 35). Ikus Aristoteles, *Politica*, 9. lib.

[65] Axularren erreferentzia: “Pleu. de natural. hist. lib. 8. c. 39”.

[66] Guzmanenetik jasoa (1614, 61).

[67] Guzmanenetik jasoa (1614, 62).

[68] Guzmanenetik jasoa (1614, 63), baina haren erreferentzia aldatua: “Eras. lib. 6. Apoph.”.

[69] Torresenetik (1596, 603) hartua dirudien arren, erreferentzia (“*Vegetio de re milit. li. 3 c. 3*”) ez da handik jasoa, Axularrek Plutarkorena ematen baitu. Eta ez da urdazubiarrak asmatua, ohikoa baita estilo honetako erreferentziak aurkitzea aszetikako liburuetan: “*Plutarch. In Apopthem. Reg. & Imperat. P. 1. Mor.*”, etab.

[70] Torresenetik jasoa, nahiz eta laburtua, honela baitakar jesuitarena liburua: “*Non me respersit, sed quem esse putavit* (Plut., in *Mor. lib. Apopth. Reg.*” (1596, 360).

[71] Ikus Aulo Gellio, hark jasotzen baitu aipua.

[72] Torresenetik zuzenean hartutako erreferentzia (1596, 350).

[73] Guzmanenetik jasoa (1614, 62), nahiz eta harako hartan “in Lacon.” agertzen den birritan.

[74] Hitzez hitz jasoa da izenburua Guzmanenetik (1614, 61), hots, “*Plutar. lib. De utilitate ex inimicis capienda*”.

“Likurgo”: “Licurgoc eracusteco [...] cein indar handia çuen usantçac”
(G 87)

Vitae parallelae

“Pericles”: “Pericles famatu harc mantentcen çuen bethiere, bere herri-
tic campoan, cenbait guerla (G 31)

“Solon” §22⁷⁵: “Solon handiac ordenatu çuen” (G 32)

“Marco Caton”⁷⁶: “Cato Censorino hartçaz iracurtcen da” (G 32)

“Marco Caton”⁷⁷: “Caton harc berac erraiten çuen hirur gauçataric [...]
beguiratu cela” (G 32)

SALUSTIO, GAIO (-86 – c. -34)

De Catilinae conjuratione

15 kap.⁷⁸: “Aurelia ceritçan andre batequin complitceagatik, hil araci
çuen bere seme hura” (G 354)

SENEKA, LUZIO ANEO (c. -4 – 65)

De Beneficiis

??⁷⁹: *Pigritia est nutrix aegestatis* (G 42)

De beneficiis

7 lib., 21 kap.: *Ille tibi vivit, redde quod debes* (G 430)

De brevitate vitae

9 kap., §1: *Quod in manu fortunae positum est, disponis; quod in tua, dimittis*
(G 66)

13 kap., §2: *Non sunt otiosi quorum voluptates multum negotium [>negotii]
habent* (G 50)

15 kap., §4: *Longam illi facit vitam, omnium temporum in unum collatio* (G 155)

[75] Guzmanetik jaso (1614, 113: “Plut. in Solone”). Bitxia badirudi ere, Axularrek ez du obra hau aipatzen Soloni buruzko soslai luzea egiten duenean (ikus *Gero*, 1643, 361). Bigarrenean, gainera, esku artean zerabilen Torresenak argi uzten du zein den “ezkutatzen” zuen erreferentzia (ik. Torres 1596, 570).

[76] Guzmanenetik jaso izan daitekeen arren (1614, 115), Axularren erreferentzia (“Plutarc. in vita Cato. Censor.”) ez dator bat harenarekin. Guzmanek “Aul. Gell. li. 4. c. 12” eta beste aipatzen baititu, baina ez Plutarko.

[77] Aipamen honen erreferentzia aurreko berbera da, hots, “vita Cato. Censor.”. Ez dator Guzmanenean.

[78] Torresenetik jaso (1596, 653: “Salust. in Catilina”), Axularrek zertxobait aldatua: “Salust., in vita Catil.”.

[79] Besteak beste, in Mirabellio 1503: 1574, 18.

De ira

- 1 lib., 8 kap., §1: *Optimum est, primum irritamentum irae protinus spernere, ipsisque repugnare seminibus* (G 271)
- 1 lib., 15 kap., §3⁸⁰: *Caederem te, nisi irascerer* (G 301)
- 2 lib., 28 kap., §4: *Poterit non irasci statim utique, si sibi tacitus ad singula, quibus offenditur, dixerit: Haec et ipse commissi* (G 316)
- 2 lib., 28 kap., §8: *Magnum [> maximum] remedium irae est mora* (G 299)
- 2 lib., 34 kap., §1: *Ergo ab ira abstinendum est, sive par est qui lacessendus est, sive superior, sive inferior. Nam cum pare contendere, anceps [est]; cum superiore, furiosum, et cum inferiore sordidum* (G 332)
- 2 lib., 36 kap., §1: *Quibusdam [ut ait Sextius, iratis] profuit adspexisse speculum, perturbavit eso [>illos] tanta mutatio sui* (G 281)
- 3 lib., 11 kap., §1: *Non expedit omnia videre, omnia audire, multae iniuriae nos transeant, ex quibus plerasque non accipit qui nescit* (G 311)
- 3 lib., 22 kap., §2⁸¹: *Longius discedite, ne vos rex audiat* (G 313)

Epistulae morales ad Lucilium

- 1 ep., §2: *Quem mihi dabis qui aliquod praetium tempori ponat, qui diem aestimet?* (G 159-160)
- 1 ep., §3: *Omnia mi Lucile aliena sunt, tempus autem nostrum est* (G 162)
- 1 ep., §5: *Non enim tantum minimum in fundo [imo], sed pessimum* (G 181-182)
- 13 ep., §16: *Quid est autem turpius quam senex vivere incipiens?* (G 185)
- 18 ep., §15: *Vitanda est ira, non solum moderationis causa, sed sanitatis* (G 279)
- 18 ep., §15: *Non interest hic affectus, ex quem magna causa nascatur, sed in qualem perveniat animum. Sicut ignis non reffert quam magnus, sed quo incidat; nam, etiam maximum, solida non receperunt, rursum arida et corripit facilia, scintillam quoque fovent usque in incendium* (G 286)
- 23 ep., §10: *Quidam [vero] tunc vivere incipiunt cum desinendum est. Si hoc iudicas mirum, adiciam quod magis admireris: quidam ante vivere defierunt quant inciperent* (G 185)
- 24 ep., §20⁸²: *Quotidie morimur, quotidie enim demitur aliqua pars vitae* (G 63)
- 27 ep., §2: *Moriantur ante te vitia* (G 194)

[80] “Lact. De ira” bezala ematen du Axularrek aipuaren erreferentzia. Oker emate horrek, jakina, Axularren nahasketa adierazten du, aipua beste nonbaitetik jaso zuela, alegia, ez jatorrizkotik. Ik. Laktantziori buruzko atalñoa. Aipua, besteak beste, in Mirabellio 1503: 1574, 430.

[81] Torresenetik (1596, 360) jasotako aipua eta erreferentzia: “Senec. li. 2 de ira, cap. 22”.

[82] Besteak beste, in Mirabellio 1503: 1574, 551.

43 ep., §4-5: *Quid prodest recondere se et oculos hominum auresque vitare? Bona conscientia turbam advocat, mala autem in solitudine anxia est atque sollicita. Si honesta sunt quae facis, omnes sciant, si autem turpia, quid prodest [> refert] neminem scire cum tu scias? (G 435)*

58 ep., §21⁸³: *Corpora nostra rapiuntur, fluminum more (G 61)*

58 ep., §22: [*Hoc est quod ait Heraclitus:*] “*In idem flumen bis non descendimus*”. *Manet idem fluminis nomen, aqua transmissa est (G 61)*

61 ep., §2: *Ante senectutem curavi ut bene viverem, in senectute ut bene morer [moriar] (G 186)*

82 ep., §3: *Otium sine litteris [mors] est [et] vivi hominis sepultura (G 42)*

Naturales Quaestiones

6 lib., §32, 10: *Neque [> nec] quod futurum est meum neque quod fuit (G 154)*

??SENEKA (zalantzazko egiletza)

De moribus⁸⁴

§59 & §64⁸⁵: *Nullum conscium peccatorum tuorum magis tenueris [> timueris], quam te [> temet] ipsum; alium [> alios] enim potest [> potes] effugere, te autem numquam. [§64] Nequitia enim ipsa est sui poena (G 436).*

Proverbia⁸⁶

??⁸⁷: *Finis irae initium est poenitentiae (G 300).*

??⁸⁸: *Iratus [> iracundus] cum irasci desierit, tunc irascitur sibi (G 300).*

TERENTZIO, PUBLIO (c. -194 – c. -159)

Andria

3 atala, 555 berts.⁸⁹: *Amantium ira, amoris redintegratio est (G 554).*

[83] Besteak beste, in Mirabellio 1503: 1574, 813.

[84] Izen desberdinez ezaguna (*Proverbia Senecae; De Institutione morum*, eta betiere “*Incerti auctoris liber, qui vulgo dicitur De Moribus*”), Senekarena balitz bezala eman ohi da biduma gehienetan (ikus, adibidez, Mirabellio 1503: 1574, 644).

[85] Jatorriz bi aipu desberdin bide diren arren (§59 eta 64), eta tartean beste lau proberbio badaude ere, Axularrek bateraturik ematen ditu, Mirabelliok bezalatsu (1503: 1574, 644).

[86] “*Senec in pr*” eta “*Senec in Proverb.*” dira, Senekarenetik atereak ez diruditen arren, Axularrek orrialde berean ematen dituen erreferentziak. Aipuek Mirabellioren bertsoaren antza dute (1503: 1574, 430).

[87] Ikus Pseudo-Zezilio Balbo. Aipua in Mirabellio 1503: 1574, 430.

[88] In Mirabellio 1503: 1574, 430.

[89] In Mirabellio 1503: 1574, 205.

Eunuchus

4 ekit., 5 ager., 732 berts.⁹⁰: *Sine Cerere et Bacho* [>Libero] *friget Venus* (G 405).

TITO LIVIO (-59 – 17)

Ab Urbe Condita

1 lib., 10 kap., §4⁹¹: *Vana sine viribus ira* [> *docet vanam sine viribus iram esse*] (G 332)

VALERIO MAXIMO, PUBLIO (I. mendea)

Factorum et dictorum memorabilium

9 lib., “De luxuria et libidine”, 1 kap.⁹²: *Luxuriam* [> *luxuria, quam*] *accusare* [*aliquanto*] *facilius est quam vitare* (G 340)

ZIZERON, M. TULIO (-106 – -43)

De natura Deorum ad M. Brutum

I lib., §5: “Pythagoras Philosopho handi haren discipuluec (G 322)

De Officiis

1 lib., 89⁹³: *Nunquam* [*enim*] *iratus* [*qui accedet ad poenam*] *mediocritatem* *illas tenebit quae est inter nimium et parum* (G 299)

Epistulae ad Atticum

2 lib., 1 ep., §1: *Ideo bene olent* [> *olere*], *quia nihil olent* [> *olebant*] [*videbantur*] (G 415)

Pro Murena

§13⁹⁴: *Nemo* [*enim*] *fere sobrius saltat* (G 413)

[90] Oso aipu ezaguna zen eta ez dirudi Torresenetik jasotako aipua denik. Batetik, erreferentziarik eman gabe doalako (1596, 771: “Teren. in eunucho. Act 4. sen. 5”), eta bestetik Axularrek “Bacho” idazten duelako Torresek “Libero” utzi zuen tokian. Mirabelliok ere “Libero” ematen du (1503: 1574, 256).

[91] Hainbat liburutan Axularrek eman bezala agertu arren, jatorrizko bertsoarekin dagoen aldeak *mediazioaren* bidezko mailegua adieraz lezake ziurrenik.

[92] In Mirabellio 1503: 1574, 502.

[93] Bai aipuak eta bai erreferentziak Torresenetik jasoak dirudite (1596, 343; aipua laburtua ematen du Axularrek, parentesi artekorik gabe, alegia). Ikus, halaber, Mirabellio 1503: 1574, 431.

[94] Torresenetik jaso (1596, 764).

XV – XVI. MENDEAK

ALEXANDER AB ALEXANDRO (“NAPOLITARRA”) (1461 – 1523)

Geniales dies

2 lib., 25 kap.⁹⁵: “Erromaco emaztéc etçuten bat ere arnotoric edaten” (G 406).

4 lib., 1 kap.⁹⁶: “Zaleuco Greciako parte batçuetaco Erregueak” (G 346).

5 lib., 10 kap., §e⁹⁷: “eta hala etcen lehenagoco ientilén artean, halaco eta hartaco iuramentuz conturic eguiten” (G 352).

ALTZIATO, ANDREAS (1492 – 1550)

Emblemata

3, *Numquam procrastinandum*⁹⁸: *Nihil procrastinans* (G 77).

85, *Avaritia*⁹⁹: *Heu miser in mediis sitiens, stat Tantalus undis; et poma, esuriens proxima, habere nequit* (G 385).

CAROLO STEFANO (CHARLES ESTIENNE) (1504 – 1564)

Dictionarium historicum, geographicum, poeticum

“Cotys” hitza¹⁰⁰: (G 288).

[95] Kapitulu-zenbakia aldatzeaz gainera –“26” jarri baitzuen, “25” beharrean–, Axular erabat nahastatu zen Torresenetik hartutako erreferentzia honetan. Izan ere, oso antzekoak eta erreferentzia berdintsuak zituzten pasarteak ziren jesuitaren 495. eta 558. orrialdeetakoak (lehenean, tematikoki, erromatarren semeak eta ardoa eta bigarreanean Erromako emakumeak eta ardoa; eta erreferentzietan ere, parean eta segidan zeuden orrialde bietan “Alex ab Alexa.” eta “Aelian.” egileen izenak, baina ñabardura batekin: 495. orrialdeko aurreneko erreferentzia (“Alex.”) pertsiarren anekdota bati dagokio, eta bigarrena Erromako gazteei (“Aelian.”); aldi berean, 558. orrialdeko lehen erreferentzia (“Alex.”) erromatarren ohoreari dagokion bitartean, bigarrena (“Aelian.”) erromatar emazteei dagokie. Argi da bi orrialde haietan zebilela une hartan urdazubierra bere 43. kapitulua atontzen eta, oharkabean, Erromako emakumeei zegokien erreferentziaz ahaztuta, pertsiarrei zegokiena aukeratu zuen beste orrialdean, Torresenean.

[96] Torresenetik jaso (1596, 540).

[97] Torresenetik jaso (1596, 655), baina ez osorik, jesuitak erreferentziari dagokion hiru lerroko aipua eskaintzen baitu latinez.

[98] Liburuaren *leitmotiva* izateaz batera, oso ezaguna zen *emblema* hura eta ezin jakin daiteke nondik zetorkion Axularri aipua, Alexandro Handiak esana zela baita ematen duen erreferentzia bakarra.

[99] Torresenetik jaso (1596, 619: “Alciat. Embl. 84”).

[100] Torresenetik hartua (1596, 350: “Carol Steph. Verbo Cotys”). Jarraian Plutarkori esleitzen zaion pasarteak ere liburu horretatik bide dator.

ENEAS SILVIO PICCOLOMINI (PIO II)¹⁰¹ (1458-1464)*De Europa*

10 kap.¹⁰²: “Corinthioec bere Erreguearen icendatcean” (G 406).

Commentarium in eosdem Aeneae Sylvii¹⁰³

2 koment. §7: “emperadoreac etçuen bere mendean arnoric edan, anhitz baicen Aleman batentçat” (G 406).

ERASMO ERROTERDAMGOA (1466 – 1536)*Adagia*

2, 6, 12 (1512 zkia.)¹⁰⁴: *Ignavis semper sunt feriae* (G 49).

KAIETANO (TOMAS VIO, “KAIETARRA”) (1469 – 1534)*Summa¹⁰⁵*

“Odium” hitza (G 325).

[101] Idazlanen ezaugarri ez erlijiozkoek jarrarazi dute Eneas Silvio Piccolomini idazlea atal “profano” honetan eta ez, Erromako elizburu ere izan zen heinean, *ex sacris* izeneko erreferentzienean (ikus Salaberri prentsan: [b]).

[102] Torresenetik hartutako anekdota eta erreferentzia (1596, 487: “Aeneas Sylv. De Euro. c. 20”).

[103] Torresenetik jasotakoa (1596, 496: “Aeneas Silv. lib. 2. de dict. et factis Alphonsi Regis num. 7.”), eta Axularrek “egokitua”: “Aeneas Silv. lib. de dictis & factis Alphonsi Regis. num. 7.”. Liburuaren erreferentzia, dena den, honako hau izan behar zen: Antonio Beccadelli, Palermokoa edo “Panormitano”, *De dictis et factis Alphonsi Regis Aragonum*. Ezin ziur jakin, baina, Torresek ere jatorrizkoa ez zen beste libururen batetik garraiatu ote zuen erreferentzia hura eta, ondorioz, noraino zekien “Panormitanoa”-ren obraren eranskin gisako batez ari zela datuak ematean. Eranskin hura “Commentarium in eosdem Aeneae Sylvij, quo capitatum cum Alphonsinis contentum” izenekoa zen, eta, irakurria bazuen, testua “ukitu” egin zuen jesuitak, ez baita bertan esaten “nunca bevio vino, lo qual en un hombre Aleman se puede contar por medio milagro”. Izan ere, ez dirudi, Aeneas Silvio –gero Pio II.a izango zenak– dioenaren arabera, gizonkoteak hain zorrotz jokatzeko zuenik: “Fridericus imperator extra coenam nunquam utitur vino. *In coena lectissimum bibit, & id aqua perdomitum*”. Dena den, liburuaren egilearen izenik aipatzeko asmorik ez izateko (eta ondoko nahasmendua sortzeko) benetako arrazoa beste hau izan bide zen, hots, “Panormitanoa”-k kaleratu zuen *Hermaphroditus* liburu erotikoa azkar hedatuaren gaitzespen kristaua eta Eugenio IV elizburuak luzatutako irakurtze-debeku ofiziala. Haren ondorioz hurbildu zen Beccadelli Aragoiko monarkaren itzalpera.

[104] “Adagium” delako hau anonimotzat hartzean, nonbait “kultur ondare” hedatutik jaso zuela erakusten du Axularrek (hemen identifikaziorako erabilitako *Adagia*: Leiden, 1703). Ikus, halaber, Axularrek Plutarkori esleitutako aipua (“*Atqui in lubrico sumus*”), Guzmanek Erasmorena bailitzen ematen baitu.

[105] *Commentaria in Summam Theologiam?* Nekez pentsa liteke urdazubiarrak liburu hau izan zezakeenik.

RODIGINIO, ZELIO (1469 – 1525)

Lectiones antiquae

13 lib., 33 kap.¹⁰⁶; “Ciroren soldaduec hartu [...] presoen artean Pantea ederra”(G 394).

SESELIO, K. PATRIZIO (c. 1450 – 1520)

De Republica Gallorum et Regum Officiis

??¹⁰⁷; “Gimnosophista cerizten Iende batçuec” (G 32).

ZWINGER, T. (1533 - 1588)

Theatrum humanae vitae

1 lib., 90 kap.¹⁰⁸; “Antioco sophista [...] harc [...] etçuen behin ere compaiñiatan ibili nahi” (G 287)

[106] Torresenetik jaso (1596, 746), baina erreferentzia oker emana, urdazubiarrak 3. kapitulua dela baitio.

[107] Guzmanenetik jaso da (1614, 112) Axularren erreferentzia (“Patricius lib de republica”). Honela dio hark gaztelaniaz: “cuenta Patricio (Patri. Lib. 1. de repu. Tit.8.)”. Zwinger-en *Theatrum humanae vitae* liburuak ere badakar (Basilea, 1586, 139), Axularrena bezain labur, baina umore puntu gutxiagorekin.

[108] Axularrek dakarren aipamena: “Theatrum humanae vtia fol. 93.”. Urdazubiarraren liburuan sakondu ahala (ikus, esaterako, aurreko oharra, erreferentzia-akatsak, etab.), areagotu egiten da gaztelaniazko *bitartekarien* hipotesia eta zalantzaokoago bihurtzen honelako obren erabilera zuzenarena.

2011-2012

Noizbehinkako Agenda Oharrak (I)

PATRI URKIZU

Urtarrilak 31.

Donostian trena hartu dut Bartzelonarako, LAIREM kongresurako aitzakian. Hau da, *Literatura, Art i Representació a la llarga Edat Mitjana*-ren siglekin osatu izena, akronimoa. Goizeko zortziak laurden gutxietan aterra eta ordu biak laurden gutxitan iritsi gara CSIC-eko erresidentziara *Egipciaques* kalean datzana. Atzo Francesc-ekin hitz egin nuen. Azkenean Marga ez dator ama ez dagoelako oso ongi, jada 94 urte baititu eta Julieta zaintzaile kolonbiarra ere ez dagoenez behar bezala, ospitalean dago, eta gelditu egin da zaindari. Ea, bada, laster errekeruperatzen diren...

El Monestir jatetxean nago bazkaltzen, bakar-bakarrik, musika goxoki entzunez. Erosoa da lekua, ez dabil jenderik ia eta Mari Karmenekin hitz egin dut. Elkar ikustekotan gelditu gara. Almejak espagetiekin oso onak, piperminex eta belarrez onduak. Hau bai dela aspaldiko partez, bakardadearen lasaitasuna. Kafea hartu eta Ramblatik ibilalditxo bat eman eta gero lo kuluxka egitera joango naiz. Oroitzapenak ez galtzeko *Cafè de L'Òpera* bisitatzen dut, beti gustatu izan baitzait bertako mostrodorea, ispiluak irudi modernistekin, zurezko mahai borobil eta esalki kolore berdinekoekin, eta sagar-opila dastatzen dut bigarren kafearekin batera.

Arratsaldeko zortziretan gelditu naiz Francesc-ekin Teatro Romearra joateko ikustera Carles Soldevilaren *Bola de neu*. Sarrera libre da eta Jordi Casanovesek zuzentzen du irakurketa dramatizatua, zein honako aktoreek egiten duten: Àngels Bassas, Jordi Boixaderas, Abel Folk i Mingo Ràfols, Miriam Alemany, Joan Berlanga, Camilo García eta Clara Moli-

né Xirgu. Hiru pertsonen arteko amodio ixtorioa kontaktzen da, 1920 urte inguruan kokatua, Barcelona snob eta artisten mundua. Pintura, politika, kritikoak, emakumeak eta hauen fideltasun ezak...

Otsailak 1.

Tarragonan gaude, *Facultat de Lletres de la Universitat Rovira i Virgili* izenekoa, zeren honek eta *Centre d'Estudis i de Recerca d'Humanitats de la Universitat Autònoma de Barcelona* (UAB) delakoak eta *Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* i *l'Institut Italià de Cultura de Barcelona* erakundeek antolatzen baitituzte bi egunotako jardunaldiak. Joglearrak, ministroak, aktoreak: literatura, musika, artea eta ikuskizunak Europa erromanikoan XII. mendetik XVIera da gai orokorra eta aski zabala. John G. Style, Jordi Ginebra, Francesc Massip, Costanzo Di Girolamo, Maricarme Gómez Muntané, Daniel Rico Camps, Carlos Villanueva eta Lenke Kovács-en hitzak, txostenak eta irudiak entzun eta ikusi ondoren nire txanda dut, eta gaia honakoa: *Canciones Vascas del Tardomedioevo y del Renacimiento*.

Esandakoen laburpena gaztelaniatik euskarara itzultzen dudana hauxe litzateke: Aspaldi da ezagutua izan dela Euskal Herria Pirineotako bi aldeetan dantzari eta kantari dabilen herrialdea bezala. Eta abestien lekukotasunak bilatzen hasiz gero hor daukagu 1452ko Bizkaiako Foru Zaharra, non aipatzen diren *mujeres que ponen coplas y cantares*, koplak eta abestiak kantatzen dituzten andereak, alegia.

Eta nola Esteban de Garibay (1533-1599) Felipe II -a erregearen historialariak bere *Memorias* delakoetan, hots, autobiografian jaso zituen *Endechas de mujeres que por conservación de esta vejez las he querido referir aquí*, esan nahi baita, kontserba zitezen antzinako kanta haiek nahi izan dituela jaso emakumeen *eresiak*... Dena den 1545ean Bordelen argitaratu zuela euskal lehen liburua Bernat Etxeparek eta bertan besteen artean *Sautrela* eta *Kontrapasa* moldatu zituela. Poema hauek Mikel Laboa eta Xabier Letek adibidez abestu izan dituztela. Eta aurkitu berri den Joanes Perez de Lazarragaren (ed. P. Urkizu, 2004, *Dianea & Koplak, Madrid 1567*) kantutegian aurki daitekeela bilantziko elebidun bat zein abestu behar den *No me digáis madre a Fray Antón* doinuaren arabera, eta Salbatierrako erreketaren kanta (1564) *A los maitines era ... doinuarenera*. Eta ez dela aphantzi behar ere eskuzkribu berean aurkitzen direla Mª Estibaliz de

Sasiola (+ 1611) euskal andere idazle lehenaren zenbait poema, tartean *Mendi altuan erurra daidi*, oso zabaldua zena eta kantatzen dena omenaldi gisa Amodioari eta Naturari.

Otsailak 2.

Gaur asteartea, Bartzelonan ditugu hitzaldiak, *Reial Acadèmia de Bones Lletres*-en areto nagusian. Almudena Blasco, Sandra Pietrini, Francesc Massip, Donatella Siviero, Daniel Rico entzun ditut plazer handiz. Italia, Kataluina eta Gaztelako adituek aurkezturiko lanek eta ikerketek benetan oso-oso interesgarriak iruditu zaizkit. Bai eta aurkezteko era...

Otsailak 6.

Leire Lopez Ziluagak *Berria*-n gaur Koldo Izagirrereren saioa euskararen heriotzaz mintzo delarik, Unescoren informe ezkorra aipatzen du, bai eta *El libro negro del euskera*, baina zerbait gehiago ere badela dio, etorkizunean auzitegiko medikuren batek euskararen gorpua aztertu beharko balu, kontuan hartu beharko lituzkeen aztarnak ematen dituela liburuak. Baina ez dela horretara mugatzen, ez dituela froga hutsak metatzen, baizik eta froga horietatik abiatuta euskararen inguruko hainbat gairi buruzko hausnartzea dela: gaur egungo elebitasun eredia, euskarak erakarri egin behar duelako ustea, etorkinak eta euskara lehen eta orain, euskararen lurraldea eta abar. ... Eta argudio sendotan oinarritutako eztabaida eskatzen du.

Otsailak 13.

Mikel Elustondok gaur *Berria*-n Koldo Izagirrek Susa argialetxean plazaratu duen *Autopsiarako frogak*. Arseniko aztarnak gure hizkuntzan. saioa dela eta honako hitzak jasotzen ditu egilearen ahotik: «Politikoki eragin beharko dute euskaldunek, euskara marjinaziotik ateratzeko». «Biharko» idatzi du, baina «oraindirako alerta bat» izan dela uste du. Euskararen «heriotza naturalaren» teoria gezurtatzeko «frogak» bildu ditu. Gain begirada bat eman nion, baina Ramonek eztabaidatu nahi duela saioak dienez eta, erosi ondoren, irakurtzen jarri naiz arretaz eta gogoz.

Otsailak 24.

Mattin Irigoienek gonbidaturik Donapaleura joan naiz UNED-eko *Revista de Lenguas y Literaturas catalana, gallega y vasca* aldizkarian iaz argitaratu *Jean Etxepare: bertso-konplaintak (1873-1889)* artikuluz hitzaldia ematera, horretarako bereziki *power-point-a* prestatu dudalarik. Hitzaldia Herriko Zerbitzugunearen gibelesko salan izan da, eta afalostean denez, jendea animatu egin da hitzaldia bukatutakoan gauzak kontatzera, ezagutzen ez zuten herritarraren kantagintza alde batera utzita, beraiek bizitako ixtorioak gogoratzen.

Otsailak 26.

Gorka Erostarbek *Berria*-n gaur honakoa dio, alegia, Arrate Egañak Donostia Hiriko Kutxa Literatur saria antzerkiaren alorrean, *Egia* izeneko antzerki obrarekin irabazi duela. Aurelia Arkotxak, Imanol Eliasek, Daniel Landartek, Ana Toledok eta Patri Urkizuk osaturiko epaimahaiak Egañaren lana hautatu duela, sariketara aurkezturiko hamasei lanen artean. Atzo eguerdian jakinarazi zutela garaileak nor izan diren sariketaren 52. ekitaldian. Komunikazio tresna berriek izan ditzaketen arriskuen ingurukoa dela, besteak beste, sarituriko antzezlanari -20.000 euroko saria eman diotela-. Arrate Egaña 1998an agertu zela plazara, *Baporea* saria irabazi baitzuen *Printzesa puzkertia* liburuarekin. Geroztik, umeentzako beste hiru lan argitaratu ditu, eta nobela bat ere idatzi duela: *Kixmi* (Elkar, 2005).

Otsailak 27.

Koldo Izagirrek Sari Nazionaletan bere saioa aurkezteko eskaintza egin diodalarik, honakoa erantzun dit:

Kaixo Patri!

Estimaten diat liburuak zer edo zer balio lezakeela uste izana, baina lasaiago geratuko nauk hautatzen ez baduk. Nahia go diat Nazionalera gabe. Iazkoetan, saiakeran Patziku Perurenaren *Goizuetan bada gizon bat* gustatu zitzaidan gehien. Bueno, gehien eta asko. Eskerrik asko deiagatik!

Segi fuerte, adarkada batek ez hau plazatik aldunduko!

Koldo.

Ez dut gogoratzen ongi garai honetan Ramon Saizarbitoriarekin ematen nituen ibilaldi arinetan euskararen heriotzaren frogak zirela eta zer esan genuen. Baina bai, nire aldetik formalki saioan bazirela gauza batzuek ez nituenak oso gogoko, hala nola bibliografia modu txinoan ematea, erreferentzia bibliografikoetan egile eta editorearen falta, puntuazioa dela eta, alegia, komaren ezabatzea askotan, eta gaia tratatzera-koan mosaiko gisa eta anekdotario moduan ematea ixtorioak, jauzi historikoak, eta batzuetan akatsak, nola Paulo Ulibarrik euskarazko lehen egutegia idatzi eta inprimarazi zuela esatea (!), Joanes Leizarraga Beraskoitzekoa ahantzita. Bernat Etxepareren testua transkripzioan aldatzea...

Martxoak 26.

Irun Poesia Saria ematen den azken urtea. Hamabost poema liburu aurkezten dira eta Asier Serranok **Desterratu**n **piztiario**a titulaturiko poemarioari hoberenesten diogu. Barne kontzientziaren solas etengabea, gutxi landua esaldi loturarik gabeak, arrunta, nire ustez, baina beste epaileen iritzia ezberdina denez, hau izan da irabazlea. Ohartzen ari naiz poesiaz nire irizpideak eta oraingo kritikari batzuenak ez doazela batere bide beretik.

Apirilak 11.

Gregorio Monrealek eskatuta Maria Bayo Jakiunden sartzearen aitzakiz galdetu zidan ea egingo ote genuen Anton Abbadiaren afixekin erakusketa bat honen jauregian eta bertan hitzaldi batzuk eta zeremonia. Nire adiskide eta bertako zuzendari zen Céline Davadanekin eta Hendaia-ko Auzapezarekin gelditu ginen bilera baterako eta dena ezin hobeto konpondu zen. Donostiako Copy Vasc-en erreproduzitu zituzten etorkizko tamainan kartelak eta gaur jasotzera Igaran daukaten almazenera joan gara Jakiunden idazkari lanak egiten dituen Jone Karresekin. Jonek alokatu duen Furgoneta batean sartu eta bagoaz Abbadia jauregira, bertan ahalik eta modurik dotoreenean ezartzera. Ikusitakoan Célinek esan du egon daitezkeela erakusgarri urte bukaeraraino. Noski, ez da batere albiste txarra. Abbadiak egin lana jende anitzek, urtean 35.000 bisitari pasatzen denez gatzelutik, dastatu ahal izango baitu, eta bidena-bar euskararen historia apur bat.

Apirilak 15.

Maria Bayo soprano nafarraren inbestidura Pedro Migel Etxenikeren eskutik jaso ondoren, bagoaz denak bazkaltzera Hondarribira. Nafarroako Opuseko errektorearekin, Deustuko errektorearekin eta Maria Bayorekin besteak beste suertatzen naiz mahainean.

Mariari, zorionak eman dizkiot omenaldiagatik eta egin duen hitzaldi xume eta mamitsuagatik. Hitz egiten dugu ere pixkat, minbiziak hartuta daukan elkarren adiskide eta Margaren partetik lehengusu daukadan Mari Karmen Arangurenez. Entzuten dut nire ezkerrera nola Jesuitak eskatzen dion Opusekoari lagun diezaion eztakitnor santu izendatu behar dutela eta Vaticanoko pasiloetan barrena. Oraindik hamaika ikusteko eta entzuteko gaude!

Arratsaldean lehenik François Beauducel irakasle fisikariak Anton Abbadiaren azterketa magnetikoen gaurkotasunaz eta balioaz mintzatu zaigu, eta gero neri suertatu zait hitzegitea Anton Abbadiaren bizitza zertzelada zenbaitez, sortu zituen Lore Jokoez eta burutu zituen euskararen aldeko lanez. Kantak, arazo teknikoak zirela medio, pixkat itsusituak atera dira eta ez bere gardentasun osoan nahi nuen bezala. Zer eginen dugu, bada.

Azken orduan teknikak erdi-potto egin baitzigun. Aretoa betea dago, baina ez dit, ohituta egon arren, ilusio gehiegi egin ikusteak lehen lerroan Pedro Migel Etxenike presidentek nola ixten dituen begiak, ez dakit hobeto bereganatzeko abestien adiera, edo lo-kuluxka egitearren. Dena den, aspalditik Anton Abbadiak merezi zuen omenaldia jaso du oraingoan *Jakiunde, Zientzia, Arte eta Letren Akademiaren* eskutik, bere unibertsaltasun balioak direla eta legami izan zelako Euskal hizkuntza eta kulturaren pizkundean XIX. mendean. ZAZPIAK BAT kartelaren ale bana banatu zaie partaideei, hau da, Mesnard-ek Parisen egin litografia Donibane Lohizuneko Festetarako Abbadiak eginarazia 1892an, eta denak pozik egun ona pasatu dutelako, batzuek komentatu dutelarik ez zutela pentsatzen ezagutzen zituzten abestiak hain zaharrak zirenik, hots, hemeretzigarren mendean sortuak.

Apirilak 26.

Atzo Bazko Biharamuna zenez ohi bezala Sarako Liburu eta Disken Ferian izan ginen, eta aspaldidanik egin ohi dudana bezala harantz abiatu

nintzen liburu berrien uzta biltzera, errito gisara ia. Aitor Renteriak *Berria*-n ematen du aurkezpenen eta giroaren berri. Kiroldegia jendez blai, koloretsu, globo zuri, gorri eta berdeak aidean, egile-saltzailez ere bai, eta jende ezagun asko. Agurtu ditut adiskide zahar batzuk eta liburu zenbait erosi. *Maiatz-en* Luzien Etxezarretari, *Utriusque Vasconiae*-n Paulo Iztueta, Jokin Apalategi eta Maite Idirini beren bildumakoren bat erosi eta Eugenio Arozena eta Daniel Landartekin argazki bat elkarrekin atera digu, Luis Aramberri Amatiñok, une honetan bertatik igarotzen ari baitzen. Hau dela eta honako gutuna jaso dut gaur:

Patri adiskidea:

Zure emaila eskuratu dut Erramun Osari esker.

Lerro pare bat baino ez atzokoa azaltzeko edo. Kontua da ez zintudala ezagutu eta, hartara, ezin ba normaltasunez agurtu.

Eta ez zintudan ezagutu, ez ikaragarri aldatu zarelako —aurpegiz behintzat benetan lerdin eta sasoiaren zaude— nere burmuinetako disko gogorra nora ezean geratu zelako baino. Aurretik ere tarteka-marteka gertatu izan zait holakorik. Medikuarekin kontsultatu izan dut, Alzheimerren lehen urratsak ote diren, baina ez omen da horrelakorik ezer. Ez lar arduratzeko.

Seguru nengoen ezagutzen zintudala, susmoa ere banuen idazleren bat zinela, baina ezin gero izenik bururatu. Eta ez nintzen ba galdetzen hasiko: “Eta zu... nor zara?”

Argazkia atera ostean Adolfo Arejitari erakutsi nion, nor ote zinen galdezka, eta harri eta zur erantzun zidan bestelakorik galdetu gabe.

“Zahartzen jiharduat” esan nion eta kitto.

Argibide hau zor nizula uste izan dut. Besterik ez.

Eutsi goiari.

Amatiño

Nabari zaio beti bezain erne eta bixi-bixi dagoela Amatiño eibartarrari, inolako alzheimerrik gabe luman ez buruan. Ez naiz harritzen ez egagutu izana 1985az geroztik ez baikara egon elkarrekin.

Maiatzak 5.

Josu Jimenez Maia nafarrak Euskal Idazleen Elkartearen zuzendaritza bazordean idazkari lanetan dabilenak idatzi dit eta beste zenbait gauzaren artean honakoa esaten dit:

Agur t'erdi, Patri:

[...] Dakizukeenez, urrian beteko dira berrehun urte A. Xaho Atharratze-Sorholúzen jaio zenetik eta, hori dela kausa, ezin egokiago litzateke zerbait egitea gure xuberotar preziatu horren izena eta izana plazaratzeko eta ezagutarazteko. Iza-nez ere, asmo horiek lagun, Euskal Idazleen Elkarteak badu urriaren 10aren inguruan jardunaldi bat antolatzeko egitas-moa, Donostiako Koldo Mitxelena kulturgunean. Jardunaldi hori antolatzen hasiak gara Euskal Idazleen Elkartean, baina oraindik ez dago zeharo zehaztuta zein egunetan, zein ordu-tan eta nork hartuko duen parte. Xahoren idazlanez eta ha-ren lan literarioaren inguruko hitzaldi bat emateko zuregan pentsatu dut. Ordu erdiko edo berrogei minutuko hitzaldia liriateke. Badakit oraindik hilabete batzuk falta direla, baina kontu hauek denborarekin prestatzea iruditzen zait egokie-na. Prest egonen zinateke? Zer iruditzen zaizu? Egokia de-ritzozu? Ezin baduzu, edozein dela kausa, eta bestelako pro-posamenik bazenu, iritzia biziki eskertuko nuke.

Baiezkoarekin erantzun dut aspaldidanik bainabil Chahoren bizitza eta obraren inguruan lanean, eta haren idazlanek izan zuten harrera eta eragina aztertzen.

Maiatzak 10.

Marta Merino Eusko Jaurlaritzatik idatzi dit esanez oraindik ez di-tuela Miarritzeko *Atlantica* argitaletxetik erantzunik edota bete behar dituzten paperak dirua jaso ahal izateko. Beraz, joan beharra dut edito-rialetxera bitartekari lanak egitera, onartu baitu Kultura Kontseila-ritzak, Lurdes Auzmendiren bitartekotasunari esker, ordaintzea edito-rialari paga diezaion Edurne Alegriari Anton Abbadiaz egin dudan

liburua eta Miguel de Unamuno saioa irabazi duenaren itzulpena. Ixtorio hau ez nuen, noski, bideratuko Céline Davadan-ek orain berritan eta lehenago Frédéric Soulu-k eskatu ez balidate frantsesera itzul nezan egindako biografia saioa, inguruetakoa herrietatik bisitan etortzen ziren gaztetxoek eta helduek ez baitzekiten / ez baitakite ia deus garai batean *Eskualdunen Aita* deitu zutenaz.

Ekainak 9.

Francisco Rubio, Errenteriako Institutoan lankide izan nuenak duela egun batzuek idatzi dit eta esaten nobela beltz bat idatzi duela *Donostia* titulatu duena, eta Jon Lauko pseudonimoarekin plazaratu duela. Pasatzeko M.A.ri eta gustatuko litzaiokeela biek zerbait idaztea nobelaren inguruan. Gaur arratsaldeko zazpiretan aurkeztu da Liburutegi Municipal sotoko aurkezpen aretoan, Mikel eta biok saiatu garelarik ahalik eta modurik txukunenean zerbait esaten Bartzelonako Meteora argitalexeak plazaratu obraz. Hona bada nire komentarioa:

34 urte eta ura bere bidean

Arratsaldeon denoi. Buenas tardes a todos.

Niretzat plazer handi bat da hemen lagun-zaharren artean berriro aurkitzea liburu bat delarik aitzakia. Francisco Rubiok idatzi zidanean duela denboratxo bat bere nobelako zenbait pasartetan euskara zuzentzeko aholku eske, sentsazio estrainio bat sentitu nuen, poza eta kezka. Jakingo ote nuen galdera haiek erantzuten behar bezala? Erraza zen euskarazko esaldi batzuek zuzentzea, baina bazen amodioz eta sinpatiaz idatzitako nobelatxo haren barnean beste zerbait sakonagorik. Elkarrekin oroitzapenetan murgiltzeko konbitea. *Izpirituaren zaindaria da Memoria*.

Oroitzapen ezberdinez eraturiko prisma irregularra, honen islak forma desitxuratu, anbiguo eta aldakorrak izaten direlarik. Baina bertan eleberrigilearen luma zorrotza eta lupa ezartzen direnean argitasun eta klaritate berriz ikus daitezke zoko haiek.

Jon Lauko. Donostia, (1977). Eta pseudonimo honen atzean Camin real-en jaio eta Instituto Ibañez Martín-etik Laborde-taren irakaskintzaz baliatutako Francisco Rubio, matematiketako irakaslea, gure lankidea Errenteriako Batxiler Institu-

toan. John Le Carré, neronek bezala oso maitea duen nobelistaren egun-egungo ixtorioetan maiz murgildua. Eta miresmen hortatik eta *hirurkoren* analogiaz, *lauko* asmatu digu Pakok. Irakaskintza eta eleberrigintza berezi nahiz edo. *Donostia*, eta zergatik ez? Dublinek, Parisek, New-Yorkek, Madrudek, Bar-tzelonak eta Bilbok baldin badituzte beren nobelistak, zergatik ez Donostiak? Eta koadro “konpara ezin” honetan (oroi-tzen naiz Ramon Saizabitoriaren *Ehun metro-z*) bozkote bat, pertsonaia nagusiak, alegia: Kepa Gabarain (Errenteriako Institutoan zuzendari izan genuen Maite Gabarainez gogoratuz ote?), Guillermina Anglada erreportera ospetsua, Aintzane, Mikel eta Monsieur Cambremer, ETA-n infiltratu nahian dabilena. Hots, Herioren hegak bazterretan.

Javier Pueblak dioenez (Cambio 16), *Donostia es una bala política y policíaca en la que el ambiente es más importante que los personajes e incluso que la acción*. Thriller antzeko baten aurrean gaude, baina baita ere amodio ezinezkoz eta sexoz jositako harremanez, eta estilo arin eta xalo batez ehundutako mataza baten aurrean. Zehaztasunez eta kariñoz deskribituriko espazioetan eta ekintzetan: Badia, Hotel Londres, Klub Nautikoa, Urepel jatetxea, Hendaiaiko Librería *Arkatx* (*Mugalde* Liburu denda benetazko izenaz), eta beste...

Baina gauza guzti hauetaz Mikelek hitz egingo dizue, bere begirada zorrotzak lau aldiz irakurri baitu *novella* hauxe. Berak du, bada hitza.

Ekainak 10.

Alex Bengoetxeak Euskara Patronatutik idazten dit enkargatu Serafin Barojaren antzerkiei buruz moldatu nuen edizioaz, Alberdaniaren esku utzi eta bazterreratu zutenaz:

Kaixo, Patri:

Gogoan izango duzu Serafin Barojaren idazlanen bilduma bat prestatu zenuela Euskara Patronatuarentzat. Orduko asmoa Bertako bilduman argitaratzea zen, Alberdaniaren eskutik. Baina asmoak asmo, kontua da bilduma hori etenda dagoela 2010etik, urribidea ekarri digun krisi santu honengatik, eta gainera, ez du itxurarik, aurten behintzat, argitaratzeko

aukerarik izango denik. Aurrerago zer gertatuko den, krisiak eta udalgobernu berriak argituko dute. Gauzak hala, pena litzateke egindako lana probetxu gabe uztea eta horregatik kontsulta egin nahi dizut ea gure webgunean (www.euskaraz.net) argitaratzea ondo ikusiko zenukeen, eta hala balitz, baimena emango zenigukeen hartarako. Zure erantzunaren zain gelditzen gara beraz. Bidebatez, beste kontsulta bat egin nahi nizuke, Donostiako euskal testuekin lotutakoa. Gatz-Errotaren *Kintoak* liburua atera zenuenean, *Baserritarra* aldizkaria baliatu zenuen horretarako. Hitzaurrean esaten denez, aldizkaria ez dago osorik ez Lopez-Mendizabalen fondoan ezta Koldo Mitxelena kulturunean ere. Hortik interpretatzen dut bi iturri horiek erabili zenituela testuen bilduma egiteko. Hala bada, eskertuko nizuke Lopez-Mendizabalen fondoan non kontsultatu daitekeen esango bazenit. Izan ere, dakizunez, donostiar askok parte hartu zuten *Baserritarra* egiten eta horien testuak eskuratu nahi genituzke. Aldez aurretik mila esker. Besterik gabe, ondo izan.

Eman nizkion, bada, eskatzen zizkidan xehetasunak eta noski, onartu nuen lana euskaraz.net interneteko atarian argitaratu eta interesatu guztien eskutara irits zedin dohan.

Uztailak 5.

Agosti Chahoren jaiotzaren bigarren mendeurrena denez, EIE zer-bait egiteko dagoelarik eta ni prest laguntzeko ohi bezala, beste gutuna bidali dit Josu Jimenez Maiak omenaldiko xehetasunak emanez:

Kaixo, lagun:

Gaur Donostian egin bileran zehaztu dugu Xahoren jardunaldien gaineko egitaraua. Hiru eguneko egitaraua egin dugu. Koldo Mitxelena Kulturgunekoek ezarritako baldintzen arabera. Urriaren 4, 5 eta 6an egingen dira jardunaldiak, Koldo Mitxelena Kulturgunean, arratsaldeko 7etatik 8,30ak arte. Zehaztapen batzuk lotzeke egonik ere, zure parte hartzea “**Xahoren literatura lan**” izeneko hitzaldia horretan urriaren 4an izanen da, asteartearekin. Zu baino lehenago Fermin Arkotxa arituko da Xahoren bizitzaz eta biografiaz. 40 minutuko hitzaldia, ez gehiago. Bigarren egunean “Xaho XXI.

mendean” izenburupeko mahai-ingurua eginen dugu, Kepa Altonaga moderatzailea eta bertan egonen dira Fermin Sanchez Agurruza, Fermin Arkotxa eta J. L. Davant, azken honek oraindik konfirmatu ez didan arren. Hamarna minutu izanen du bakoitzak botatzeko bere “speech”a, eta gero eztabaida edo hausnarketa orokorretako, ordubete. Ez omen dago dirurik jende gehiago konbidatzeko, maleruski. Azken egunean Mikel Markezek kantaldi bat eskainiko dik Xahoren kantutegiaren haritik. Bertzalde, EIEren Idazkuntza Kontseiluaren baiezkoaren zain egonik ere, nik proposatu dut EIEren “Hegats” aldizkariaren hurrengo zenbakia Xahoren gaineko monografikoa izatea. Hortaz eta beraz, ez legoke gaizki idatziz jasotzea, Durangoko Azokarako aterako den *Hegats*-en atera litekeek-eta. Litekeena da aldaketaren bat edo beste izatea, baina nahi nuen zuk lehenbailehen jakitea. Presazko mezu hau ideia bat har dezazun oraingoz bederen nahikoa izanen delakoan, ez adiorik Ongi pasa oporrak eta irailean jarriko naiz berriz zurekin kontaktuan.

Baiezkoa eman nion eta lana garaiz iritsiko zitzaiola ere agindu nion, ia buruturik bainuen.

Uztailak 22.

Jean Baptiste Orpustan adiskideak gaur Prousten lanetatik baten itzulpena bidali dit PDF gisa, 3MB pisuduna, zeinak adierazten duen zenbat lan egiteko gai den orzaiztarra. Hona gutuntxo:

Uztailaren 22-an, Orzaizetik, P. eta M. Urkizuri,

Baigorriko auhari gozagarrian aipatu zen Proust-en itzulpen hari behako baten emaiteko guran baldin bazirezte oraino, nun eta nola ager daitekeen ez jakinean (behar bada bakarrik Internet-en ezarriko da) huna hemen rtf-ean eta idekitzen ahalko duzuen moldean, agian, eta dakizuen bezala “Atxular-Oihenarten idazkeran”. Eztuzue aurkituko ez “Swannenetik” (elatibo bitxia) ez “Swann)ik” ere. Goraintzi.

Aipatzen dit, nola afari gozo bat egin genuen elkarrekin (Julio, Karmen, Marga eta neronekin) Arce jatetxean uda partean iaz, Izpegiko kaxkorainoko ibilaldia egin genuelarik goiz partean. Eta siestaren ondo-

ren piszinan mainatu eta afaltzeko prestatu ginelarik bururatu baitzitzaidan gonbitea egitea arratsalde eder hartan, ez baitaude hain urrun Orzaize eta Baigorri, solasa musikaz, literaturaz eta eguneroko bizitzaz arin-arin joan zitzaigularik jan-edan bikainen artean. Hona nola itzuli duen Prousten lana: *Aro galduaren bila I. Zuanen etxe aldean*.

Abuztuak 14.

Juan Mari Arrizabalaga, Kontxa Alvarez adiskidearen koinataren senar alargunduak, oroituz Villafranca de Navarra, Alesbeseko frailekume garaiak, teatro taldean 1959ko gabonetan Aita Maurorekin parte hartu genuen fotografia eder bat igorri dit, galdetuz ea ezagutzen edo oroitzen ditudan ikaskideak, honako beste gutuntxoarekin:

Kaixo,

nere memoria ez dek oso fidagarria, baina bat-batean atera zaizkiten abizenak hor jarri dizkiat bakoitzaren perfilari itsatsita. Behin abizena ikusi ezker, pentsatzen diat berataz datu, oroitzapen eta bizipen gehiago bururatuko zaizkikela. Ahal dela, onak ekarri eta txarrak historiaren ilunpetan urperatu!

Ondo izan.

Eskertu dut Juan Mari Arrizabalaga, oroituz zein mutiko alaia eta sinpatikoa zen, eta era berean jarraitzen duela, noski. Nola neure burua ikusten dudan zutik, serio, eskuinera Trokoniz-en aldean, Zabaleta (Azkoitikoa, medikua orain?), Sainz (donostiarra, gu baino zaharxeagoa zena eta beste). Hi lehen ilaran ezkerretik hasi eta hirugarrena haiz ezta? Eta besteen izenak oroitzen baldin badituk bidaliko dizkidak?, ihardesten diot erantzun mezuan.

Abuztuak 24.

Ramonek galdetzen dit ea nola esango nuke *Quien tuvo retuvo*, eta M.A.rekin kontsultatu ondoren, honako zerrenda bidaltzen diot: *Oindio eusten dio; Oraindik badik grinik; Oraindik gordetzen dik kemena; Zuenak mantentzen dik; Ez du galdu indarrrik / kemenik / grinik / adorerik / kuraiarik; Zezakeenak badezake; Ahal zuenak badezake; Zukeenak baduke; Bazeukanak badaukake; Bazeukanak gaztaroan gordetzen du zahartzaroan; Bazuen eta eutsi*

egin dio. Izaki, eutsi eta atxiki. Eta beste... Gero euskara pobrea dela esango ditek... Ongi bizi, Ramon.

Irailak 5.

Katalina Eleizegi euskal antzerkigilearen lana aztertu du Amaia Alvarez ikerlariak Euskal Herriko Unibertsitatean aurkeztu berri duen doktore tesian Marijose Olaziregiren zuzendaritzapean: *Generoa eta nazio identitateak Katalina Eleizegiren antzezlanetan*. Alvarezen tesiak Eleizegiren «memoria berreskuratzeko eta lana ezagutarazteko» helburua dauka, beraxek azaldu duenez. Ikerlanak arreta berezia eskaini dio, beraz, Katalina Eleizegik Katalina Erausoren bizitzan oinarrituta idatzi zuen *Erauso Kateriñe* drama historiko oraindik argitaratu gabeari. Antzezlan horren edizioa ere irakur daiteke tesian.

Katalina Eleizegi Maiz (Donostia, 1889-Lizarrá, 1963) «egitura klasi-koan» oinarritzen zen antzerki lanak idazteko, ohiko hiru ataletan berezita, eta «drama historikoa» baliatzen zuen oro genero gisa. Baina, Alvarezek azaldu duenez, jorratzen zituen gaiak zegokienez ez zen bate-re tradizionala: gaurkotasuna zuten edukiak aukeratzen zituen, eta, pertsonaien bitartez, ekarpen handia egin zion euskal emakumearen irudiari. «Bere garaiko emakume idazleek ere irudikatzen zituzten emakumezko pertsonaiak eta protagonistak, baina batez ere amaren roletik, kultura transmisioari lotuta, eta kristau on gisa, jakina», azaldu du Alvarezek. «Eleizegirenak ere kristau onak ziren, baina ez amak bakarrik. Bestelako irudi batzuk agertzen dira: emakume gazteak, adimen autonomoa eta erabakitze ahalmena dutenak, beren desirak edo nahiak betetzeko inolako arazorik ez dutenak... ».

Nire txostenaren zatitxoak emango ditut hemen. Lehenik agurra ematen diet epaimahai-buruari, kideei, doktoregaiari, zuzendariari eta beste denei, adieraziz ohorea dela epai-mahaian egotea, beti asko ikasten delako unibertsitate-bizitzako ekitaldi garrantzitsuenetarikoa den honetan. Zorionak zuzendariari eta doktoregaiari egin lanagatik eman ondoren *baina* madarikatuarekin hasten naiz, editatzekotan hobetze-asmoz eginez oharrak.

[...] Txit interesgarri deritzot gure literatur kritika eta hizkuntza aberasteko egin saiakera honi, baina batzuetan zalantzak ditut, zaila ere baita ahalegina, ez ote dituen kalkoak

gordinegi eman: **agentzia** (ekintza), **dekonstrukzioa** (dese-raiketa), **dispositifa** (tresna), **perennialista** (iraunkorzalea), **primordialista** (oinarrizkozalea), **subalterno** (agindupeko), eta beste; halere, **falogoentrismoa**, edota **gynokritika** bezalakoak besterik ezean, mantenduko nituzkeelarik. Mailegu multzo honek, arrotz egiten du tesiaren irakurketa zailxeagotuz, baina, tira, ohitu beharko dugu horrelako hizkeretara ere.

Dena den, lehen eta bigarren partearen artean desoreka zenbait aurkitzen dut. Eta literatura konparatuari dagokionez, ondoren aipatuko ditudan hutsune nabarmenak. Hartzen badugu **Katalina Erauso**, Eleizegik bere antzerkirako hautatu pertsonaia mintzagai, adibidez, azpimarratu behar dut tesian komentario benetan interesgarriak egiten direla kritika feministaren bidetik, baina **andere gizon moduan jantzitakoaren** inguruan irakurgai gehiago badela idatzirik laister ikus dezakegarrik aski jorratua izan dela gaia.

Lehenik, fenomenoak ez zen batere arraroa ez eguneroko bizitzan, ez teatroan. Hor daukagu, esate baterako, fraide dominiko batek XVI. mendean idatzitako *Floreto de anécdotas y noticias dispersas* (*Memorial Histórico Español*, Madrid 1948, 106) non mintzatzen den Ubedako *Doña Juliana de los Cobos*-i buruz, soldadu ospetsu ere egin zena Italian enperadorearen kanpainetan, eta lortu zuena bere ekintzengatik erretirorako hamabi mila marabediseko soldata urtean, bizi zeno.

Famatua zen Virgiliok sortu *Camila* amazona bere Eneidan, zein gero Giovanni Boccacciok *De claribus mulieribus* liburu ospetsuan jasoko duen. Andere gizon moduan jantzitakoaz ere Bibbiena kardinalak idatzi eta errepresentatu *Calandria* (1513) antzerkiak izango du jarraitzailerik italiar eta espainiar errenazimenduko teatroan, izpiritu komikoa eta irrigarria zabalduz. Eta Lope de Vega-k bere *Arte nuevo de hacer comedias en este tiempo* (1609), garaiko Teatro Poetikatzat jo dezakegunean honakoa dio: *Las damas no desdigan de su nombre / y, si mudaren traje, sea de modo / que pueda perdonarse, porque suele / el disfraz varonil agradar mucho* [280-284 vv.] Antzerti errekurtsu hau, Daniel Nisak eta Rosario Morenok dioskutenez (“La mujer disfrazada de hombre en el teatro de

Shakespeare y Lope de Vega: articulaciòn e implicaciones de un recurso dramático”, *Neophilologus* 86, 537-555, 2002.), europear tradizio teatralaren elementurik zaharrenetarikoa da.

El Fénix de los Ingenios deitu zutenaren jarraitzaile izan zen **Juan Pérez de Montalban**, letretan lizentziatu, teologian doktore, eta Inkisizioko Tribunalean Notario apostoliko izan zenak *La monja Alférez* antzerkia idatzi zuen, 1626an argitaratua, hots, Madrident *Historia de la Monja Alférez* argitaratu eta hurrengo urtean. Honek dakigunez edizio ugari izan zituen batez ere XIX. mendean Bartzelonan, eta Euskal Herrian XX. mendean (1918, 1934, 1959, 1970, 1979). *Pragmáticas Reales* deritzanetan maiz debekatzen baziren ere horrelako komediak, hain zeuden zabalduak, ze Lopek adibidez 25 obretan darabilen errekurtsioa, eta Calderonek eta Tirsok eta beste askok, ezen debekuen kontra ere bizirik iraun zuten.

Pertsonaia, alegia, Donostian 1592an jaiotako Katalina Erauso izan zen ere beste teatrogile zenbaiten inspirazio iturri. Esate baterako **Juan A. Mateos** (1831-1913) autore mexikar prolificoaren *La monja alférez : drama en cuatro actos y en verso* (1880) obrarena eta **Domingo Miras** (Campo de Criptana, Ciudad Real 1934) teatro gizonaren *La Monja Alferez*-ena (1986) ere.

Mereziko zukeen aipamenik ere **Abrantès**eko **dukesak**, Agosti Chahoren adiskideak, Parisen frantsesez egin Katalina Erausoren biografiaren moldaketa (*La Peninsule. Tableau pittoresque de L'Espagne et du Portugal*, Paris, 1836, 5-34). Eta teatroaz eta andereez mintzo garelarik ezin utzi aipatu gabe **Hrotswitha** (935-973 ing.) mojaren antzerkiak, zeinetan agertzen duen emakumeen nortasunaren ezagutza benetan sakona. Hauen artean *Maria eta Abraham*, XVIII. mendean euskeratua, eta non fartsa xaribarikoetan bezala ez den falta ez putetxerik, ez putarik, erabiliz Katalinak arruntki zera-biltzan hitzak. (P. Urkizu, *Teatro popular vasco. Manuscritos inéditos del siglo XVIII. Estudio y edición*. UNED, Madrid, 2007, 237-285).

Neska soldaduaz ari garelarik, zergatik ez aipa **Judith** eta **Esther** Bibliako heroinak edota **Jeana Arkekua**, Frantziakoa eta XVIII. mendean ukan zituzten euskal moldaketak? Edota Gandiaga eta Biguriren lanak Agustina Antonia zeritzanaz

euskal baladan eta folklore europarrean 0231 bezala katalogatua denaz? Tesian egiten den Euskal Teatroaren Historia osatuago litzateke, noski, batipat nire azken lanak (2009, 2010) behatu izan balitu, eta euskara sakonki ezagutu gabe diotena historialariek balioko die erdal testuei dagokienez, baina ez direla behar adinako zehaztasunekoak euskal literaturari buruz, esango nuke.

Bibliografia ere osatuxeago zitekeen, oin oharretan ere emanez irakurketa eta erreferentzia errazago irakurri ahal izateko, eta dena segidan eman ordez, nik hobetsiko nukeen lau atal ere izan balitu: 1. Eskuzkribuak; 2. Katalina Eleizegiren lanak; 3. Katalina Eleizegiren ingurukoak; eta 4. Bibliografia orokorra, kritikaz eta bereziki euskal literaturaz eta teatroaz. Zertzeladak.

Eva Mendietaren tesia Katalina Erauso eta nazional eta sexu identitateaz ez dago argitaratu gabe, KM-n kontsulta baitaiteke... Eta faltan aurkitu ditut Abbadie anderea, Abrantes-eko dukesa, Arozena Eugenio, Azpiazu Mikel, Biguri Karlos, Bravo Villasante Carmen (*La mujer vestida de hombre en el teatro español (siglos XVI-XVII)*, SGE, 1986), Estornes Bernardo, Gandiaga Bitoriano, Ibisate Maria Luisa, Legarda Anselmo (*Lo vizcaino en la literatura castellana*, BRSVAP, 1953), Quincey Thomas de, eta beste.

Edizioaz: Helburua izan ohi da egilearen errespeturik handienarekin honen hizkuntzaren ezaugarri guztiak, bai euskalkiari dagozkionak, bai estilistikoak gordetzea eta mantentzea, era berean ortografia eguneratuz.

[Ahanzten ditut ez nekatzearren irakurlea fonetika, morfosintaxiazko detaileak, eta hiztegikoak, onomastika aipatzen dut bakarrik hemen.]

Onomastikari dagokionez merezi zuten protagonisten izenak iruzkinik. Eta Katalina Eleizegik ezarri bazuen **Notzu banaketa** horixe errespetatu behar da, **pertsonaiak** oin oharrean ipini behar delarik. **Katxala** (Katxalin, Kattalin, Katalin(a)), Katalinak dituen hainbat aldaeraren artean hipokoristikorijinala, atzerunzko asimilazioaz, grekerazko, *káthareios*, ‘garbi’-tik dator. **Endo** Jose Elizondo tolosarrak 1911an Segurako euskal-jaietan **Euskalerrriaren alde**-k egin zuen batzaldian irakurkizunen artean titulu eta ipuin honekin

lehen irabazlea. 1912an **Larrosa ta Lauziri** irakurkizunarekin irabazi zuen Zarauzko euskal-jaietako nor gehiagoka. Beraz, hitz ez arrunten zale genuen. **Metze**, neskatxa azteka, zeinen gertuena hauen hizkuntzan **Metzli** 'ilargia' litzatekeen. Eta **Tolma**, azteka buru, **Tochtli**, untxia delarik.

Eta azkenik, oro har, formaz bi hitz soilik. Arreta pixkat gehiagoxe eskatuko nioke argitaratzerakoan, lehen kontaktaren errepassoan 60 errata eta dozena bat akats ageri baitzaizkit.

Ez al da gehiegitxo? Frantses testuek ere mereziko zuketean arreta handiago azentu grabearen erabilera dela eta. Antzetzte-oharrek, tituluak, aipuek eta koskatzeek ere koerentzia eskatzen dute. Dena den, berriro zorionak bai tesi zuzendariari, Marijose Olaziregi doktoreari, bai eta Amaia Alvarez Uria doktoregaiari, egindako lanagatik.

Irailak 26.

Gaur astelehena da. Larunbat goizean *Le Havre* goizeko bederatzietan ikusi dugu Donostiako Zinemaldian, eta hainbeste jende multzo ikusita bat baino gehiagok pentsa dezake kontutan hartuta beste egunetan ere berdin bete dela Kursaal, hemen nor arraiok lan egiten duen. Aki Kaurismaki finlandiar zuzendariaren filmea benetan hunkigarria, pobreen elkartasunari kanta eder bat baita. Ikusi ondoren eta portuetako bizitza komentatuz Atarin txakolina eta atun pintxo bat piper batzuekin eta ogiarekin jan dugu gustora, eta Arantxa, Marta eta Marga La Viñara gonbidatu ditut bazkaltzera, nire urtebetetzea elkarrekin oraindik ospatu gabe baikeneukan, tapa beltzdun koaderno ttipi hau Arantxak oparitu didalarik nire xumekeriak bertan zirriborra ditzadan.

Urriak 4.

Igor Uranga, Eusko Jaurlaritzako Hizkuntza Politikarako Sailburuordetzako komunikazio arduradunak Abbadia jauregian egingo den Xabier Zabaltzak burutu Agosti Xahoren biografiaren aurkezpenerako gonbidapena pasatu baitzidan, hementxe nago entzuten Blankaren frantses traketsa eta ekitaldiaren ondoren eskaintzen diot Anton Abbadieren biografia frantsesez Edurne Alegriak moldatua, eta Eusko Jaurlaritzaren diru laguntza izan arren *Atlantican* argitaratzeko, nire sosak

kostatu zaidana duinki ordaintzearren ezin hobea den itzultzaileari. Urgellek irrifar oso adeitsu batez jaso du.

Urriak 13.

Aspalditik ezaguna dudan, ERESBIL Musikaren Euskal-Artxiboko zuzendari eta musikologo aparta den Jon Baguesek honako gutuna idatzi dit Pablo Sorozabal-ek burutu *Urtzi-Jaun* operaren libretoa, zein eskertzen diodan benetan.

Egunon, Patri,

Honekin batera bidaltzen dizkizut Pablo Sorozabal musikagilearen izen bereko bilobak bidaltzen dizkidan lau orri. Ikus dezakezunez aitonaren paperen artean “Urtzi Jaun” izeneko opera baten libretoa azaldu omen da. Libretoa Pio Barojaren “irakurgai batean” oinarritua dagoela aitortzen da. Pio Barojak gaztelaniaz bakarrik idazten zuenez, bilobak jakin nahi duena zera da, ia jakin daiteken zein izan daiteken jatorrizko testoa, ezaguna bada behintzat, edo testu berri bat bezela hartu daiteken; eta beste alde batetik nor izan daiteken moldatzailea. Eskertuko nizuke zeozer argitzerik bazenuke. Behar izan eskero Sorozabal bilobaren e-maila behean dezu. Aldez aurretik zure laguntza eskertuz, ondo izan.

Egia esan, ez dakit zergatik bidali didan Baguesek informazio hau, aspaldi ez baitut berarekin inolako harremanik izan. Agur eta agur bakarrik. Baina bai, pentsatuko zuen agian Serafin Barojaz interesatu naitenez eta honen libretoa *Elkanoz* plazaratu dudanez, semearen *Jaun de Alzate* nobelaz egindagoa ere interesatuko litzaidakeela. Ez dago gaizki, dena den, jakitea, izan dela operagilerik Píoren obra ere kontutan hartu duenik.

Urriak 20.

Joxagus Arrieta idazle eta euskaltzale sutsuarekin noizean behin Donostiako kaleetan barrena topo egiten dudanean *huntaz eta hartaz* komentatzen ohi gelditzen gara. Behin kexu ageri izan baitzen ez ziotela diru-laguntzarik eman Marcel Prousten bigarren tomoaren itzulpenarekin hasteko aipatu nion beste zenbait gauzaren artean badela Orzai-zeko herrixkan, mahatstegi edo minategi artean gizon bat, Jan Battite

Orpustan, Marcel Proustekin ere borrokan dabilena eta burutuak dituela Lapurtera-nafarrera aski garbizale batean tomo batzuen itzulpena eta nabarmen dela, berak dioen bezala, Oihenart eta Axularen idazkerari jarraitzen diola. Eta bidali diot pedefea. Ondorioz esaten dit zeinen traketsak garen gure literatur ekoizpena antolatzen, *Zertarako jardun dut nik, bada, bi urte eta erdiz, egunero bizpahiru orduz, lanean jo-eta-su?... Gutxi gara, lana alimalekoa, eta gainera, zera, ahaleginak bikoizten ari! Gainbegiratu bat eman diot Orpustanen bertsio honi; ez dut, noski, osorik irakurtzeko betarik izan. Baina han-hemenka irakurri ditudan pasarteak ederrak iruditu zaizkit, ederrak! Nik banuen beste tomoei ere ekiteko asmoa. Bigarrenaren izenburua buruan jirabiraka zebilzkidan aspalditxotik: “Neskatila loratuen gerizpean”... Baina ez dut uste ezer egingo dudarik. Batez ere, azkeneko Euskadi Sarian nire lanak inolako aipamenik jaso ez duelako (finalista ere ez dute hautatua); suposatzen dut, beraz, itzulpen kaskarra dela, edo Proust bati zor zaion mailakoa ez behintzat. Ea Jan Battite animatzen den: bejoandeiola, eta zorionak, benetan! Lapurtera-nafarrera puruan? Ba, zergatik ez? Agian aditz-formak “batuerakotuz”? Agian...*

Erantzun nion ez dagoela dudarik gaurko euskal irakurlearentzat, adibidez **Berria** irakurtzen dugunontzat bere itzulpena dela mila aldiz irakurgarriago, errexena, beraz, hoberena. Eta Euskadi Saria osatzen duen epai-mahaiari buruz zer esan. Barkaezina dela ahantzura, besterik ez. Dena den, sariak pizgarri eta kemen berria emateko lagungarri izan arren ez dudala uste ez berak ez neuk “vanitas” eta ohore horrengatik jarraitzen dugunik euskara lantzen, baizik eta barne eta goi arnasak bultzaturik euskaldunek merezi dutelako obra ederrik, eta horretan ahalegintzen garela. Axularren kexu hari gehiagok kasu egin izan balio agian beste maila batean geundekeela, baina halere gaur egunean egiten denarekin ezin gaitzkeela sobera kexa, pentsatzen dudala. Dena den, jarrai eta ekin, batzuek bederen eskertuko geniola eta. Honen erantzuna gaur jaso dut eta Joxagusen luma ederrak idatzitakoa ezin bada utzi hona ekarri gabe, beraz, hor daukazu, irakurle, gozagarri:

Aupa, Patri: ez, ez duk “vanitas”, noski. Horretatik ere neure dositxo badudan arren neuk ere. “Mathaiotes mathaioteton kai panta mathaiotes”, badakizu... Giza kondizionearen tasunik beharbada absurdoena: harrotu?, denok ere zizareek edo zerrautsek berdinduko gaituztelarik? (erantzungo luke

edozein poeta barrokok). Vanitas ez, beraz. Kaosaren konstatazioa bai, ordea, nik uste.

Ez gaituk ados jartzen, Patri. Urteak eta urteak zaramazkiagu gure hizkuntzaren “gorputza” laztantzen, baina oraindik corpus-kanonik ez. Ez zakiagu zer egin -apur bat esajeratuz-geure sintaxiarekin. “Velocidad crucero” delakoan, gutxi gorabehera, ondo moldatzen gaituk gehienok; gero eta hobeto ere bai, agian. Baina Proustenak bezalako periodo sintaktiko ezin konplexuagoak ditugunean erronka-gai, orduan “sauve qui peut” orokorra diagu kontsigna bakar. Edo kontsignaniztasuna. Kontsigna bakoitza, gainera, dogmatizatuz. Sekula ez diat gaintu nik neuk “Martuteneko Masterra” deitzen dudana.

Ezta gaintutiko ere, martxa honetan. Duela hogeita sei urte ere, Yourcenarren nire “Hadrianoren Oroitzapenak” hura “eredutzat” erabili ziaten Mendigurenek, Zabaletak, Navarra eta beste zenbait itzultzailek (ditugun onenek: egiazki esanda). Eredutzat... itzulpen bat nola egin behar EZ den. Nik uste diat beldurra diogula geure sintaxiari (eta beldugarria da, konforme). Honelakoak “anatema” dituk, adibidez, Martuteneko Eskolaren oinordeko diren “Senez”-ko lankide askorentzat behinik behin: “Gaztetan, hemen lanik ez zegoe-lako, Ameriketara emigratu behar izan zuen osabak utzi zigun herentziaren diruarekin -senideon artean kalapita gogor-rak sortuz, ez baikinen ados jartzen- erosi genuen etxea, azkenean, saldu behar izan dugu”. Anatema “altubetarra”. Informazio nagusia eman behar (omen) da lehenik: “Azke-nean saldu behar izan dugu...etxea”. Eta gainerako informazio “sekundarioak” puntu etenkari horietan ez, baizik eta gero, atzean, sartu... behar diren “zein” guztiak sartuz. Nik ere sartzen ditiat “zein”ok eta “non”ok, erlatiboak ez-murrizgarriak direnean (esplikatioak), baina murrizgarriak direnean ausartu egiten nauk “puntu etenkarien” osin horretan murgiltzen. Agian, kamikaze bat nauk.

Beno, gustura ari nauk “huntaz eta hartaz”, baina astirik ez luzarago jarduteko. Badakik: jubilatutako arraiok sekula baino asti gutxiago zeukaagu (eta denbora gutxiago ere bai, Parka Segadunak gero eta hurbilago sumatzen ditiagu-eta,... edo-

zein poeta barrokok esango lukeenez hau ere). Beraz, gaurkoz aski, Patri. Mila esker hire hitzengatik. Plazer handi bat duk hirekin mintzatzea beti ere. Besarkada bat.

Urriak 26.

Iñaki Aldekoak, Erein argitaletxeko arduradunak, Agosti Chaho atharraztarraz burutu dudan liburuaz, besteak beste, honakoa esaten dit gaurko gutunean:

[...] Guk hemen, Ereinen, baloratu diagu hire liburuaren pertinentzia, eta Zabaltzarekin bat etorritz, zera esan beharko genikek: horratx falta zen liburua. Baina betikoarekin gabiltza, guk ez dizkiagu halako liburu akademikoak argitaratzen, badakigulako zabalkunde urria dutela, eta gutxienez bere burua ordaintzea eskatzen diegulako liburuei, nahiz eta ez lortu askorekin (poesiarekin behin ere ez, eta narratibako askorekin ere ez...). Gainera Xahorenak beharko likek tratamendu zaindua (marrazki, argazki...).

Joan hadi beste zerbaitean pentsatzen, ze liburuak bai merezi duela. Egongo gaituk.

Iñaki

Beraz, nik pentsatu arren akademikoa baino areago zabalkunderako egina dela ilustrazioak direla barne, beste zerbaitetan pentsatzen joan beharko dudala esan dit argi eta garbi.

Urriak 31.

Donostiako ospitalean nago berriro.

Arratsaldea da eta goizean zuhaitzen itzalak mendebalderuntz jotzen bazuten orain ekialderantz begiratzen dute. Bostgarren solairu honetako 515 gelan nago bakarrik. Lauak eta hogeia dira eta begien aurrean Adarra mendia daukat eta urrunxeago Mikelen herria doazen muino tontorrek eta bideak, hau da, Aresorantz eta Nafarroan sartzen diren mendixkak. Oraintxe bertan sartu da gelan erizain bat meriendarekin. Hiru galleta eta kafesnea. Esku artean daukadan irakurgaia, Josep Maria de Sagarra idazle katalanaren (1894-1961) *Memorias*, Anagrama argitaletxeak *Narrativas Hispánicas* bilduman plazaratua eta Fernando Gutiérrez delako batek itzulia. Ez dira batere laburrak memoria hauek 894 orrialde

betetzen baititu lehen tomoak, eta 1954eko irailaren 17an bukatzen baitu, beraz, 60 urterekin. Bere arbasoen gora beherek betetzen dute lehen parte gehiena, gero haurtzaroa eta eskola garaia datoz. Familia onekoa zenez Bartzelonako eta herriko ondareen artean banatzen du bere bizitza. Baina gehien interesatu zaidan aroa Bartzelonako Unibertsitatean eman zituen urteak izan da. Eskubidea ikasten eta bere lehen poemaren sorketa eta nola Lore Jokoetan saritua izan zen kontatzen dituen pasadizuak. Madrideko esperientzia *Cuerpo Diplomático*-an bertan igaro zituen bi urteetan, ezagunago egiten zait, neronek ezagutzen baitut oraingo Ateneoa, Josepek hain ongi ezagutzen zuena.

Cambó politikoaekin eta beste hainbestekin izan zituen harremanak. Madrideko gauak, bohemia deitu izan den horretan, baina bere adiskide poetekiko harremanak betetzen dituzte orrialde gehienak, garaiko pertsonaien deskripzioak: Juan Ramón Jiménez, Pedro Salinas... Bai halaber Bartzelonan teatroan eman zituen lehen urratsak eta frakasoak, halere antzerkiak idaztetik atzera bota ez zutenak hogeitik gora eskribitu baitzituen.

Baina argi dezadan zergatik nagoen ospitalean. Herenegun goizean, azaroak 29, bederatziak inguruan gosaltzen ari nintzen Margarekin, egunkarien bila (*Berriak*, eta *El País*) kalera atera ondoren eta beraz besapean ogi estu bat ere ekarri ondoren, irakurtzen ari nintzelarik halako pisu astun bat, besteetan ezarri zaidana baino astunagoa sentitu dut bularrean. Bularreko mina, itolarria bezala sentitu nuen. Jaiki nintzen, saiatu nintzen arnasa mantso eta sakon hartzen, airea botatzen, baina oinazeak berean segitzen zuen eta Margak esan zidan Anbulategira joan behar genuela. Han itxaroten egon ginen gure txanda ordu erdi bat bederen eta oinazea gero eta handiagotzen zihoakidan. Azkenean medikuarengana igaro ginenean esan zidan, *habrá que hacer un electrocardiograma*, eta nik erantzun nion, *supongo*, eta berak, *supongo, no, ya*. Eta horrela beste bi erizainekin hasi zitzaizkidan gobernatzeko. Etzanarazi ninduten, eta makinaren menpe ezarri. Hasieran tentsioak 19 / 13 markatzen zuen, sekulan izan ez dudana, baina berehala harrarazi zizkidaten pastillekin hobera jo nuen eta tentsioa 13 / 7 ra jaitsi zidaten. Dena den, anbulantzia deitu eta hona ekarri ninduten, ospitalera. Lau ordu igaro ondoren infernuan, hots, inguruetako karrasi eta kexu artean itxaron gelan, ingresatu egin behar nindutela erabaki zuten. Aldamenean zegoen beltz bat malariarekin, eta berehala aldendu zuten, edo eraman

suertatuko zitzaion gelara. Nire ezkerrean bi monja zeuden, zaharrena Oñatikoa eta gazteago zena Azkoitikoa. Ez zeukan pazientzia handirik zaharrak, baina esan nionean zenbat denbora neraman itxoiten konformatu behar izan zuen.

Atzo ez zen etorri bisitan Marga gaxoa, bera ere ondoezik baitzegoen, baina kimikari esker gaur hobeto dago eta etorri zait goizean prentsarekin. Mikel eta Marikrutz etorri zitzaizkidan atzo, eta Mikelekin berriketan izan nintzen Xala eta Barriolaren pilota partidua ikusten genuen bitartean.

Gaur bazkaldu aurretik medikuak etorri dira bisitan, nire historiala osoa badaukate eta froga batzuek egin behar dizkivatela Onkologikoan esan didate. Galdetu diot erizainari ea ateratzea banuen kanpora frogak egin arte, eta ezezkoa eman dit. Hau bai dela komedia! Bihar santu guztien eguna, imuru sainduru nonbait diotenez, eta nik hemen beste bi gau pasatu behar.

Azaroak 1.

Gaur santu guztien eguna eta bihar arimenena. Kanposantura, hilerria joateko egunak. Hilei loreak eta otoitz bat eskaintzeko eguna. Aspaldi da ez naizela guraso eta anaien hilobia bisitatzeraz joan, eta gaur ere ez, hementxe bainago Menditxo Magiko honetan bostgarren solairuan irten ezinik. Gaur goizetik Urtzi eta Marga agertu zaizkit ohi bezala egunkariekin, *El otro proceso de Kafka* irakurtzen ari naiz. Alemanetik Michael Faber-Kaiser eta Mario Muchnik-ek itzulia, eta Muchnik Editores, Barcelona 1976-an argitaratua. Benetan interesgarriak Elías Canettiren komentarioak. Bazkaldu dut barazki sopa eta izokin puzka ziztrina. Eguzkiak jotzen du une honetan gelan eta pertsiana jaistera noa. Hor tzak garbitu ahalik eta ondoena, eta ohera lo kuluxka egitera Canettiren idazkia esku artean.

Azaroak 2.

Gaua gaizki igaro dut, edo zuzenago esatearren ez nau loak ia hartu. Ez nuen pastillarik hartu eta honen ondorioa izango da. Horrela bada esnaturik bainintzen Canettirena bukatu dut, irakurketa hain bainuen gustokoa. Feliceri Kafkak eginiko gutunen azterketa eta berauen bitartez Kafkaren barne-munduaren azterketa zehatza, zorrotza eta benetan

argigarria editen du Canettik. Kafkaren ezkontzarako eta emakumeeki-ko harreman ezinezkoa, porrota, argi eta garbi adierazten du, azkenean tuberkolisiak jota, bularreko minak beste mundura eramaten duen arte. Baina liburuko pasarterik bitxia iruditzen zait Kafka eta Txinari eskainitakoa. Alegia, txinatarren ohiturei buruzkoa, eta nola enperadoreak ere guztiz zoraturik zebiltzan kilkirren arteko borrokekin, nola elikatzen zituzten beren odol propioarekin, nola prestatzen zituzten borrokarako eta nolako animalia ttipienganako lilura zuten, non aurki daitekeen Kafkaren *Metamorfosia*, *Itxuraldaketaren* giltzetarik bat. Benetan mereziko luke euskarara itzultzeak. Haizeak bortizki jo du gauean, arrosaren kolorez jantzi da goiz-alba, goiz-izarra desagertu eta laino gris arinak hedatu dira zeruan. Hego haizearen sasoi honetan hegaztiak badoaz hegorantz eta ehiztariek beren eskupetak frogatu dituzte mendi gailurretan tiroen hots zaratak entzun ditudalarik. Baina ez ditut batere gogoko, aukeran nahigo isiltasuna edo zuhaitzen arteko elkarrizketak, murmurioak. Ohean nago eta inguratzen naizenean leihora, hemendik ikusten ditut Adarra, Onddi eta Urdaburuko kaxkoak. Ezin esan ez dela ikuspegi ederra, baina begirada behehitzen badut hor daude erien gelak eta jendearen joan-etorriak, txingurriak bailiran.

Atzo arratsaldean Ramon Saizarbitoria adiskidea etorri zitzaidan bisitan, hala nola Urtzi eta Margarita. Solasa ETaren gainean izan dugu, eta ea betirako bortizkeria eta tiroak, giza erahilketak utziko dituen, eta egin duen etenaren iragarkia benetazkoa izango den. Ramonen ustez aro berri baten aurrean gaude, eta ezin da esan gure gizarte honetan bi zati soilik direla, askoz ere joera eta jaidura gehiago baitago, eta honetan arrazoi osoa dauka. Enkestetan ageri diren sailak, espainolak bakarrik sentitzen direnak, euskaldunak bakarrik sentitzen direnak, euskaldunak sentitzen direnak eta euskara dakitenak, ez dakitenak, eskuin aldekoak, ezkerrekoak, zentrokoak, peperoak, psuezaleak, hatxeberoak, jelzaleak, haizea nora urratsa hara dabiltzanak... Koldok idatzi berri duen nobela pasatu diola, eta euskara benetan ditziranta darabilela, batez ere itsasoko gaiak tartean direnean. Nobelaren haria San Pedroko Ondartxo untzitegi aldean goardia zibilak ezkututa egon ondoren gaztelupean Donibanen komando autonomoen kontra burutu zuten triskantza. Salaketa baten ondorioz izan zela bagenekien, eta antikapien kontrako ekintza hiltzailea. Segituan gertaeraz oroitu naiz, Ramonek ez zuen oroitzen, baina badirudi bere iritziz ez duela nobelak gauza askorik

kontatzen, aitzakiatzat hartu izan balu bezala gertaldia bere euskararen menderatzea eta erabilera ederra frogatzeko. Berak, aldiz, ez duela horrelako gaitasunik gauzak kontatzeko. Baina esan diot ez nengoela konforme ikuspegi honekin, zeren eta Ramonek batez ere, kontalari aparta izateaz gain, estilista handia baita. Koldo, bestalde, beti gelditzen da bere kontakizunean kamuts eta euskara landu, zaildu eta diztiranta eduki arren jende arruntarentzat, eta ez hain arruntarentzat, egunero *Berriak* irakurtzen duenarentzat adibidez, zail xamarra gertatzen baita, batzuetan hainbeste gorrotatzen zuen beste Koldo hura (Mitxelena errenteriarra, ez oiartzuarra) imitatuto nahiko balu bezala. Iñigo Aramberrirekin, Koldoren eskolakoa hau ere, berdintsu gertatzen delarik. Lezozon prestatu irakurketa taldeko zenbait irakurle xume eta saiatuie horixe gertatzen baitzaie. Hala aitortu didate, bederen.

Haizearen ziztua ez da isildu eta bere melodia beldurgarriarekin jarraitzen du, halako batean leihoaren kanto batetik kaio zurixka bat igaro da haize boladen konpasean. Ehiztariek jarraitzen diote behatzari plazer emanez. Erizainak goizeko pastillak ekarri dizkit. Behatzen diot ene ohean etzateko moduari eta honelaxe ikusten dut neure burua, koardernotxo hau belaun gainean daukadala eta bizkarra bi almodoen kontra ohe artikulatu honekin zertxobait altxatua. Eroso nago eta pozik, zeren eta bistaurrean dauzkadan hainbat maitatzen ditudan gure mendiak. Osasun puntuari erreparatuz gero ongi aurkitzen naizela esan beharko, gerriak ez dit minik eragiten, buruak ere ez, soilik ezkerreko belarrarian betiko burrunba, orain aski ttipitua, beraz, ikusi beharko dugu gaur zer esaten didaten medikuek. Ea Onkologikoan baden unetxoren bat niretzat, eta egin behar ditudan frogak burutzen ditudan ongi, bestela luzetsiko zait ospitaleko egonaldi hau, bartekoa laugarren gaua izan denez etxetik kanpo.

Dostoevskiren ipui bat irakurri berri dut eta beti bezala txunditurik utzi nau. Noraino ezagutzen duen errusiar arima. Koplari baten bertsoekin hasten da, garai hartan hain zabalduak izan ziren kriminalen balada batekin eta gero nola gizon santu batengana iristen den erromes. Bitartean kontatzen digu zein ezberdin diren alemana eta errusiarra, garbi gelditzen dena batez ere bien mozkorraldietan. Aleman hordia kantari eta fanfarroi huts agertzen den bezala errusiar mozkorra apal eta negarti ageri dela. Honen irudirik maitatuena Kristo dela, eta ekintza gaiz-toetara jo aurretik zenbaterainoko kezak, zalantzak eta tormen-

tuak pairatzen dituen gaizkileak bere barrenean, nola honen ganbaran sufrimendu anitzen ondoren iristen dela erabaki lazarriak hartzera, norbait hiltzera, adibidez. Zer gertatu da gure herrian heriotza hainbestetarikoa banalizatua, ezteuskeriatzat kontsideratua izateko? Edota alemanen izpiritutik gehiago daukagu? Euskalzaile hark naziei zioen bezala, zuek arioak bazarete gu protoarioak gaituzula?

Azaroak 3.

Goizeko zortziak eta bost. Leihoko pertsiana altxatu dut eta atzoko eguraldi berdintsua. Zerua urdinago, baina hodeiez jantzia, hauetariko ttipi klar batzuek badoaz polliki ekialderantz eta beste ilunago batzuk ageri dira Onddi atzean Nafarroa aldera. Gaueko haize bolada bortitzak, furiakanak baretu dira eta dena baketsu ageri zaigu. Oraindik ez dut entzun ehiztarien tirorik. Erizainak igaro dira eta nola orain Lorenzo, Donostian bizi den nire gelakidea, ni baino urte batzu zaharxeago dena eta flemekin borrokan dabilena arnasa ezin harturik, bada kasu guztia berarentzat. Dutzatu naiz eta ea egin behar dizkidaten frogak gaur burutzen dituzten. Bai, arratsaldeko seiretan egingo didatela Onkologikoan, diote. Eta bestea? Hemen bertan egingo didatela, baina ez jakin noiz. Pazientzia pixkat beharko, beraz. Malen bilobak egindako margoak badu modernitate puntu bat. Urdina, gorria, berdea, eta horia darabiltza. Somatzen dira forma batzuek sortu nahiz edo zerbait adierazi nahian. Hasi dira jadanik ehiztariak tiroka. Usojatea ospitaletik ateratzen naizenerako utzi beharko.

Azaroak 4.

Bapo. Primeran loak hartu nau gaur pastilla loharrarazlea irentsi ondoan. Bostak inguruan esnatu eta jaiki naiz pixa egitera komunera eta berriro lotara. Zortziak laurden gutxi dira, eta Lorenzori, bronkitisa ere baitu, oxigenoa ezarri diote auspoa garbitzearren. Atzo egin zizkidaten bihotzeko bi frogak eta nik uste bikain gauditu nituela, edo zehazki esateko, lehenean Tolosako mediku euskaldunak esplikatu zidan bihotzaren funtzionamendua erabat normala neukala, bentrilokuoak eta zainen odola nola hedatzen zen ongi, eta alde horretatik inolako arriskurik ez daukadala. Bigarrena honela izan zen. Arratsaldeko bostetatik zortzi t'erditara, hau da, hiru ordu t'erdi pasatu genituen bi frogatxo egiteko. Lehenbizi aulki mugikorretan eseri, gero anbulantzia beheko solairuan

itxaron. Hemen sartu gintuzten hiru eri. 81 urteko emakumea, 67 urteko Antonio izenekoa eta neroni. Antoniok, oso berritsua baita, bere bizitza kontatu dit. Asturianoa da sortzez, mehatzak diren herri batekoa. Bederatzi seme-alaba ditu eta denak ezkonduak. Bere andrearen itxura, emakume pobre batena da, etxe barruko zapatilak oinetan eta sukaldeko mandala jantzia. Itxuragatik ijituak dirudite. Aldamenean dituzten semeak ere bai. Garaiak, sendoak eta tripa zorro handikoak. Antoniok 30 urte darama bizitzen Euskal Herrian, Trintxerpe aldean. Eta ia egunero joaten omen da San Pedroko faro aldera, arrantzara. Seme batzuek Asturiasen, besteak Katalunyan eta azkenak hemen. Birraitona ere bada eta bere familia 27 senidek osatzen dute. Familiaren apologista da, noski, eta bera Patriarka. Gizon azkarra, hitz jario handikoa, eta duela sei urte egin zioten bizikletako beste froga. Amorratua zegoen hainbeste denbora itxaron beharraz, eta kexu zen erizain laguntzaile gutxi zegoelako. Dioenez bere jakituria handiaz, presa ez da kontseilari ona, eta gauzak presaka egitearen ondorioz gaizki ateratzen direla. Horregatik berak lasai-lasai egunero hartzen duela esandako Faroko bidea eta gehien gustatzen zaiona horixe dela, arrantza. Gero, ez omen du arraiarik ia jaten, baina arrantzale ona dela, erlak, salmoneteak, doradak, txipiroiak noizean behin. Agurtzean, honakoa esan dit: *a ver si nos vemos en una boda.*

Azaroak 16.

Berriro Ospitalean. Urteetan zehar ez bainintzen egon hemendik zehar, badaramatzat bi urte maizto bisitatzen dudala. Oraingoan TAC-1-ean X izpiak ezarri behar dizkirate ezagutzeko nola doazen barrenak, jakiteko nola nagoen, eta 22an izango dudala emaitza, Garrido doktoreak erabakiko duelarik egin behar didaten puntzadura ala ez.

Azaroak 22.

Jendez blai dagoen aretoan itxaron ondoren liburu bat irakurtzen iritsi zait txanda eta sartu naiz Garrido doktoarearekin hitzegitera. Eskua eman diot agurtzeko, egiten ohi dudan eran, eta lehengo galdera izan da, *cómo se siente señor Urkizu*, eta nik erantzun diot betikoa, oraindik oinazeak eta molestiak hor daudela, eta berak esango duela zeren ondorio diren. Ihardetsi dit, ekipoak ikertu duela daukadana, eta erabaki duela berean uztea, besterik gabe. Beraz, pentsatzen ari naiz oinaze honenkin bizitzen ikasten jakin beharko dudala. Zahartzaroaren ajeak, noski.

Abenduak 16.

Ohi bezala LIB taldeak egun pasa egin dugu Baionako Euskaltzaindiko egoitzan eta Beñat Oihartzabalek bere hitzaldia eman ondoren nik nire power-pointa erakutsi dut, eta irudiekin batera argitzen joan naiz Agosti Chahoren bizitzaren eta obraren zertzelada nagusiak, *Euskera* errebistan honako tituluarekin agertu dena: *Agosti Chahoren obraz eta bere eraginaz*.

Beraz, *Erein* editorialak argitaratu nahi izan ez duenez lana, liburuak bi artikulua nagusitan banatzea erabaki dut, testu hautatuen eranskinik gabe. Bata *Euskeran*, beraz, eta bestea *Hegats 48an* agertu dena beste honako titulupean: *Agosti Chaho euskal erromantikoa Parisen*. Eta funtsezkoena esanda gelditu delakoan nago, zenbait xehetasun eta bitxikeria falta diren arren oraindik. Hona adibidez nola hasten dudana *Hegatsen* argitaratu artikulua, bere benetako gazte irudiaz, zein ez den kontsideratzen ohi dena, *le Navarrais* akuarelakoa, hau Anton Abbadia denez:

LEHENIK bi hitz artikulua atariko irudiaz. *Voyage en Navarre* (1836) delako Agosti Chahoren liburuan ageri den *Navarrais* azpтитuluzko akuarela bere iruditzat hartua izan den eta guk ere zenbait liburutan erabili izan ohi dugun arren, ez da Chaho, Anton Abbadia baizik, hark honi gutun batean dioenez (*celui de votre portrait[...]. Il me faut une jolie aquarelle qui vous montrera vêtu du costume national, la tête nue... Je me propose déjà de vous placer vis-à-vis de notre grand Zumala* (1836-III-30). Halaber, badakigu Chaho berak aitortuta pipazalea zela eta Fermin Arkotxaren ohar bati esker, behin Café Lepelettier-en pipatzen ari zela, ez oso urrun Operatik, Gavarnik egin ziola marrazki bat, eta hau konparatuz gero 1850. urte inguruakoak diren bi erretratuekin eta Baionako kanposainduko hilobian dagoen Roland eskultoreak eginiko marmolezko irudiarekin ez dago dudarik ezarri duguna azalean Agosti Chaho dela gaztetan, 25 urte inguru zituenean.

* * *

Euskal idazleen elkarateak, noski, ez du inolako arazorik izan ilustratzeko artikulua zenbait irudirekin, dela pertsonaiarenak, Chaho, Ga-

varni, Elicabide, dela *Lélo* nobelaren portadarekin. Euskera aldizkarian ere berdin gertatu da, hemen bere obrez hitzegiteaz aparte bere eraginaraz eta **Aitor** leidendaren nondik norakoaz, hauxe diot zuzenki: *Honen zabalkundearen kontsidera dezakegu bi nafar izan zirela garrantzizko. Alde bateatik Francisco Navarro Villoslada (Viana 1818-1895), zeinarekin desterruan zela Gasteizen izan zezakeen harremanik, hau baitzen Arabako gobernadorearen idazkari, eta honen Amaya o los vascos en el siglo VIII (1877), non garbi dagoen ezagutzen zuela hark idatzitako Aitor. Eta bestetik Arturo Kanpion (Iruñea 1854-Donostia 1937) eta honen itzulpena «Aitor, leyenda cántabra».*

Abenduak 24.

Bartzelonarako bidean goaz Marga eta biok aurtengo Urtezarra Pobletoeko fraideekin igarotzeko asmoa dugunez. Tudelan matxura izan duela autobusak eta ordu t' erdi beranduago iritsi gara, Bilbotik zetorren ordezkoreen zai egon garelako. Josep eta Karmenen etxebizitzan gauzak utzi eta kalera zangoak pixkat luzatzera, eta sabeleko hotsak pittin bat isiltzera. Bi entsalada eta beste zerbait ardo zuri katalanarekin aski izan da tenple onean gelditzeko. Lezoko eguberriko abestiez, adiskideez, etxekoez eta Marikruxenean egin ohi dugun afariaz oroitu naiz.

Abenduak 25.

Jaiki eta kalera, *al carrer*. Eta hemen gabiltza batetik bestera gelditu gabe hiri eder eta paregabe honetaz gozatuz. Born-en Kafka kafetegian bazkaldu dugu. Bakailaua eta beste. Xume eta ona benetan.

Abenduak 26.

Gaur Francesc adiskide on, ikerle handi eta katalanista amorratuarekin eta honen bi lagunekin bazkaldu dugu. Berriketa luzea izan da cavaren laguntzarekin ideiak eta mihigaina arin-arin aritu baitzaizkigu. Gero hiri eder honetan ibili eta ibili, etxe, egoitza, jauregi eta jendeez gozatuz.

Abenduak 27.

Goizean portutik zehar ibilitakoan eta Santa Maria del Mar-eko katedralaren itzala eta handitasuna begizatutakoan, erabaki dugu *Carrer d'En Gignàs*-en dagoen *Agut* jatetxean bazkaltzea. Egoitza benetan ederra da, xarmanta eta beroa. Koadro ederrak ditu hormetan eta oku-

patzen dugun, mahaia oso ongi kokatua. Fideuà, kapoia eta krema katalana eskatzen dugu, eta Priorateko ardoarekin bapo atera gara. Etxe aldera bagoaz atsedean hartzera lokuluxka eginez.

Abenduak 28.

Ohi bezala oinez bagoaz Montjuic-erantz. Pausu lasai, etengabeaz azkenean gaztelura iritsi gara. Egun zoragarria daukagu eta bistak paregabeak. Hiriaren osotasuna eta itsasoa begizatzen ahal dugu. Teleferikoz jaitsi gara Poble Sec-era eta *La Belle Napolitaine*-n bazkaldu pizza eta zerbeza banaz. Gero *Museu Nacional d'Art de Catalunya* (MNAC) bisitatu dugu eta Pirineoko arte erromaniko, eliza ttipietako pinturak eta eskulturak, ekialdeko eragina duten ikusgarriak. Halaber, Robert Capparen *La Maleta Mexicana*-ko fotografia multzoa, orijinalak, gerrako lekukotasunak benetan hunkigarriak. Bertan Federico García Lorca, Dolores Ibárruri La Pasionaria, Rafael Alberti, André Malraux edota Ernest Hemingway-en argazki gutti ezagunak, hala nola Teruel, Segre, Brunete, Katalunyako eta Madrیدهko erresistentziakoak ikus daitezke, eta gizon-andere baliente haien kemena miretsi...

Abenduak 29.

Afaria Mari Karmen Navarro Errenteriako Institutoan egin nuen adiskide onarekin. Japonesez fin batean afaltzeko ginen, baina hemen ez dagoenez lekurik, halamoduzko beste bat aurkitu beharrean egon gara. Beti bezain atsegina Karmen, bere bi semeez, Suedian dagoen Alexez eta Bartzelonan gelditu Unaiz eta hauen haurrez mintzatu zaigu. Amonatxo ximur pollita bilakaturik zaigu. Gero taxia hartu dugu eta Graham Green-en *Hirugarren gizona* irakurtzera etxera.

Abenduak 30.

Beribila alokatu dugu Gran Vía-n eta bagoaz autopistaz Tarragona aldera Penedesen barrena. Torredembarra eta Altafulla seinalatzen duen iragarkian atera gara. Torredembarrako plazan den enotekan ardo beltz bi botela on erosi ditugu, eta Francescek alokatuak daukan pisura joan gara. Hau bai dela edertasuna. Mediterranea berrogeita hamar metrora. Geroxeago iritsi dira beste bi lagun teatro mundukoak. Beth Escudé, eta Logroñon jaioa, baina Katalunyan azken hogeita hamabost urte daramana eta Valencian irakasle dagoen Alejandro Montiel. Maina-

tu da Francesc larrutsik hondartzako ixkin batean, duela bi mila urte erromatarrak mainatzen omen ziren lekuan, eta bazkaltzera goaz elkarrekin. Sukaldari ona da Francesc, eta solasgai bikaina izan dugu. Terrazara igo naiz Pako Gutierrez Carbajorekin hitzegiteko eta eskatzen dizkidan XXI garren mendeko antzerkigileen izenak emateko. Beth Escudé eta Aitzpea Goenaga. Harremanetan ezarri ditut eta denak gustora. [*Dramaturgas del siglo XXI*, Cátedra 2014, liburuan agertuko direnak.]

Hemendik bagoaz polliki hain urrun ez dagoen Pobletera, eta male-tak Hotelean utzi ondoren bagoaz arratsaldeko sei t'erditako bezperak entzutera. Hogeita lau fraide kantari. Ez da hau Silos-koen modu gregorianoa, baizik eta beste era guztiz ezberdina, finagoa, agian finegia... Urtezahar eguna ere hemen igaro dugu. Inguruetako herriak bisitatuz, eta gero eta bake-tsuago, ederrago, ikusgarriago sentitzen ditugu paraje hauek. Ez naiz batere harritzen Josep Pla-k El Escorial baino askoz gehiago maitatzea lekua, mendez-mende tradizioak eraikitakoa. Berriro bezperak. Teatro funtzioa dirudi, hasieran ez zen inor ikusten dena baitzegoen ilunpean bezala. Gero polliki fraideen irudiak iluntasunean markatzen joan dira ahotsekin batera, eta gaur komentuan kantatzen genuen *salve* miresgarri hura abestu dute. Afaría Hotelean primerakoa. Giro alai eta atsegina. *Cava* edontzia. Deia etxekoei. Agurtu ditut Mari-krutx, Joxeba, Urtzi eta beste gainekoak. Urrun izan arren, halako komunikazio, sentimendu beroa nabari dut ahotsak aditzean. Urteberri on bat opatu diet.

2012

Urtarrilak 7.

Gaur egunkaria errepatatzerakoan gosaltzen ari ginelarik ohartu gara badela fotografia bat Donostiako kaiakoa, non ageri den itsas txakur bat etzanda *Bateliko* izeneko gure ontzian. Bitxia da, alajaina, hainbeste batel, txintxorro, belari, txipironera, yate eta beste itsasontzien artean gurea hautatu izana. Bagoaz, bada, lasai gosalduek ondoren argazki batzuek ateratzera. Iristen garenerako ontzira hantxe daude bere jantzi dotoreekin itsas salbamendukoak, lortuko dutenak berriro atsedenen ondoren itsasora dadin.

Urtarrilak 18 .

Nire adiskide on den Ramon Sazarbitoriari ongi merezitutako hiritar meritua eman dio Donostiako hiriak, eta gonbitea pasa didanez hala nola bere solasa, zeinaren hitzak publikoki esanak izan diren, euskarazkoak hona dakartzat bakarrik benetazko txalo zaparrada eder bat jaso dutelako.

[...] Hitz batzuk esan behar nituenek euskal idazle zaharren oroimena ekarri nahi nuen goratarre egiteko gure memoriale kale izenak baino gehiago izan daitezten. (*Vivo en Manteola con mi cuñada la coja*). Zori txarrez Jose Luis Alvarez Enparantzaren heriotza gogora ekarri beharra dut. Asko esanda egunotan Txillardegiri buruz; ez da aski azpimarratu bere eskuzabaltasunik. Nire doluminak Jone Forcadari eta sendi osoari.

Hemen gaztelaniaz Serafin Barojaren, Donostiako letraren egile eta Pio Barojaren aita gogoratu du, bai halaber Indalezio Bizkarrondo *Bilintx*, biak liberalak eta euskalzale handiak.

XIX garren mendeko eta XX garrenaren hasierako euskal idazle donostiarren zerrenda luzea ekarri nahi nuen gogora; beste inon ez baita hain luzea izan. [...] Aditzera eman nahi nuen donostiarroi esker neurri handi batean, egin da euskara kaletar. [...] Baina handik eta hemendik, euskal idazlea naizenez, azken hogeita hamar urtetan jasan dugun indarkeria politikoaren kontakizunaz zerbait esatea zegokidala adierazi di-

date. Hain zuzen ETak bere “jarduera armatua behin betiko amaitzea” erabaki ondoren, areagotu egin dira euskal literaturaren aurkako kritikak, ulerkorrago izan delako indarke-riarekin biktimekin errukior baino. [...] Anitzak dira euskal letrak baina badakit ez naizela damu den bakarra indarkeria jasan dutenengandik behar bezain gertu egon ez izanaz. [...] Ez da zuzena baina ulertzen dugu horrela gertatu izana. Mundu guztiak du hemen zauriren bat erakusteko; nork ez du hartu min; nork ez du negar egiteko motiborik izan. [...] Konbentzituta nago euskal literaturak gertatu zaigunaren kontaketa zintzoa egingo duela. Zuriak eta beltzak eta Flaubert maisuak nahi zituen grisak ere salatuko dituen. Sufri-mentu guztiaz eta koldarkeria guztiaz mintzatuko da. [...] Hori zen guztia. Amaitzeko utzi iezadazue jai giroan ere euskal presoan eskubideak errespetatzea eta Euskal Herriko espetxeetara ekarri ditzaten aldarrikatzen duen hiritar gehiengoari batzen banatzaio. Eskerrik asko eta astindu danborra.

Ez alkatea ez eta Ahaldun nagusia ez dira, noski, nabarmendu txalo egiterakoan, eta gizatasunaren ikuspuntutik, hala nola elkartasunarenetik eta gizalegetik egindako hitz horiek merezi zuten harrera beroa-go hauen partetik. Irteerakoan, PSOEko Denis Itxaso inguratu zaio eta ahopeztan jende artean esan dio kontutuan hartuz gero eginiko kondanak, salaketak eta eskaerak bidaide aurkitu daitezkeela.

Otsailak 6.

LIB-eko taldea lanean ari garenez Erdi Arotik Errenazimendura deituko den liburua testu hautatuekin eta hauen aurkezpen eta iruzkinekin gutuntxo bidali dit Iñaki Aldekoak, honako PDFarekin batera: “Bernard Etxepare: «Doctrina Christiana» y poesía amatoria” *ASJU* 2009, argitaratzeaz (hurrengo alean). Bertan garbi ageri denez, Bernat ez zen izan Erasmoren jarraitzaile, Aurelia Arkotxak dioen eran, Bergsonista baino. Aspalditxotik *ASJU* berantiar dabilela

Otsailak 17.

Lyonel Joly-k, Euskaltzainditik Mikel Zalbidek zuzentzen duen *Euskararen Historia Sozialaren* idazkari gisara gutun hau bidali dit:

Egun on Patri!!

Aspalditik berririk eman gabe zaitut baina gaur emango dizkizut, eta ez dira txarrak. Hitzartu zenaren arabera bi dokumentu eskuratu dizkiozu proiektuari: Abadiari buruzko dokumentua eta Urkamendiko baladena. 2012rako aurreikusitako dugun plangintzaren arabera

Urkamendiko baladen txostena 2012an zehar aztertuko dugu eta argitaratzeko prestatuko dugu. Abadiarena aldiz publikatzeko prestatu dugu eta Euskaltzaindiaren EHS jarraipen batzordean aurkeztuko da hemendik 10 bat egunetara. EHSei zure kolaborazioarekin osatutako argitalpena bukatu du 2011an zehar, oraindik ez dakigu noiz publikatuko den, krisiaren gorabeherekin baliteke atzerapenik izatea, baina seguruenik aurtun publikatuko da Abadiaren liburuak.

Adostu zen moduan zure txostena EHSrako egokia ikusi dugun testuinguruan kokatu dugu, modu horretan Euskaltzaindiaren EHS batzordean aurkeztuko dugun liburuak ondorengo izenburua eta atalak ditu:

1. Ikersaioaren izena: Abbadiaren sariak, afixen argitan. Berriazko euskalgintzaren argitze-saioa. **2. Aurkibidea:** 1. Sarrera (M. Zalbide); 2. Euskalgintza: argitze-saioa (L. Joly); 3. Abbadiaren sariak, afixen argitan (N. Gardner); 4. Afixak; 5. Iparraldeko euskalgintza, XIX. mendearen bigarren erdian: Zaldubi eta bere garaia (M. Zalbide); 6. Anton Abbadiaren lore jokoak 1851-1897 (P. Urkizu).

Ez dakit asmorik duzun zure testuan aldaketarik egiteko, badaezpada, jakin ezazu aste bat duzula azken ukituak egin ahal izateko. Bide batez, konturatu gara 386. or. agertu ordez 396.na agertzen dela eta ondoren 396. or. berriz agertzen da dagokion tokian (395. orrialdearen ondoren), edukia berdina delarik. Hori aldatu behar al da edo bere horretan utzi dagokion orri zenbakia ezarriz (386)? Zure testua PDF formatura pasatu dugu, ezin dizut bidali pisu handikoa delako, dena den aldaketaren bat egin nahi bazenu abisatu eta saiaturik nintzateke modu batez dokumentua zuri eskuratzen. Zure erantzunaren zain gelditzen naiz beraz, egun ona pasa.

Lionel.

Aspalditxo ez nuela berririk jaso nire lanez eta poztekoak dira neurri batean, bederen. Egiten dizkidan galderak argitzen saiatzen natzaio eta esperoan gelditzen naiz, ekonomia garai hobekoek Euskaltzaindiaren argitarapen hau bidera ahal dezaten.

Otsailak 19.

Koldo Izagirrek galdetu zidan ea parte hartuko nuen eta baiezkoa eman nionez gero honako gonbitea egin zidan: Victoria Eugenia Kluba. Otsailak 19, igandez, 12:00. Ana Urkiza Harkaitz Cano Joxe Austin Arrieta Ramon Agirre Ibon Sarasola Jokin Ansorena Patri Urkizu Beñat Sarasola Koldo Izagirre Arantxa Urretabizkaia **“bakarrik nago zerubiden” Txillardegiren irakurraldi bat** Rafa Egiguren Fito Rodriguez Joan Mari Irigoien Juan Luis Zabala Ramon Saizarbitoria Hibaiz Iztueta Dorleta Urretabizkaia Iban Zaldua Mariasun Landa. Gero hautatu testua irakurtzeko bidali eta gaur ahalik eta modurik txukunenean irakurtzen saiatu gara denok, Koldo zuzendari.

Otsailak 23.

M.A., adiskide aresoar onarekin batera Orreagara txango egitea erabaki dut. Negua da, eta mendien gailurrak elurrez jantziak ikusi ditugu. Solas atsegin eta umoretsuan iragan dugu bidea. Bezperatik hitz egina nintzen Orreagako artxibozain den Emilio Linzoainekin eta bertako agiri bat aztertzeko asmotan nenbilen. Gilberte Reicher Euskal Herriaz eta Bernat Etxeparez arduratu irakasleak honakoa zioen duela menderdi pasatxo, alegia, Orreaga zitekeela ikerketa gune gure lehen idazlearen bizitzaz urratsak aurkitzekotan, zeren Eiheralarreko erretore zelarik, hau Orreagako priorearen agintepean baitzen, agian dokumenturik ager zitekeela bertan, baina inoiz ez zirela sakonki katalogatuak izan bertako paper eta pergaminuak. Egoera hau, ordea, konpondurik urte zenbait geroago Fermín Miranda García & Eloísa Ramírez Vaquero jaun-andreen lanari esker, *Archivo de la Real Colegiata de Roncesvalles* (1997) liburuaz ohartu nintzen bertan honelaxe dagoela katalogatuta agiri bat: *Abadías, Fajo 07, 16, 1511, Título de la rectoría de Çaro y San Miguel el Viejo. Pergamino 455*. Eskatu nion pergaminoa Don Emilio apaizari, eta hantxe mahai xume baten gainean erakutsi zidan eskatutakoa. Hasten naiz irakurtzen, latinez da, eta 1511ko agiria denez ez zait hain erraza ulertzen, baina halere saiatzen naiz eta hara non nire sorpresarik han-

diena jasotzen dudan: **Bertrandus**, *miseratione divina episcopus baionensis, dilecto nostro domino Bernardo Dechepare presbitero, diocesis nostre oriundo, salutem in domino sempiternam...* Laburki esanda, 1511ko ekainaren 12an zinatu gutunean, Bertrand de Lehet, Baionako apezpikuak izendatzen duela Bernardo Dechepare presbiteroa Zaro eta Eiheralarre herrixketako erretore. Berehala nire argazki makinarekin egin nituen fotografia batzuek, gero etxean lasaiago transkripzioa eta ikerketa egitearren. Eskertu nuen Don Emilioren eskuzabaltasuna, inolako eragozpenik ezarri ez zidanez, eta agindu nion burutzen nuen ikerketatxoa bidaliko niola. Mikelekin bozkarioz beterik Luzaiden bazkaldu genuen eta gero Donibane Garazitik barrena itzuli ginen etxera.

Martxoak 1.

Batipat Julio de Urquijok Axularri buruzko egin agirien transkripzioetan oinarrituriko formulak konparatuz eta latinezko hiztegiari hamaika kontsulta egin ondoren lortu dut irakurketa, eta atera zitzaidan lehen transkripzioa eta euskarazko itzulpena Mikeli pasatu diot gaur. Ea zuzentzen didan.

Martxoak 3.

Anton Abbadiaz euskaraz neuk burutu eta Edurne Alegriak itzuli biografia bere bidea egiten ari da polliki-polliki eta halaxe Hendaiaiko udaletxetik gonbitea bidali didate. Frantsesez idatzi HENDAIA EUSKARAZ programarekin batera prentsa ohar hau ere bai euskaraz: Martxoaren 3an (larunbata), HENDAIA EUSKARAZ-ek egun bat antolatzen du Antton Abbadiaren inguruan, Patri Urkizu gomitatuz: idazle horrek Antton Abbadiaren euskarazko biografia argitaratu zuen 2002an, eta horren frantseserako itzulpena Edurne Alegriak egin zuen eta Atlantica argitaletxeak plazaratu. Programan, izenpetze-saioak, gazteluaren bisita eta topaketa Patri Urkizu-rekin! Hamaiketatik hamabi t'erditara *Librairie Berriketa*-n izango dugularik zinadura ueña.

Etixeratutakoan Mikel Hernandez Abaituaren partetik beste honako gutuna jaso dut:

Kaixo Patri:

Martxoaren 28an, asteazkena, txango bat egingo diat ikasle batzuekin (ezin jakin oraindik asko ala gutxi, 80 bat gehienez,

agian 60 bakarrik, hiruzpalau irakaslerekin) ipar Euskal Herrian zehar, euskal literatura ardatz hartuta. Erretiratu bizitza lasaia izaten duk eta agian gurekin etortzen animatuko hintzela pentsatu diat. Ikasleak 17-18 urtekoak dituk, eta nahiko jatorrak orokorrean.

Ikasle asko direlako ezin gauzak behar bezala ikusi, baina erreferentziak emango zizkieagu bizitzan zehar gauzak lasaia gozatu dituzaten. Bidaiaren hasierarako aitzakia Duvoisin kapitaina izango duk (ikasita zeukeagu). Duvoisinekin, daskian bezala, Chahoren bidez ezagutu zian A. Abadia eta horregatik honen jauregia ikustera joango gaituk, baina kanpotik bakarrik, ikasleekin lau txanda egin beharko genituzkeelako barneko bisita egiteko eta denbora gehiegi duk eta taldetxo bakoitzak asko itxoin behar kanpoan aspertuta. Handik Donibane Lohitzunera. Bonaparte printzeak Abadiaren bidez jakin zian Duvoisinen berri eta Donibaneko hotel batean ezagutu ziaten elkar. Gezurra zirudik baina gure ikasle asko ez dituk inoiz egon herri horretan. Hortik Sarara joango gaituk, Luis Luzianok Axularri jarri zion plaka ikustera. Gero Ezpeletara, Duvoisinekin bere haurtzaroa iragan zuen herrira. Oso herri ikusgarria, dakian bezala, batez ere eguraldia lagun izanez gero. Handik Donibane Garazira. Bertan norberak eramandako ogitartekoak jango genizkikek, baina denbora aldetik gaizki ibiliz gero agian bazkaltzeko orduak Ezpeletan harrapatuko gaitik. Donibane Garazin goiko gaztelu edo zitudadela edo dena delakoa ikustera joango gaituk, eta bertako elizara ere bai, gurutzebidearen pausoak nafarlapurteraz hormetan nola dauden jarrita ikus dezaten (nafarlapurtera dexente ikasi ditek). Amaitzeko, Etxeparekin lan egin zuen elizatzkoa ikustera joango gaituk, Eiheralarrera. Hortik Donostiara buelta. Berandu jota, 4:30etan iritsiko garela uste diat.

Bueno, agian ez duk gogorik izango etortzeko. Baina hitz gogoratu nauk, eta batxilergoko irakaslea ere izan hintzela. Hi animatzen bahaiz eta Ramonekin komentatzen baduk, igual animatuko lukek, edo bestela esanda, berari ere joateko aukera ematea normala izango lukek, baina ez diat uste Ramon animatuko litzatekeenik.

Mezu hau guztiz zoroa iruditzen bazaik, ahaztu, baina nola oso pertsona animatua haizen...

Besarkada bat,

Mikel

Nabaritzen denez lerro hauetan Mikel oso irakasle ona, saiatua eta modernoa da, ikasleekiko dituen harremanak ezin hobekak, eta txango benetan politak eta hezitzaileak antolatzen ditu, *ikusita eta ikasi*. Eskertu diot gonbitea, baina ezezkoa eman diot, kontatu diodalarik Bernat Etxepareren bizitzari eta obrari buruzko ikerketan nabilela adieraziz, Eihelarrereko apaiz izateaz gainera Zarokoa ere izan zela. Joxean Oizek *Beñat Dardo Susak* 2006an argitaratu nobelan aski ongi asmatu bazuen giroa sortzea, beste gauza bat da agirien zehaztasuna eta hauei darien egiautasunaz moldatzea benetako historia.

Apirilak 4.

El Diario Vasco-n Felix Ibagutxik honela laburbiltzen du Ramonek egindako *Martutene* nobelaren gaia gaztelaniaz, egilearen hitzok jasoz: *Se podría decir que ésta es una novela sobre la culpa*. Erein argitaletxeak eta bereziki Iñaki Aldekoak apustu egin du Ramonen obraren alde eta bere baliabide eta bitartekoak, eta asko dira, promozioan, obraren zabalkundeaz ezartzen ari dira, komunikabide guztietara deituz.

Apirilak 14.

Hasier Etxeberriak, EITBko *Sautrela* programaren zuzendariak Ramonen eleberritari buruzko lehen iruzkingileetarikoa izan da, beste gauzen artean honakoa dioelarik: *Luze joko luke Saizarbitoriak erabili dituen gai denak hemen radiografiatzeak, baina pertsonaiez haragoko kontu nagusietako bat ekartzekotan, aipa dezagun indarkeria eta biktimen gai mingotsa. Pertsonaien ahotan bere iritziak jarrita, lotsatu egiten da Saizarbitoria ETak eragindako mina lehenago aitortu ez izanaz. Dioenez, bere gurasoen belaunaldiak gerra galdu zuen baina ez dio inori barkamen eskaerarik zor. Aitzitik, Saizarbitoriaren belaunaldia barkamena eskatu beharrean aurkitzen da, gurasoena ez bezala. Alabaina ez dadila inor engaina, ageri duena ez da ikuspegi simple eta zentzu bakar horietakoa, aberasgarria eta ñabarduraz jositakoa baita dioena. Errendizioa ez da bidea, alderantziz, zapalketa bidegabearen salaketa eta euskaltasunaren defentsa eta nor izatearen harrotasuna daramatza aldi berean*

dioen guztiak. Geure etorkizunerako bide etiko zintzo baten proposamen moduko bat formulatzera ausartu da, nolabait.

Apirilak 20.

Iritsi da eguna, alegia, Ramonek *Martutene* aurkezteko eguna. Ostirala da eta saloia prentsa kazetariz (Joxan Agirre, Felix Ibargutxi, Juan Luis Zabala), adiskideez eta literatur munduko jendeez bete da. Iñaki Aldekoak editore bezala hasten du sesioa, gero Markos Zapiainek egiten du bere analisisia eta azkenik Ramon mintzatu zaigu bederatzirte luze erditzen kostatu zaion haur berriaz, alegia, *Martutenez*. Eta *Berria* egunkarian honako komentarioa irakurri ahal izan dut:

Literaturaren itsasgora gaur goizean izan da, Ramon Saizarbitoriaren (Donostia, 1944) *Martutene* eleberriaren aurkezpenarekin. Bederatzirteren ostean, ukitu melodramatikoa duen liburu mardul batekin itzuli da idazlea. Denbora asko izan liteke, baina taxuzko idazkerari eta berrikusketari behar den adina egun eskaini behar izan dizkio, eta nobela hau ongi landuta dator; “ez da memeloentzat”, esan du hark. “Libre” sentitu da idaztean. Idazteko estiloa saldu gabe, Saizarbitoriari aitortu du inoiz baino askeago sentitu dela; urteak bete-tzearen abantaila omen galtzeko gauza gutxiago izatea. Idazleak adierazi du “fede onez” idatzitako eleberri bat dela *Martutene*, eta ez dela “batere aspergarria”. Errealitateari fikziozko ukitua eransten dio berriz ere idazleak. Funtsean, erruduntasuna eta emakumea dira, idazleak azaldu duenez, nobelaren gai nagusiak. Nobelan istorio asko kontaktzen dira, baina joanetorrien gainetik pertsonaiek daukate berezko nortasuna eta indarra, beren harremanekin eta beren afektuekin. Bi kontaketa batzen ditu bakarrean: Iñaki Abaitua ginekologoak egindakoa kapitulu bakoitietan; Julia itzultzaileak egindakoa bikoitietan. Pertsonaia batzuk, ordea, bi kontaktetan ageri dira; Martin izeneko idazlea eta Lynn izeneko soziologo estatubatuarra, adibidez. Eta beste batzuek atzera begiratzen dute, aurretik ere izan baitziren protagonistak. Labur esanda, ezer berritailerik ekarri barik, baina sekula ezagutu izan ez bagenu bezala. Donostiako hotel batean aurkeztu du liburua Saizarbitoriari, gaur goizean, eta alboan izan ditu literatur munduko lagun ezagun ugari: Mi-

kel Hernandez Abaitua, Joxean Agirre Odriozola, Koldo Izagurre... Azken horrentzako hitz bereziak izan ditu eta eskerrak eman dizkio zuzenketa lanetan laguntzeagatik. Aurkezpenean laguntzaile aipagarri bat izan du ondoan Saizarbitoriak: Markos Zapian idazlea. Honek adierazi du argia dela Martutene liburuko berritasuna, aurreko eleberrietako iluntasunean puntu argiak pizten dituela nobelak. Zapiainen iritziz, erruduntasunaren gaia jeloskortasunaren itzalean gelditzen da; Saizarbitoriak, ordea, aurkakoa adierazi du. Irakurri egin behar arrazoiak banatzeko.

Apirilak 22.

Berrito idazten dit Mikelek argazki batzuek bidaliz eta esanez nola etzi, apirilak 24, Ernest Lluch kultur etxean, Iban Zalduak bere biodisko-grafiak irakurriko dituen eta Xabier Montoiak ipuin horietan agertzen diren abestiak kantatuko. Eta ea joango garen Ramon, Iñaki, bera eta neroni entzutera. Baiezkotan gelditzen gara. Bidali dizkidan argazkietarik bat hautatuko nuke bereziki hemen ezarri behar banu, bertan honakook gaudelarik. Ramon predikari eta denak berari begira, baina sermoilari itxura irribarreak eta esku ezkerrean daraman edontziak kentzen diote. Aurrez aurre: kirkurua osatuz Gorka Arrese, Koldo Izagurre, Ramon Etxezarreta, eta neroni.

Apirilak 26.

Gaur Patxi Zabaletak GARA egunkarian Bernart (sic) Etxepare euskal poetaren bizitzaz artikulu luzea idazten du, eta beste gauza anitzen artean diosku, nola Antonio Manrique de Lara delakoak ultimum bat igortzen dion Baionako apezpikuari Etxepare Garaziko artzizpreste izenda dezan. Jose Maria Huartek *Euskalerrriaren Alde* errebistan 1926an plazaratu bi dokumentuetarik lehenean Gonzalo Pizarro kapitainak, Mexiko konkistatu zuenaren aitak galdetzen dionean tropen mugimenduez hauen berri ematen dio, eta lekukotasun hori *Dechapare* izenez zinatzen du. Huartek aipatzen duen lekukotasun hori ikustera joan naitzen arren Nafarroako artxibora jakitearren besteak beste nola zinatzen zuen gure izen ezaguneko lehen poetak, ez da bertan aurkitzen. Bere etxean eta agirien artean jaso edo gorde ote zituen Huartek? Bigarren dokumentuari dagokio, noski, Zabaletak dioena, eta ikusten denez izan zituen gora behera zenbait garaiko apaiz eta agintariek, bereziki Don

Pedro de Mendikoagaren garaian jokia baimendua zegoelako eta berak debekatuko zituelako. Agiri eta lekukotza hauek Juan de Orbara lizentziatuaren aferean ageri dira. Eta jakina da, nola Orbarak, Miguel de Jaso eta Juan de Jaso, San Frantzisko Xabierren anaiekin batera, hala nola Juan de Agerre Etxalarkoa, Biktore Maulekoa eta beste zenbait guda-rirekin Amaiurren errege legitimoak defenditu zituen, hots, Henri IIa, eta azkenean gora-behera ugariaren ondoren Urdazubiko priore izatea lortu zuen 1522tik 1550eraino.

Maiatzak 12.

Bernardo Hürch nire adiskide austriarrak, Grätzeko Unibertsitatean Schuchardt katedraduna eta Humboldten *Opera Omnia*ren editoreari idatzi diot eskatuz Gosela Immelt, Darmstadt-eko Liburutegiko zaindariak alemanez bidali didan gutuna itzul diezadan, eta itzulpenarekin batera erantzuten dit, ikusten ari dela lanean ari naizela eta beraz ongi. Nire kontsultaz deus berririk ez, alegia, Van Eys-ek 1896an berrargitaratu zuela Iruñean 1596an moldiztegitatutako *Refranes y Sentencias...* liburu ospetsua, baina tamalez, bakarra Darmstadeko liburutegi Granducalean zegoena Bigarren Mundu Gerran erre egin zela. Eta beste erantzun baikorrik ezin zidala eman, eta desiorik hoberenekin agurtzen zen. Bilatzen jarraitu beharko ea beste nonbaiten gordetzen den aleren bat.

Maiatzak 27.

Igandea. Goizeko bederatzi t'erditan Donostiatik atera gara Parentziako bidean, Marga gidari, Mikel eta hirurok. Eguerdialdera Aguilard de Cambora iritsi eta bertan bazkaldu dugu menu xume bat, baina nahikoa. Gero lakuak eta Poteseko bidean diren ermitatxoak bisitatu ditugu. Cervera del Pisuerga-ko Hotel Peñalabran hartu dugu ostatu. Afaldu eta ibilalditxo bat eman ondoren ohera.

Maiatzak 28.

Zazpi t'erditan jaiki gara Curavacaserara igotzeko asmotan (2520 metro). Iritsi gara *Vidrieros* herrixkara eta hementxe aparkatu dugu. Behar bezala jantzi, botak aldatu, motxilan ura, barra energetikoak eta janaritxo batzuk sartu eta bagoaz erreka baten ingurutik gorantza. Belardi eder batera iritsi eta hemendik gorantz, harri kozkorrez beteriko bidean gabiltz. Harraldea da, La Pedrera deitua. Marga berehala nekatzen hasi

da aldapa gogortzen hasi denean eta ez dihoala gorago, dio, eta nik pixkat goragoxera iritsi naizenean eta aski pikua sentitu dudanean bidea esan diot Mikeli berak zanpa dezala gailurra, Margarekin beheko tabernan itxoingo dugula. Lauzpabost ordu ibilitakoan, batez ere bide lauan, sartu gara tabernan otordua egitera, bertako tabernariarekin hitzegiten hasi garelarik. Julio, ingeniari elektronikoa da, baina aspertu zen ikasleez eta erabaki zuen paraje eder hauek ikusi zituenean bertan gelditzea. Gauean, afaldu ondoren beribilez erreka ondora goaz oreinak ikustera. Argi luzeak ezarritakoan hantxe ikusi ditugu batzuk ziztu bizian karretera jauzika igarotzen.

Maiatzak 29.

Mikelek Curavacasetik beherakoan kolpe handixamarra hartu zuen atzo ezker belaunean eta ez dakigu ongi errekueratuko den, beraz, pomada batez ongi ihurtzi eta ihurtzi ari zaigu eta pastila batzuk ere oinazearen kontra hartzen. Baina gogorra da benetan Mikel eta pasatuko zaio, edo bederen iraungo du kexa haundirik atera gabe. Beraz, arratsaldean ibilalditxo bat eman dugu eta badirudi Mikeli zangoak ongi erantzuten diola, errekueratzen ari dela. Resines herritxoan zerbeza bana edan dugu, tximuen urdaizpaikoa, hots, kakauete batzuek jan ditugu haurrak bezala, eta aitzina.

Maiatzak 30.

Peñalabra kaskoraino igo gara hirurok. Margaritak harri eta zur utzi gaituelarik, bere pausu mantsoan, baina polliki-polliki kaxkoraino igo gara, Mikelek hasieran sasi tartean sartu gaitu eta hamaika ahapaldi entzun behar izan ditu gidari adituak. Gailurretik Kantabriako uren banaketa eta lauzpabost herri txiki ikus daitezke. Eguraldi ona denean Santanderreraino ikusten ahal omen da. Jaitsi eta Cantagudako jate-txean bazkaldu dugu, aldameneko tripandi zatarraren hitzjario lotsagabea entzun behar izan dugularik. Gauean ohi bezala oreinak ikustera ibai ertzera.

Maiatzak 31.

Goizeko zazpiak laurden gutxi eta autobus geltokian gaude, Burgo-serako autobusa zazpiak eta laurdenetan baitator. Igo da Marga etxerako bidean, joan beharra baitauka, ama gaixo dagoenez. Mikelekin *El Ro-*

ble-n gosaldu dut bigarrenez, gasolinez depositoa bete eta bagoaz Lago de Lomas-erantz. Bidean mendizale amorratu batzuek ikusi ditugu arinarin zihoazela. Botak jantzi eta hantxe goaz goruntz polliki-polliki. Hamiak eta laurdenetarako lakuan gaude eta Mikelek kontatzen dit nola ibili zen gailur haietatik aurreko batean. Mendi izenentzat daukan memoria harrigarriaz aipatzen dizkit: Agujas de Cardaño, Tío Celestino, Pico de las tres provincias, Peña Prieta... Hiru ordu gora eta bi behera. Iritsitakoan tabernara Albariño botila eskatzen dugu, eta gazpatxoaren ondoren haragi egosia. Behikia aski ona. Albertsigoak ere onak eta kafea. Ohi bezala itzultzen gara siesta ordurako Hotelera eta liburu baten konpainian lo kuluxka egiten dugu. Gero Liburutegiko ordenagailuetan interneten barrena nabigatzen dugu. Hotelean afaldu, Bertarekin solasean aritu eta hurrengo egunerako kontua eskatzen dugu.

Ekainak 2.

Palencia hiri bururako bidean Fromistako eliza erromanikoa bisitatu dugu. Kapiteletan, harrizko zutabeetako buruxketan hau bai dela irudien aberatsa. Gai dekoratiboak, hegaztiak, oreinak, basahuntzak, otsoak haurrak jaten, ahateak, gizonak arrekonkon, pittilina erakutsiz, Adan eta Ebe larrutsik sugearen sagarra irentsiz... Palenciara iritsi eta parkinean berebila utzi ondoren, oinezkoentzat diren kaleetatik paseo eder bat ematen dugu plaza nagusiraino. Kiosko batean *El País* erosi eta *Palencia, la Primera Universidad Española* erakusketa ikusi ondoren, eseri gara egunkaria irakurtzera lasai-lasai eta ordu biak inguratu direnean *La Encina*, alegia, Artea jatetxera joan gara, Mikelek gaur berak inbitatuko duela, dio. Eta otordua primerakoa izan dugu. Aurretik barazki batzuk eta ondoren axuria, ardoa, *Gavilán* markakoa, ona benetan. Mutil gazte talde euskalduna ere aldamenen bazkaltzera eseri da, eta nabarmena da gaztediak badakiela ere bere burua zaintzen, eta harmonia mantentzen. Jesus Prieto, UNED-eko bizerrektore izana eta Bellas Artes-etako zuzendariarekin pare bat hitz ere egin ditugu, hantxe baitzegoen donostiar emakume pollit batekin mokadu bat hartzen. Ramoni buruz galdetu dit eta nik ditudan albisteak kontatu ondoren, esan dit saiatuko dela berriro antolatzen, ahal izanez gero, hizkuntza ezberdinetako narrazaileen topaketak. Beraz, bagoaz polliki-polliki mendian bost egun ibili eta arte pixkat ikusita etxeruntz, gure Donostia ederrerrantz.

Ekainak 6-7-8.

Karmen, Indio, Kontxa, Marga eta bostok bagoaz bi gau pasatzera Pirineoetara, *Refuge Wallon* deritzanera, hain zuzen. Cauterets-en gelditu ondoren eta beribilak Pont d'Espagne-ko parkinean, bagoaz polliki-polliki gorantz, eta ordu pare batean, andreak oso mantso baitoaz, iristen gara babeslekura. 1865 metrotan gaude eta parajea zoragarria da, eta hantxe errekan ikusten ditugu mendigoizale batzuek menditik jaitsita-koan larrutsik mainatzen. Aroa ezin hobea da. Itzuliño bat egin eta afaldu ondoren denak komunitatean gure gelara goaz Marga eta biok, beste hiru egon beharko dutelarik, beraz, ez hain eroso. Zerbait irakurri eta seko lo gelditzen gara. Bigarren egunean bost orduko ibilaldia egiten dugu. Gorantz hasieran eta nahiko mantso, dorpe xamar dabilen Kontxa lagundu beharrean aurkitzen gara errekar igarotzean. Denak gaude umore onean, India ezik. Hurrengo egunean goiz, alde egiten dute Karmen eta Indiok, eta gelditzen da Kontxa gure beribilean itzultzeko. 2151 metro tara dagoen *Refuge des Oulettes de Gaube*-ra igotzen gara bertan bazkaltzen dugularik lakuari begira primeran. Egun benetan zoragariak dira eta berriro itzultzeko gogoz gelditu gara.

Ekainak 7.

Jan Battit Orpustanek beti bezain adiskidetsu honako gutuntzua bidali dit:

Ekhainaren 7-an, Patri Urkizuri, Eskermila, egin duzun aurkintza baliagarriaz lehenik, eta zure artikuluz: neurtzilari garaztarren bizian beharko da orai 1511 urtea segurrik ezarri. J. Haritschelharrek jadanik errana zautan. Hitz huntaz baliatzen niz, ezpazinaki ere, webgune bat badutala orai erraiteko: www.tipirena.net da. Baliagarri zaizun zerbait baldin bada, ikusiko duzu (zuzentzeko hutsik ere menturaz). Goraintzi eta egun batez ikus arteo.

Dena den, ez dakit kasu handirik egiten dioten Euskal Herrian Madriden argitaratzen ditudan artikuluei, zeina aurten argitaratuko den eta digitalizatu UNED-eko *e-space revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca* aipatuan, non Bernat Etxepareren bizitza garaiaz albiste gehiago ematen ditudan, hala nola *Linguae Vasconum Primitiae* lehen euskal liburu inprimatuaz berrirakurketa.

Uztailak 17.

Serafin Baroja dela eta Euskal Idazleen Elkartetik honako gutuna bidali didate, hitzaldi bat proposatuz:

Kaixo, Patri.

Euskal Idazleen Elkartetik idazten dizut proposamen bat egiteko, Serafin Barojaren inguruan, hain zuzen ere. Zer eta nolaz azaltzen saiatuko naiz labur-labur. EIEk eta Donostiako Udalak hitzarmena sinatu dute aurten besteak beste **Literak-tum** jaialdian parte hartzeko, egile ikastaroak emateko eta literatura ibilbideak antolatzeko. Azken horretan kokatzen dugu zuri egon beharreko proposamena: literatura ibilbideetan. Lehena, Kattalin Elizegiri buruz egin genuen eta hurrengoa Serafin Baroja izatea gustatuko litzaiguke.

Alde batetik hori eta bestetik, Konstituzio Plazako liburutegiko aretoaren inguruko kezka (sotoa edo kripta esaten zaion hori). Areto horrek izena ez duela eta agian Serafinen izena jartzea pentsatu dut Liburutegi Nagusiko buru den Arantxa Artzamendik (harekin ari gara elkarlanean).

Beno, bi egitasmo horiek elkartu eta azaroa edo abendurako honakoa nahiko genuke antolatu: hitzaldi edo nolabaiteko aurkezpen bat eta literatura ibilbide bat, biak Serafin Baroja izpide. Bata eta bestearen edukia lantzeko zeu zara egokiena eta horrexegatik mezua.

Proposamen zehatza honakoa litzateke: hitzaldia zeuk egitea. Hitzaldi edo nolabaiteko aurkezpena.

Eta ibilbidearen edukia lantzea (puntuak, pasadizoak, datuak...), eta horren gainean beste norbaitek gidatzea taldea. Konstituzio plazan kokatu nahiko genuke jarduera hori. Horrela, Sotoan egin hitzaldia edo dena delakoa eta bertan hasi edo amaitu ibilbidea.

Ikusten duzunez ez dago erabakia egitaraua, baina argi duguna da zure partaidetza behar eta nahi dugula. Tira, zeuk esan zer deritzozun, gure aldetik esan gogoz eta ilusioz nahi dugula prestatu guztia. Zuk esan lasai asko beraz, baiezkoa ala ezezkoa eta lehena balitz joango gara guztia zehazten.

Bata edo bestea izan erantzuna, ondo izan eta laster arte.

Noski, ohi bezala, ezin ezetz esan honelako eskaera bati, eta proposamenari baiezkoa eman diot, hau da, erantzun diet prest nagoela Serafinez hitzaldi bat ematera.

Irailak 17.

Mungiatik jasotzen dut oraingoan gutuna, zehazki udaletxeko kultur zuzendariarengandik, eta Abbadia Jauregian dagoen afixen erakusketa dela eta herriko Lore Jokoen kariatara baliatu ahal izateko irudiak, nonbait aski laketu baitzitzaion Idoiari. Deitu ere egin dit eta nire izena eman baitio Celine Davadanek, afixen erresponsable edo gisara.

Aupa Patri

Idoia Ortiz de Zarate, Mungiako Kultur Zuzendaria naiz eta esan dizut moduan orain, gure asmoa da erakusketa bat montatzea Lore Jokoen lehen karteletan. Data aproposak: Urriaren bigarren hamabostaldia, urriaren 28an ospatzen dogulako Lore jokoak aspalditik. Bidaltzen dizkizut gure azken hiru urteko Lore Jokoen egitarauak, zuk ikusteko zelakoak diren.

Eskertuko nizuke posiblea ikusten badozu Mungiako Herrian Lore Jokoen Kartelak ekartea niri esatea eta azaltzea zein baldintzetan. Mugiako herri osoak Lore Jokoen parte hartzen du eta jai honek gero eta arrakasta gehiago du. Mila esker danagatik.

Idoia Ortiz de Zarate, Kultur Zuzendaria.

Bat gatoz, beraz, inolako arazorik gabe, Anton Abbadiaren ospea eta izena zabaltzearen egin litezkeen erakusketak ontzat jotzen baitugu Célinek eta biok, eta gelditzen gara urriaren 24erako egun honetan egiteko erakusketaren aurkezpena.

Urriak 10.

Ramon, Mikel, Iñaki eta neronek elkarrekin egin ohi izan ditugun afari edo otorduetan maiz agertu izan zaigu hitzegitea Jon Juaristiz, bere obraz eta deklarazio epatantez. Hala bada, *La caza salvaje* (Planeta 2007) Azorin saria irabazi izan duenaz suertatu zaigu oraingoan eta duela aste bat idazten nion Ramoni, ea irakurria zuen interneten *cordobapedia*-k zioena Martín de Arrizubieta Larrinagaz (Mundaka 1909-Córdoba 1988).

Benetan interesgarria pertsonaia eta Mikelek esan zuenez, eta Ramonek ezagutu izan zuenez pertsonalki, berari zegokiola sakontzea pertsonaia, zeren eta Juaristiren nobelan, eskasa izateaz aparte eleberria, egiantzatik urruntzen baitzen eta aipatu pertsonaia errealez mintzatzerakoan (Piarres Lafitteren kasuan, adibidez) hauen iraingarri gertatzen baitziren burutzen ohi zituzten solasak eta ekintzak... Arrizubietak gerra zibila gudari gisa hasi, preso egina erreketeeek, hauen kapilau izatera iritsi zen. 1938an Frantziara erbesteratua, Partidu Komunista eta Legio Frantsesean apuntatu eta II Mundu Gerran alemanen konzentrazioko esparrutan egon zen. Hemendik libratu eta *Enlace* errebista nazizalean zuzendari izan zen 1944-45. urteetan.

Bertan idatzi zuen aleman gudalosteak Espainian sartu behar zuela eta Franco jeneralaren gobernua deuseztatu, eta benetako errejimen nazionalsozialista bat aldarrikatu, hala nola Euskadiren askatasuna eta hemen beste errejimen paretsua eraiki. Gerra kontseilu batean heriotzara kondenatu zuen Francok, baina indultoa lortutakoan Kordobara derratua izan zen betirako. 70 urte inguruan Gabriel Aresti eta Lur taldekoekin, hala nola Alfonso Sastre eta Eba Forestekin harremanetan aritu zen. 1983an jubilatutakoan Euskadira itzuli zen, baina bertan aurkitu ez zuenez leku egokirik Kordobara bueltatu zen bertan hil zelarik 1988an, hogeita hamar urte Santa Marina Elizako bikario izan eta gero.

Urrriak 23.

Ekhiñe Egiguren donostiar idazle gazteak idatzi dit esanez nola ari den *Nekatoenea* Etxean hilabetea igarotzen, Euskal Kultur Erakundea, EIE eta Hendaiaiko udalarekin batera antolatzen dituzten egonaldietan eta nahi badut bere blogean bidenabar sortu gogoetak irakur ditzadan.

Kaixo Patri,
Ekhiñe Egiguren naiz, donostiarra. EIE, EKE eta IAZE-k hautatuta, Hendaiaiko Abbadia eremuan hilabeteko egonaldia egingen ari naiz (2012ko urrian), nire egitasmoa Anton Abbadia-
ren lore-jokoetatik eta egonaldiaren egunerokotik abiatuta poesia bilduma bat idaztea da. Anton Abbadia eta lekuaren historia ezagutzeko zure liburua irakurri berri dut “ANTON ABBADIA 1810-1897” biografia eta esan nahi nizun, benetan izugarri gozatu dudala liburua irakurtzen. Asko gustatu zait eta oso lagungarria izan da niretzat. Gainera, liburuaren ira-

kurketak, gaztelua eta inguruak hobeto ulertzeko aukera eman didate. Besterik gabe, eskerrak ematea da mezu honen helburua.

Eta bide batez, interesa baduzu edo nahi izanez gero irakur ditzazun, nire egunerokoaren zatiak blog batean erakusten ari naiz, hemen helbidea: <http://lorebakanak.wordpress.com/> *Milesker berriz ere. Ekhiñe Egiguren*

Benetan pozten da bat pentsatuz zerbaitetarako balio duela idazten duenak, eta hautatu nuen ikerketa gaia ez zela izan batere desegokia, aproposa baizik.

Urriak 24.

Lore Jokoen Erakusketa Mungiako udaletxeko Erakus Aretoan dela eta gelditu ginenaren arabera banoa beribilez ia ezezaguna egiten zaidan herri honetara hitzalditxo ematera. Iritsitakoan jada iluna dago. Ikusten dut programa eta irakurtzen babesleak Udala, Bizkaiko Foru Aldundia, Jakiunde eta Lauaxeta 2012 Euskal Pizkunde erakundeak di-rela.

Aurkezpena Izaskun Uriagereka alkateak egiten du eta hitzaldia neronek arratsaldeko zazpiretan. Polliki antolatua dago erakusketa, eza-gutzen ditut Idoia Ortiz de Zarate liburuzaina eta kultur zuzendari dena, eta ekitaldia bukatutakoan Agus Pérez *Berria*-ko teatro kritikarekin, Ur-tzi nire semea ezagutzen omen du, eta hitz batzuek egin ondoren buelta Gipuzkoara. Liburu batzuek opari dizkidate bitartekari lanen eta hitzaldiaren truke, baina gasolina eta peajea ordaintzeko sos bat ere ez.

Urriak 25.

Literatura Dramática saileko Sari Nazionalen epai-mahaiko izatea suertatu baitzait behin berriro, eta eskatu didatenez aurkezteko tituluak, besterik ezean honakoak proposatu dizkiot Kultur Ministerioko idazkari lanetan dabilen Aliziari: Angélica Liddell: *El matrimonio Palavrankis. Once upon a time in West Asphixia. O hijos mirando al infierno. Histerica Passio. Lesiones incompatibles con la vida.* Artezblai. Bilbao 2011. Eta Itziar Pascual: *Hijas del viento y otras piezas breves.* Artezblai. Bilbao 2011. Hala-ber eskatu diot nire partetik lehenbailehen egor diezazkidan beste titulu hautatuak ez baita asti askorik gelditzen irakurketarako.

Urriak 31.

Aspaldiko lagun zaharrari, Xabier Olarrari, eta Arantzazu Royori merito osoz itzulpenaren Euskadi saria eman dietenez Alaa Al Aswani egiptoar idazlearen *Jakobian eraikina* nobelaren itzulpenagatik (Igela, 2011) zorionak opa dizkiet adiskidetasunez. Eta epai-mahaikideen iritziz hauexek izan dira sariaren arrazoiak: «hizkuntza kalitate ona» erakusten du Royo eta Olarraren lanak. «Hizkera aberats eta joria nabari daiteke testuan. Ederki josi dute itzultzaileek euskaraz pertsonaia ezberdinei buruzko zatitxo osaturiko puzzlea». Horrez gain, Egiptoko kultura «gurera gerturatzeko ahalegina» egin dute itzultzaileek. «Azpimarratzekoa da jatorrizko testua arabieratik euskarara zuzenean ekartzearen meritua. Itzultzaileek duintasunez gaingitu dituzte arabieratik euskarara itzultzeko zailtasunak. Orobat, jatorrizkoan agertzen diren pertsona eta toki izenak euskarara egokitzeko egindako ahalegina ere nabarmendu nahi du epaimahaiak». Nabarmen denez, ez da batere lan erraza izaten edozein hizkuntzatik euskarara duintasunez eta txukun itzultzea, baina areago eta zer esanik ez jatorrizkoa arabea denean, noski. Biba zuek, beraz, ekarteagatik hain behartsu den gure kultur esparrura beste nobela eta literatur lan eder bat.

Azaroak 5.

Hamar antzerki irakurri behar izan ditugu *literatura dramática* sailleko sari nazionalerako. Anson, agure jasanezinak hitza eta pitza besterik ez du egin. Apo lirdingatsu baten eran, baba zeriola aldameneko neska kritikari ederrari begira, botazioak aurrera zihoazelarik azkenean Angélica Liddell-en apologia egin du eta honen, *La casa de la fuerza* lanari eman zaio. *El País*-ek honelaxe jaso ditu saridunaren hitzak: *Tal vez La casa de la fuerza es la obra en la que con más frenesí he intentado buscarle un sentido a la vida, había que salir del jodido túnel. La vida, ese lugar donde no vamos a dejar más rastro que el de una oruga aplastada en un camino, y aún así el amor fracasa, la inteligencia fracasa, y nos destruimos los unos a los otros, por cobardía, y humillamos y somos humillados, hasta el final*». Angélica González, ezizenez Angélica Liddell, ahots indartsuenetakoa bilakatu bide da ikuskizunen egungo panoraman, noski. Anson, bestalde, ez da isildu une bat ere, eta denetik bai baitaki, esan du beste gauzen artean euskal literaturako idazle guztiak hogeita hamabost urtetik beherakoak direla, Antonio Machadoren bertsoez oroitu naizelarik: *Castilla miserable, ayer dominadora, envuelta en sus andrajos desprecia cuanto ignora*.

Azaroak 11.

Lurdes Auzmendik Agustín García Calvo, azaroaren batean, Zamoran hilaren musaren zuzenbidea, helbide elektronikoa edota telefona eskatzen dit, alegia, Isabel Escuderorena doluminak bidaltzeko. Agustinekin eta Isabelekin genituen harremanak *Fiat umbra* itzulpena egin nioenez geroztik sakondu egin zen. Lehenik asteazketan joaten ohi nintzen noizean behin Maisua, *Jupiter tonante*, entzutera Ateneora, han bere ikasle, batipat neskatsa gazteez inguratua zegoelarik, baina nire *Gramática de la lengua vasca*, oparitu nioenetik ere maiztu egin ziren elkar topaketak. Princesa aldeko jatetxe batean otorduren bat egiten genuen eta bere solas jakintsuaz gozatzen nuen. Futbola telebistan ikusten genuen elkarrekin ere, eta esaten zuenez futbolaren denbora tragediaren iraupenarena da. Denbora perfektoa, arreta jasotzeko adinekoa, ordu t'erdia. Oparitu zidan ere bere lanik mardulena: *Tratado de Rítmica y Prosodia y de Métrica y Versificación*, (Zamora, Lucina 2006). Hizkuntzen erritmuaz gogoetak. Filologo, itzultzaile, hizkuntzalari, dramagile, poeta eta filosofo zamorano honek naturaren indar eta kemen berezia zeukan, eta gizon on bat zen. Parnasoan bego Iliadan ageri diren jainko eta jainkosen artean.

Azaroak 12.

Jan Battit Orpustan adiskideak badu liburu bat Bidasoatik honuntz oso guti ezaguna dena tamalez, *Précis d'Histoire Littéraire Basque 1545-1950. Cinq siècles de littérature en euskara* Izpegi argitaletxean plazaratua 1996an. Bertan 113. orrialdean esaten da nola Jean Munduteguy uzta-riztarrak hamaika bertso idazten dituen Pierre de Salaberry Parlamentuko abokatuaren kontra 1725ean, eta mostratzat bertso bakarra ematen du. Honekin, jakina den bezala ziri bertsoen zerrenda handituz doa, zeina hasten den gure literaturan hamalagarren mendean *Aragueko Patrikaren* kontrako bertso ezagunekin. Eskatzen nion bada ahal bazuen poema satiriko osoa eta hona ematen didan ihardespena:

Zure berrien ukaiteaz atsegin dut, eta eskertzen zitut delako “Tarbe”-ren dokumento hori igorririk (nahiz ez tuta ene genealogietan “Loperena” izenekorik aurkitzen). Munduteguy-ri doakonaz, kantu osoaren hatzemaitera enseatu niz, hemen baitut nunbait. Baina ezin egin dut ene paper metetan. Dena den aurki dezakezu zuhaurek: Mme. Duvigneau Légassek

Baionan (80 urtetan!) egin zuen tesian da, Uztarizko auzitegi-
giaz, eta uste dut Bordeleko artxihoan aurkitua zuela. “Les
jugements du tribunal du bailliage du Labourd” edo holako
izenburu zenbait du. Eztut uste agertu zela (nahiz ikhertzeko
den), badukete Baionako liburutegietan, ala fakultatean ala
hirikoan. Internetek erranen daukezu nun hatzeman. Esku-
pera jiten bailizait uste gabea, jakin-araziko dautzut. Tesia-
ko buruzagia (ez hoberena) M. Lafourcade anderea zen.

Uda Oihenarten *Notitiaren* frantsesera itzultzen eman dut.
Osoan ezarria (eta ahal bezain zuzendua) izanen da laster ene
web-gunean (www.tipirena.net). Osasunak adinarekin ako-
meatuz behar du atxiki.

Goraintziekin.

J.-B. Orpustan

Magdeleine Duvigneau-Légasse ikerlariaren tesiaren izen osoa, *Le
Bailliage du Labourd et ses jugements tant civils que criminels de 1680-84
à 1789-90* da, eta 1993an argitaratua, beraz, nire errua da edo euskal
literatura ikerlariena oraindik ez badut testu hori osorik esku artean,
jakinik hainbat idatzi euskaraz horrelako hauzi eta tribunaletako pape-
ren artean aurkitzen ahal direla.

Azaroak 27.

Arantxa Arzamendi liburuzain finak eta askotan nire Urumea er-
tzeko ibilaldietan elkar gurutzatzean agurtzen didanak irrifar xume eta
atsegin batez honako gutuna bidali dit Serafinen omenez egiteko diren
hitzaldi eta ibilaldiaz:

Adiskide,

Serafin Barojaren (Donostia, 1840 - Bera, 1912) heriotzaren
mendeurrenean Donostia Kulturak, Euskal Idazleen Elkarte-
ren lankidetzarekin, abenduaren 3an, iluntzeko 19:30ean, Pa-
tri Urkizuren hitzaldia eta abenduaren 4an, arratsaldeko
17:00etan, Jose Inazio Ansorenak gidatutako literatur ibilbi-
dea antolatu ditu.

Euskararen Nazioarteko Egunean eta Serafin Barojaren (Do-
nostia, 1840ko irailak 22 - Bera, 1912ko uztailak 16) heriotza-
ren vendeurrenean, Patri Urkizu idazleak hitzaldi bat eman-

go du donostiar ospetsu honen irudia ezagutarazteko helburuarekin. Hitzaldia Udal Liburutegi Zaharreko Ekitaldi Aretoa (sarrera San Jeronimo kaletik) izango da abenduaren 3an, astelehenean, iluntzeko 19:30ean.

Abenduaren 4ean, 17:00etan, Serafin Baroja, “Kaskazuri”, herriko seme alaia literatur ibilbidea euskaraz, Jose Inazio Ansorena Minerrek gidatua. Irteera Konstituzio plazatik egingo da eta izen ematea alde aurretik Alderdi Ederreko Liburutegi Nagusian.

Bietan izan naiz, noski. Lehengoan prestatua neukan power-pointak ez zuen funtzionatu eta beraz neukan testuari atxikita hitz egin behar izan nuen bai eta kantatu. Bertan zeuden Ramon eta Mikel bederen eta gustora gelditu zirelakoan nago, beste entzuleak bezala. Gero lauean ere ibili ginen aterkipean Ansorenak erakutsi zizkigun Serafinen Donostiako lekuak bisitatzen, biak osagarri izan zirelarik, ene ustez, baina doinu eta eretan ezberdinak.

Abenduak 31.

Beste zenbaiten urtezahar-urteberri on desioen adierazpen atseginen artean Patxi Intxaurrendieta adiskide ezin hobegoak, orain berritortu lanean ezarri dudana balada zaharren partiturak prestatzen eta moldatzen, honako gutuna bidali dit:

Urte Berri, Urte Zahar
Martzelino galtza zahar.
Urte Zahar, Urte Berri
Martzelino galtza berri.

Patri, ea aste honetan elkarrekin egoten garen. Dezente aurreratu dut lana orain arteko oporraldian. Bizpahiru kontutxo, oraingoz: Zalantzarik gabe, partiturak testuaren barruan txertatu beharko genituzke. Atzean, denak pilatuta, eranskin itxura hartzen du material horrek. Kantutegi-eta gehienetan, bestalde, txertaturik ageri da: Azkue, Donostia, Ansorena, Riezu, Antonio Zavala... Testuak transkribitzerakoan ezin dira antzeko irizpideak baliatu? Antzeko edo berak. Badakit ez dela gauza bera Bizkaiko balada bat eta Zuberoakoa, baina gaur egun bada horretan sakondu duen lanik. Jose Ignazio Ansorenak osatutako kantutegian irizpide jakin bat dago.

Ondo legoke haren “Bereterretxen kantorea” eta gurea alde-
ratzea. Joanito Dorronsororen doinu bilduman ageri da Txi-
rritaren Canovasi buruzkoa. Gurearekin aldetuz: *Hil-Il; eziya-
haziia (hezia); garbiak-garbiyak; nasiya-nasia...* Dena dela, testua
bera ere ez dator bat gurearekin. Harenean zortzikoa da eta
gurean hamarrekoa. Gaia landu zuten Ibon Olaziregi, Jose Ig-
nazio Ansorena, Jon Bagües, Joxe Mari Berasategi, Joxe Anto-
nio Mujika eta Mikel Zalbideren lanean oinarriturik, Andres
Alberdik “Estandarizatu gabeko solasak nola eman ikaslibu-
ruetan” lana prestatu zuen, eta bertan ageri diren irizpideak
gure lana osatzerakoan baliatzeko modukoak direla iruditzen
zait. Izango duzula pentsatzen badut ere, honekin batera bi-
daltzen dizut PDF formatuan. Asko dago hitz egiteko, Patri.
Ea noiz elkartzen garen. Goraintziak etxekoei eta zuretzat
besarkada estu bat.

Patxi.

Zentzuduna da erabat Patxi ohar horiek egiten dizkidalarik, baina
bi gauza ezberdin dira testu bat moldatzea ikasleentzat, eta beste bat
saiatzea ahalik eta fidelena izaten sortzailearekin, hots, honen euskal-
kiarekin eta honek idatzitakoarekin, kontserbatzea berezitasunak, le-
gezkoa baita, grafia eguneraturik eman arren, eta baziren hautaketa
batzuek nire gogoko ez zirenak Alberdiren erabakietan.

Beste zenbaitetan bezala gaur bertan agertu naiz Lezotik basoerdi
bat hartzera adiskideekin. Patxi, Mikel, Fermin, Manueltxo, Esteban, Pe-
llo eta besteekin eta koplak hauek kantatu ditugu Aizpea Tabernan tradi-
zioari jarraiki:

Hau haizearen epela,
Airean dabil orbela,
Etxe hontako jende leialak
Gabon Jainkoak diela.

Lezo ta Errenteriyá
Hirugarrena Oiartzun,
Nere lagunak Dios te salve
Garbuarekin erantzun.

Dios te salve, ongi etorri,
Gabon Jainkuak diela,
Legiarekin konpli dezagun
Urte berriaren bezpera.

Hamelingo txirulariaren elezaharra euskaraz: harrera, bilakaera, transmisioa

JOSUNE BELDARRAIN AGIRRE (EHU)
GENARO GOMEZ ZUBIA (EHU)

Luis Mari Mujika Urdangarinen oroiz

Atarikoak

Haurra zein heldua izan, edonoren arreta emateko modukoak dira txirulari arratoi-ehiztariari buruzko elezaharrea kontaktzen diren gertaera harrigarriak: izurrite bat (arratoiak), pertsonaia arraro badaezpada dako bat (nigromante edo artista? iruzurtia edo iruzurtua?), objektu majiko bat (txirula liluragarria), lurpeko mundua (mendiko leizea), haur-desagertze sekulakoa (130 neska-mutiko) hamelindar orok oroit izango zuena. Alegiazko osagai horiengatik guztiengatik, beharbada, ugariak dira elezaharrari buruzko aldaerak eta ikerlanak.

Aldaerei¹ gagozkiela, hiru kontaera gailentzen direla esango genuke: Grimm anaiena (1806), Mérimée-rena (1829) eta Browning-ena (1843). Ezberdinak, formaz, tonuz zein edukiz. Nagusiki, XVI. eta XVII. mendeetako zenbait aldaeratan oinarritu ziren autoreok beren obrak idazteko, geroago ikusiko dugunez.

[1] Honako hauek irakurri ditugu: Verstegan, Wanley, Naubert, Goethe, Brentano&Arnim, Grimm anaiak, Mérimée, Browning, Schwob.

Ikerlanei gagozkiela, mugarria izan zen Hamelingo udalak 1984an antolatu zuen biltzarra, elezaharrea kontaturiko gertaeren 700. urteurrenaren karietara antolatua, hain zuzen. Hogeita bost ikertzailearen estudioak argitaratu zituen udalak Norbert Humberg-en ardurapean. Horietako batzuk hartu ditugu gure lanean oinarri gisa: Hans-Jörg Uther, batez ere; baita ere, besteak beste, Wolfgang Mieder, Helmut Fischer eta Otto Holzapfel.

Oro har, errotua dago iruditeria kolektiboan, Europako mendebaldeko jendearenean behinik behin, arratoi-ehiztariaren istorioa, Hamelingo txirularia ere deitua. Leku propioa dauka Aarne-Thompson-Uther sailkapen-sisteman (ATU 570*) eta honela laburturik agertzen da “The Rat-Catcher (Pied Piper of Hamelin)” sarrerapean²:

Arratoiek eta saguek hiria inbaditu dute. Arropa koloretsu bitxiz jantzitako gizon batek biztanleei hitzeman die, ordainsari baten truke, piztiok kanpora aterako dituela. Txirula joaz animaliok liluratu ditu eta ibai batean ito ditu. Hiritarrek uko egin diote pagatzeari (beren hitza betetzeari) eta esku hutsik alde egin du txirulariak.

Geroago, ehiztari jantzita itzuli da. Jo du txirula eta haur guztiek jarraitu diote hiritik lekora. Mendi aldera eraman ditu eta inork ez ditu berriz ikusi. (Uther, 2004: 341)

XVI. mendearen erdialdekoak dira dokumentatu diren lehen erreferentziak (op. cit.). Garai hartako autore eklesiastikoen etsenplu modura erabiltzen zuten haurren exodo hura guraso axolagabeak ohartarazteko seme-alabak zaindu beharraz (Uther, 1984: 21). Bestalde, deabrua jotzen zen esplikaziorik gabeko gertaeren erruduntzat, eta haurren desagertzea gertakari esplikaezin horietako bat zen: gure elezaharreko protagonista haur-ebasleak halako deabruzko izaera izaki, ederki egokitzen zen istorioa autore haien jardunerako. Nolanahi ere den, hamaika istorio eta etsenplutan agertzen zen deabrua XVI.-XVII. mendeetako konpilazioetan³ –protestante zein katolikoenetan–, portaera desegoki usteko jendeari mehatxu egiteko. Uther-ek mehatxu-funtzioa nabarmentzen die elezaharrenden orduko lekuko idatziei (ibidem).

[2] Artikulugileok moldatua.

[3] Andrea Hondorff-en *Promptuarium exemplorum* (Leipzig, 1573) aipatzen du Uther-ek. Etsenpluetako batean haurren irteera aipagai da. Bestalde, Azpimarratzekoa da Grimm anaien iturrietako bat dela Hondorff.

Ilustrazioarekin erabat aldatu zen istorio zaharrak ikusteko modua, eta kontzientzia kritikoarekin epaitzen eta balioesten hasi ziren. Horrek, nolahi ere den, eragin zion arratoi-biltzailearen istorioari. Izan ere, zalantzatan jarri ziren istorioan kontatzen diren gertaerak, eta, hartara, egiantzik batere gabeko istorioen mailara desklasatu zen (ib.: 22).

Erromantiko alemanek, berriz, goragoko leku batean jarri zuten. Istorioa hitz-jario burugabetzat eta neurrigabetzat joa izan arren, gaiari heldu zioten Grimm anaiek, Erdi Aroko eta garai berrietako monumentu literarioak berpizteko asmo orokorraren barruan. Grimm anaien lantegitik pasatu ostean, gaur arte iraun du haien bertsoiak⁴.

Bestelako bideetatik ibili da kontakizuna XX. mendean. Elezaharriaren materialak erabiliz kontakizuna erabat iraultzen duten zenbait literatura-lanen berri eman zuen Wolfgang Mieder-ek 1984ko biltzarrean. Hona adibideren bat: Bertolt Brechten “Die wahre Geschichte vom Rattenfänger von Hameln” (c. 1941) poema satirikoa, zeinean txirularia -hau da, Hitler- haur xaloen -hau da, populua- salbatzailatzat aurkezten baita (Mieder, 1984: 119); Brechtek ez ezik, beste zenbait autoren ere erabili zuten sinbolo-metonomia hori beren obretan. Dena dela, literatura-testigantza goibel horietaz gainera, beste zenbait marrazki barregarri ere bildu zituen Miederek, zer-nolakoa den erakusteko, publizitatearen eta karikaturen arloetan, txirulari arratoi-ehiztariaren irudiaren erabilera (ib.: 122).

Elezaharra eta haren jatorria

Herri-narratibako generoen ezaugarriak aintzat hartuz gero, elezaharra dugu istorioa. Folklore-biltzaile adituen esanei erreparatu, bestela: “Das Märchen ist poetischer, die Sage historischer” (J. Grimm & W. Grimm, 1993: 15). “Cuento es toda narración popular cuyos personajes, lugar de la acción y el tiempo son indeterminados. *Antziñan* (antiguamente), *etxe batean* (en una casa), *aita bat hiru semeekin bizi ementzan* (vivía un padre con tres hijos). En la leyenda, por el contrario, los personajes y el lugar de la acción son determinados” (Barandiaran, 1973: 240). Hartara, kontakizunak baditu elezaharretan izan ohi diren osagaiak: denbora jakin batean gertatua (XIII. mendea); leku jakinetan (Hamelin hiria eta

[4] Utherrek adierazten duenez (1984: 23), geroagoko bertsoiek ez dute nagusitzerik lortu.

Weser ibaia, Saxonia behean); pertsonaia jakin eta zehatz batzuk (Hamelino haurrak, alkatea eta gainerako herritarrek, batik bat). Baina, osagai horiek ba al dute historia-oinarririk?

Osagai historikoaren egia lausoa da, elezaharretan ohi den modura, desitxuratzeen eta mistifikazioen mende egoteagatik.

Adibidez, Erdi Aroko gurutzadekin –hobeki esateko, zenbait haurgurutzadarekin– lotu izan da Hamelino haurren partia. Zenbait kronikatan dokumentaturik agertzen dira Erdi Aroko “pueri” direlakoen migrazioak; adibide labur bat ematearren, Lyreko normandiar abadiako kronika batean aipamen hau irakur daiteke: “Anno 1212: Fecerunt pueri processionem” (*Thesaurus novus anecdotorum*, 1434. In Raedts, 1977: 282). Dena dela, Raedtsek bere estudioan ondorioztatu zuenez (1977: 297), *pueri* direlakoak ez daitezke haurtzat har, gaur egun ‘haur’ kontzeptua ulertzen den moduan soilik; gurutzadetako kroniken ikertzaileek *puer* hitza *haur* hitzaren zentzuan ulertzen badute ere, hitz horrek egoera edo maila soziala denotatzen du –Raedtsi jarraituz– adina baino gehiago: jende behartsu alderraia, beren eguneroko miseriatik ihesi zebilen jendea, ezer galtzekorik ez, eta Europan barrena erromes ibili ziren jendeosteak (ibidem: 300). Ez dirudi, beraz, halako lotura zuzenik daukatenik historia-gertakariak eta istorioan gertatuak.

Beste zenbait teoria ere badira haurren desagertzeari buruz, hala nola izurriak, ekialdearen kolonizazioa⁵, sekta-buru baten ekimena, eta abar. Dena dela, alde batera utziko ditugu halakoak, ez baita artikulu honetako gaia.

Zenbait aldaera

Egia historikoa zeinahi delarik, ahozkoan eta idatzizkoan bizi izan da kontakizuna Erdi Arotik XVIII. mendearen bukaerara arte, eta, Grimm anaiek beren bahetik pasatu eta elezahar aleman gisa finkatu zutenetik hona etenik gabe transmititu da, hura aldatuz, parodiatuz, bertsotan jarritz, eta abar.

[5] Dobbertinek Hamelino haurren galera lotzen du Nicolaus von Spiegelberg konteak Pomerania eta Baltiko aldera egindako espedizioarekin, Kopan herrira, hain zuzen, Darlowo hiriaren ondoan (alemanez, Rügenwalde). (Cf. Hans Dobbertin, *Quellenaussagen zur Rattenfängersage*. Niemeyer, Hameln 1996)

Hedadura geografikoari dagokionez, Alemaniaz kanpo, hainbat aldaera erregistratu dira beste hainbat herrialde eta hizkuntzatan ere, hala nola Norvegia, Danimarka, Ingalaterra, Austria, Italia, Hungaria, Polonia (Uther, 2004: 341).

Ahozko lekukoei dagokienez, Clemens Brentanok eta Achim von Arnim-ek aldaera bat jaso zuten beren *Des Knaben Wunderhorn* kantu zahar alemanen bilduman (“Der Rattenfänger von Hameln”, 1806: 44.-46.) hamar lauko oktosilabotan. Bestalde, Grimm anaiek “Die Rattenfänger” kontakizun bitxia bildu zuten beren *Deutsche Sagen* bilduman (1816), Bohemia alemanean jasotako lekukotza, hain zuzen.

Idatziz, berriz, autore andana batek beren sor-lanetako lehengai modura hartu zuen. Hona zenbait:

- Benedikte Naubert. “Die hamelschen Kinder, oder das Märchen vom Ritter St. Georg” (1791) argitaratu zuen, bera zela egilea aitortu gabe⁶, *Neue Volksmärchen der Deutschen bildumako 2. liburukian*. Bi elezahar lotzen ditu narrazio berean: san Jurgiren eta herensugearen kontakizuna, alde batetik, eta Hamelingo haurren istorioa bestetik. Hona txirulari arratoi-ehiztariaren zenbait kontu eta nolakotasun: Thilo Hallad (2013: 162 eta hh.) izena ematen dio Naubertek txirulariari, zeinak bere burua aurkezten baitu hamelindarren aurrean arratoi- eta sugexutzaille gisara; Afrikatik etorria dela dio, eta bere zakuetako batean daramatza Bastilla suntsituan bizi zirenak bezalako arratoi gizenak eta, baita ere, besoaren lodierako sugiak. Izaera deabruzkoa du, eta aztikeria darabil bere asmoak lortzeko. Txirulasoinuaz 129 haur⁷ xarmatu eta bahitzen ditu. Inguruko muino batera iritsita, lurpeko eremuetan murgiltzen ditu. Beste zakuto bat darama soinean, eta barruan zenbait azti-liburu eta beste zenbait nigromantzia-tresna, lurpeko izakiei larderia emateko. Lurpeko bidaian, Wesser, Elba eta Danubio ibaien azpitik joan dira; sorgin batek Thilo Hallad hil du eta, xarmaduratik aske, Transilvanian azaldu dira haurrak agerira. *Nouvelletik* gehiago du Nauberten obra honek elezaharretik bai-

[6] 1839an jakin zen nork idatzi zuen obra, Benedikte Naubert (1756-1819) hil eta handik hogeitaz urtera (Fischer, 1984: 165).

[7] 129 horiei Hamelingo alkatearen familiak adoptaturiko Georg haurra gehitzen badiogu, 130 ditugu, elezaharraren aldaera gehienetan ematen den kopurua.

no. Ipuinen eta elezaharren ohiko arauetatik urrun dabil istorioa, eta txirulari arratoi-ehiztariaren elezaharreko materialak eta gaiak nahieran erabiltzen ditu. Heroiak –Georgek–, ohi bezala, zenbait maila gainditu behar ditu amaiera ona izateko. Fischer-en ustean (1984: 165), Nauberten lanak balio du erakusteko zer-nolako erabilera literarioa ematen zitzaion herri-literaturari ilustrazioaren bukaera aldean; halaber, abentura-eleberritzat jotzen du. Eta izan, bada benetako abentura-bidaia.

- Goethek “Der Rattenfänger” poema (1802) ondu zuen hiru zortzikotan.
- Grimm anaiek “Die Kinder zu Hameln” moldatu zuten beren *Deutsche Sagen* bildumarako⁸ (1816). XVI.-XVIII. mendeen bitarteko hainbat etsenplu, kontakizun eta kronika⁹ bilduz eta berri-datuz osatu zuten. Bi atal ditu kontakizunak: lehenengoan, arratoi-ehiztariaren istorioa eta haurren desagertzea kontatzen da; bigarrean, zenbait azalpen datoz ia txosten modura: zer ohitura zuten hamelindarrek haurrak desagertu ziren kalean; zer izen duen haurrak desagertu ziren mendiak; haurrak Transilvanian berriz agertu zirelako aierua; eta hiriko udaletxean jarritako bertso-lerroak. Istorioaren egiantzekotasuna sendotzen dute datu horiek guztiek.
- Prosper Mérimée bere *Chronique du temps de Charles IX* obran (1829) txertatu zuen txirulariaren istorioa buhamisa baten ahotan, liburuko “Les Reîtres” kontakizun-markoaren barruan¹⁰. Tonua bestelakoa bada ere, Grimm anaien kontakizunari jarraitzen dio, funtsean.
- Robert Browningek 1842ko udaberrian idatzi zuen *A Child’s Story* poema, William Macready aktorearen semearentzat, gaisorik baitzegoen. Hurrengo urtean argitaratu zuen “The Pied Piper of Hamelin” poema¹¹, *Bells and Pomegranates* koadernoska-bilduma-

[8] Itzulpena, eranskinean.

[9] Orotara, hamar dira aitortuak: Erich, Kirchmayer, Weier, Meibom, Hondorf, Becherer, Seyfried, Hübners, Verstegan eta *Die hamelsche Chronik*. Baina idazki gehiago igaro ziren Grimm anaien atelierretik, «u. a. m.» laburdurak adierazten duenez. Erreferentzia zehatzen berri jakiteko: Brüder Grimm, 1816: 330.

[10] Itzulpena, eranskinean.

[11] Kate Greenaway-ren ilustrazio ederrez hornituta argitaratu zen 1888an (London, New York, Frederick Warne). Edizio elektronikoa sareratu zuen Jian Liuk 1998an.

ko 8 aleetako bat (1841-1846), hain zuzen. Nolanahi ere den, Browning aldentzen da Grimm anaien eta Mériméeren bertsoetatik. Ingelesezko bertsoetan oinarritu zen berea idazteko, Blamires ikertzaileak (2009: 215-217) zehazten duenez: Richard Verstegen-en *A restitution of decayed intelligence* liburuko kronikatxo bat (1605), eta Nathaniel Wanley-ren *The Wonders of the Little World* historia-liburuko kontakizun bat (1667). Wanleyrena kontsultatu zuela esan arren (Blamires, ibidem), 1376ko data jarri zien Browningek gertaerei, Verstegenek bezala, hain justu; Wanleyk, berriz, 1284ko data, Grimm anaiek beren *Deutsche Sagenen* jarri zuten moduan. Verstegenek dira, halaber, Transilvaniari buruzko azalpena, Hamelingo kale jakin batean musikatresnarik ez jotzeko debekua, eta udalaren agiri publikoetan, Jesukristoren jaiotzaz geroztiko dataren ondoan, haurrak desagertuz geroztiko data ere jartzeko erabakia. Esan bezala, Grimm anaien bertsoaren aldean diferentzia nabarmenak erakusten ditu Brownningen bertsoak. Nola generoan eta tonuan (txantxa eta isekatik asko du), hala argumentuaren harian ere. Esaterako, alkatearen eta udalbatzaren protagonismoa areagotzen da, eta haien izaera zekena eta barregarria agerian uzten da; Hamelingo populuaeren haserrea adierazten da hiriko agintaritzari irtenbide eskean; ardo bikainez bustitako jai-ospakizunaren pasartea gehitzen da; mutiko herrenaren figura¹² agertzen da, eta Grimm anaieneko haur mutua eta haur gorra, berriz, ez dira azaltzen; eta, amaierako bertso-lerroetan, narratario bati zuzenduta (Willy delako bat; William Macready bera ote?), irakaspen gisako bat esplizitatzen da: hitzemanak egina zor duela, alegia.

- Marcel Schwobek *La Croisade des enfants* (1896) nobela laburrean hizpidera ekarri zuen Hamelingo istorioa, 1212ko “Haurren gurutzada” mitikoaren gaia gaitzat harturik. Zortzi pertsonaiaren monologoek osatzen dute obra, eta Inocencio III.aren kontaketan agertzen da aipamena. Pertsonaiaren izaera malefikoari eusten dio Schwobek:

Deabrua gogotik jabetu zen haurrez, Jauna, dakizun bezala.
Behinola, arratoi-atzemaile itxura hartu zuen, eta txirularen

Gauza ona litzateke euskarara ekartzea. Hona helbidea: <http://www.indiana.edu/~librcsd/etext/piper/>

[12] Verstegenen bertsoan dugu mutiko herrera, eta ez Wanleyrean.

soinuarekin Hamelingo hiriko haur guztiak eraman zituen. Zenbaitek dio Weser ibaian ito zirela dohakabeok; beste zenbaitek, mendi mazela batean itxi zituela. (Schwob, 1925: 86)¹³

Istoriaa aintzat hartu duten autoreen zerrenda areago zabal liteke, literaturaren arloan ez ezik, baita bestelako arte-arloetan ere. Aski delakoan gaude, hautatuak hautatuta.

Gatozen orain baina, euskarazko aldaeren eremura. Ba ote Hamelin tankerako hiririk, txirulari arratoi-ehiztaririk, haur-desagerpenik euskarazko kontakizunetan?

Txirulari arratoi-ehiztariaren kontakizuna euskaraz

Ahozkoan ez da jaso, guk dakigula, halako istoriorik: Cerquandek, Websterek, Barbierek, Ariztiak, Azkuek, Barandiaranek, Arratibelek, Etxebarria Ayestak eta gainerako herri-ipuina biltzaile eta berridazleek halakorik ez dute beren bildumetan.

Dena dela, ohartzekoa da Azkueren *Kukubel* ipuinean agertzen dela txirula magikoaren motiboa (1989: 205-207). Hamelingo txirulariak arratoiak zein haurrak xarmatzen ditu txirularen bitartez; Kukubel neskaxa baserritarrak, berriz, “entzun dagianari dantzan eragiten” dio txilibitu magikoaren bitartez, izan ardi, bildots, herritar xume zein abade-ehiztari.

Idatziaren esparruan, berriz, Julene Azpeitiak egin zuen lehenbiziko itzulpen egokitua; “Arratoi batzallea” jarri zion izenburu eta *Amandrea-
ren altzoan* (1961) liburuan agertu zen. Oso gertutik jarraitu zion Prosper Mériméeren istorioari, eta sorburu-testua aipatu zuen ipuinaren bukaeran: “*Prosper Mérimée’n «Le preneur de rats»etik euskeratua*”. Jatorrizkoan, lehenago esan bezala, kontakizun-marko zabalago batean (“*Les Reitres*”) txertatua dago ipuin hori, eta handik erauzia dugu istorioa, eta ipuin beregain modura aurkeztua. Gerora, *Jolasketa* umeentzako irakurgai-liburuan (Bilbo, 1965) jaso zion ipuina Santi Onaindiak.

Hirurogeiko hamarkadatik aurrera, ikastolen aldeko mugimendua-
rekin batera eta euskalgintzako ekintzaileen adoreari esker, zenbait

[13] Artikulugileok itzulia.

ipuin eta ipuin-bilduma argitaratzen hasi ziren Euskal Herrian, ipuin klasikoak oinarri zituztela maiz.

- Jon Oñatibia izan zen istorio hori liburuxka irudidun batean euskarara ekartzen lehena (*Hamelin'go txirularia*, 1964) Edili bere argitaletxean. Azpitulua du ipuinak, gaztelaniaz eta parentesi artean (*El flautista de Hamelin*); horrek adierazten du gaztelaniazko egokitzapenen batetik itzuli zela ipuina. Mutiko herrenaren figura ageri zaigu, eta, haren makurra zela medio, mendiko leize zuloan galtzetik salbatu zen; hartara, mutiltxo herrena heroï bihurtua dugu: txirulariak galdutako txirula jo zuen, mendia ireki zen, eta haurrak etxeratu ziren. Bukaera eztitua, inondik ere.
- Antzeko bukaerarekin argitaratu zuen Maves argitaletxeak *Hamelingo xirularia* (Bilbo, 1977) liburu irudiduna. Ez egokitzaila-aren ezta itzultzailearen izenik ere ez da ageri; bai, ordea, De Villa irudigilearena. Jatorrizko elezaharrak ez daukan osagai moralez ziprztindua dugu bertsio hau: alkatearen damua eta barkamen eskea gehitzen dira.
- Ildo beretik, “Hamelingo txirularia” (1987) idatzi zuen Jose Antonio Retolazak “bizkaieraz eta gipuzkeraz edo batuaz” Kili-Txortako *Arrotz ipuinak* bilduman, Pia Goiriren irudiekin horniturik. Mutiko herren batek askatzen ditu gainerako umeak mendi-zulotik. Ez dago ordea osagai moralik, ekintza soila bai-zik. Europako ipuin ezagunak euskaraz umei eskaintzeko ekimena izan zen Retolazarena.
- Bestalde, Chiqui de la Fuente marrazkilariaren *Hamelingo xirularia* komikia plazaratu zuen Kriselu argitaletxeak izenburu berberarekin (1989), Berriotxoak itzulia. Modu parodikoan jorratua dago istorioa; dena dela, parodiak parodia, musikaren balio komunikatiboa aintzatesten da paratestuetan oso tonu serioan. Nabarmentzekoa da, bestalde, istorioa naturalizatze aldera, euskaratzaileak eginiko aldaketak: haurren euskal izenak eta, gazta zerrenda baten barnean, Idiazabal sor-markako gazta. Browningen bertsioan oinarritua dela agerikoa da.
- Xabier Kintanak haurrentzako zenbait ipuin egokitu zituen Fher argitaletxearentzat, eta “Hamelingo txirularia” izan zen horietako bat (*Txano gorritxo eta beste ipuin batzu*, 1992). Edili eta Ma-

ves argialetxeen lanetan bezala, mutiko herrenaren figura dugu bukaeran, heroi bihurtua. Moral-osagaiak areagotzen dira: alkateari bere zikoizkeria damutu zaio.

- XX. mendearen hondarrean, Jaume Celak egokitua eta Joxan Ormazabalek itzulia, *Hamelingo xirularia* (Donostia, 1997) argitaratu zuten Elkar eta La Galera argialetxeek. Hasierako paratestuetan garbi adierazten da kondaira aleman batean oinarritua dela. Edizio oso zaindua da, Cristina Losantosen ilustrazioekin hornitua, atsegin estetiko sorraraztea helburu. Bertsio honek halako mundu ideal baten ideia transmititu nahi duela ematen du, zeren-eta mutiko herrenaren ahotan jartzen baita ezen musika hark esaten zuela mundu zoragarri batera helduko zirela, non ikusiko omen zituzten era guztietako loreak eta mila koloretako txoriak, eta ez omen zen pobrerik izango, ez gaixotasunik ezta tristurarik ere. Browningen *The Pied Piper of Hamelin*-en pasarte baten berridazketa librea dugu pasarte hori.

XXI. mendea hasi zenetik hona aurreko mende osoan baino argitalpen gehiago ditugu. Jatorrizko elezaharrari hurbiltzen zaizkio batzuk.

- Kalandraka argialetxeak, esaterako, album ilustratu zaindua plazaratu zuen (*Hamelingo xirularia*, 2002). Xosé Ballesterosek moldatu zuen istorioa, eta hein handi batean jatorrizkoaren hari nagusia errespetatu zuen, ez baitzuen bukaera ezirik asmatu, ez moral-osagairik erantsi; aitzitik, elezaharraren bukaera latzari eutsi zion, alegia “haurrik gabe gelditu ziren Hamelingo etxeak”. Koldo Izagirrek euskaratu zuen eta Samuel Ribeyronek egin zituen irudiak.

Bertsio literario kanonikoetatik urruntzen dira, berriz, beste batzuk. Honako argitalpen hauetan, haurrak atzera berriz itzultzen dira etxera, eta egokitzaileek ondorio moralen bat edo beste agertzen dute ipuin bukaeran:

- Esaterako, Hamelingo biztanleek, “txistularia” gogoan dutela, beti betetzen dute agindutakoa, Miguel Jimenezek egokitutako eta Eli Ituarte euskaratutako alean (Gero, 2004).
- Halaber, hamelindarrak “aurrerantzean ez ziren hain diruzale eta gezurtiak izango”, Myriam Salayerok egokitutako eta Aintzane Atelak euskaratutako bertsioan (Aizkorri, 2007).

- Alkatea lotsatu egiten da Pilar Camposek egokitutako eta Antton Irustak euskaratutako istorioan (Susaeta, 2010). Paratestuetan Robert Browning autorea aipatzen da, egokitzapenaren oinarria haren poema dela adierazi nahiz.

Osagai arrotzak eransten dituzte beste zenbait bertsiok:

- Esaterako, izenburuan ez ezik (*Hamelingo txistularia eta Txirri, Mirri eta Txiribiton*, 2012) ipuinean sartu zituen Erika Elizari egokitzailak euskal pailazo ezagunak, protagonista moduan. Haurren festa eta jaialdia gehitzen dizkie kontakizunari. Bidenabar, irakaspen moral gisa, “alkatea betiko zigortu zuten”.
- Jatorrizko elezahararekin zerikusirik ez duen istorio bat asmatu zuen Enric Lluchek (Erein, 2014), Hamelin, arratoiak, alkatea, musika-tresna jotzaile bat eta ordainsaria aipatuagatik.

Bestalde, genero-aldaketa dugu egokitzapen hauetan, bertsifikazioa, zehazki esateko:

- Musikaren eta haur-poesiaren alorrera eraman zuen Imanol Urbietak Hamelingo txirulariaren istorioa *Bazen behin...* kantu-bilduman (Xirula Mirula, 2004). Erabat estilizatu zuen ipuina guztiz modu librean, haur-poesiaren ohiko baliabide estilistikoekin: onomatopeiak, paralelismoak, umorea, irudi iradokitzaileak, erritmoa...: “Hamelingo saguak, / Hauek dira, bai, kontuak. / Trumilka eta xiuxiuka eta milaka datoz korrika. / Ganbaran ras eta ras / Logelan xiu eta xiu. / ...”. Txirulari gazte baten etorrera aipatuz, bukaera zabalik utzi zuen Urbietak. Jatorrizko elezahararen ebokazio moduko bat da kantua, entzuleek istorioa eza gutzen dutelakoan.
- Urko Egañak (Lanku, 2015) bertsoaren alorrera eraman zuen ipuina, istorioa zortziko txikitan emanda lehen pertsonako kontalari batek. Alkatea handiki harroa da, eta hamelindarrak lepatenteak; txirulariak, berriz, ez du makurrik, eta justizia ekintza dirudi haren mendeku-hartzeak: “[Txirularia] Berriz joan zen / urrearen bila / ta alkateak berriz / izorra zedila! / Alferrick egin zuen / halako lan pila / baina geldirik ez zen / gelditu mutila. / Mendeku bila joan zen / hurrengo goizean, / ta txistuka hasi zen / aurreko antzean. / Jotzen ari zen soinu / hark erakartzean / herriko ume denak / zituen atzean. / Herria gelditu zen / hutsik eta triste, / umerik gabe eta / hiru lepatente. / Inoiz

Hamelinera / joaten bazarete / iristean soinu bat / entzungo dezute. //

Zenbait ondorio

1. Formatu eta forma narratiboei dagokienez:

	xx	xxi
Elezaharra/Itzulpen egokitua	1	-
Ipuina - Liburu ilustratua	4	6 (-1)
Ipuina - Albuma	1	1
Komikia	1	
Haur-poesia		1
Bertsoa		1

Ikusi dugunez, modu askotara argitaratu da euskaraz. Julene Azpeitiaren itzulpen egokitua da bertsiio kanonikoetako baten osagaiei eusten dien bakarra.

Ohikoena da, berriz, alderdi espazio-tenporala indeterminatua bilakatzea (1284. urtean ordez, *antzina, aspaldi batean*, edo *garai batean*; *Weser ibaia* ordez, *erreka* edo *ibaia*; *Koppenberg mendian* ordez, *mendi batean*). Kopuruekin, berdin (130 *hur* ordez, *haurrak* edo *hur guztiak*). Herri-ipuinen tankera hartzeko, hain justu; bai baitirudi enbarazu egiten diotela halako erreferentzia zehatzek irakurgarritasunari.

Kasu bakanetan ezohiko molde batzuetara lerratu da kontakizuna: komikia, modu parodikoan (De la Fuente/Berriotxo); haur-poesia (Urbiet); bertsoa (Egaña).

2. Argumentuari dagokionez:

xx		xxi	
eutsi	aldatu	eutsi	aldatu
2	5	1	8

Bistakoa da: egokitzaileen eta argitaletxeen eskuetan jarrita, halako kontakizunak ez dira objektu egonkor eta aldaezinak. Lizentziak hartzen dituzte egokitzaileek, lizentzia handiegiak hartu ere, elezaharraren bertsiio klasikoen egitura erasateraino.

Dena dela, aldaketarik esanguratsuen bukaerari dagokiona da:

Grimm anaien, Mériméren, eta Brownningen bertsoetan, behin mendiko leize-zuloan desagertuta, haurrak ez ziren sekula etxeratu. Euskal egokitzapenetan, ordea, 15etik 11tan itzultzen dira gurasoen ondora; hirutan soilik eusten zaio elezaharraren bukaerari (Azpeitia, 1962; Cela/Ormazabal, 1977; Ballesteros/Izagirre, 2002), edizio zainduenetan hain zuzen; beste hiruretan ez bata ez bestea, bestelako argumentuak garatzen direlako. Haurrak etxeratzen diren hamaika horietan, gehienetan, haur herrenak askatzen ditu gainerako haurrak leize-zulotik, bide bazterrean aurkitu duen txirula joaz. Bada, heroi bihurtzen da herrena horrela, eta amaiera ‘zoriontsua’ erdiesten du ipuinak.

Esan dezagun, beraz, XX. mendeko 60ko hamarkadatik hona ez dela zuzena, egokitzaila eta argitaletxeen praxian, tragedia kutsuko pasadizorik edo pasarte beldurgarriak agertzea elezahar honen haurrentzako egokitzapenetan. Bestela esanda, bukaera manipulatu eta eztituz, jatorrizko elezaharrak berezko duen larritasuna kentzen zaio istorioari eta, hartara, arindua hartzen du haur irakurle/entzuleak, beldurrak uxatzen ditu; eta gaizkiaren mehatxua aienatzen da.

3. Irakaspenei dagokienez

xx		xxi	
bai	ez	bai	ez
1	6	6	2

Irakaspenak eta ekintza zentzagarriak gehitu dira XX. eta XXI. mendeetako egokitzapenetan, halakorik ez bazegoen ere Grimm anaien eta Mériméren bertsoetan.

Dena dela, Brownningen poeman (1888: 47) honelako zerbait iradokitzen da: hitzemanak egina zor. Hortik datozke, neurri handi batean, euskarazko bertsoetan azaltzen diren irakaspen gisako enuntziatuak eta gainerako ekintzak, honela adieraziak:

- “Alkateak txirulariari barkamena eskatu, eta agindutakoa eman zion” (Maves, 1977).
- “Alkatea bere zikoizkeriaz damutu zen” (Kintana/Fher, 1992).
- “(Hamelindarrak) Aurrerantzean ez ziren hain diruzale izango, eta ez zuten gezurrik esango” (Atela/Aizkorri, 2007).

- Alkatea “betirako zigortu zuten” (Elizari, 2012).

4. Kultura-erreferentziei dagokienez

xx		xxi	
eutsi	kendu	eutsi	kendu
1	6	-	9

Bakundu eta bakandu ohi dira halako xehetasunak. Hobeto esateko, desagertu dira egokitzapen guztietan, salbu eta Julene Azpeitiaren itzulpen egokituan. Hona zenbait galera eta mozte garrantzitsu:

- Erabat galdu da *bungelose* esaten zitzaion kaleari buruzko azalpena, Grimm anaien bertsioan agertzen dena; eta *Pied Piper’s Street*-ari buruzkoa ere bai, Browningen bertsioa.
- Baita udaletxeko bertso-lerroen idazkunari buruzkoa ere, Grimm anaienekoa.
- Orobat, Transilvaniari buruzko aierua: herrialde hartan agertu omen ziren haurrak, Grimm anaien, Mériméeren, eta Browningen bertsioen arabera.
- Gauza bera, Hamelingo elizako beirateari buruzko azalpenari buruz, Grimm anaien, Mériméeren, eta Browningen bertsioetan aipatua.
- Berdin, leize ondoko oroitarrien xehetasuna, Grimm anaiek, Mériméek eta Browningek agertzen dutena.

5. Zein aldaera atxiki dituzten euskal bertsioek:

	xx	xxi
Grimm anaiak	-	-
Mérimée	1	-
Browning	6	5
?	-	3

Bateko eta besteko motiboak aintzat hartuta, Browningen aldaerara makurtzen dira euskal egokitzapen gehienak aztertutako bi epeetan, bistan denez. Hala ere, Browningen poemaren aldean, oso prosifikazio erasanak dira, inausiak, oro har.

Bukatzeko

Erregistro-aldaketa pairatu du urteen joanean arratoi-ehiztariaren kontakizunak, entzule-irakurle mota aldatu delako, hain zuzen: jasotzaileak ez dira jada Erdi Aroko eliztarrak, ezta XIX. mende hasierako burgesak ere. Bitartekariak ere aldatu dira: ez dira jada apaizak eta artzainak, ezta idazle erromantiko herri-tradizioaren biltzaileak ere.

Egun, haurrak berak dira jasotzaileak, eta merkatu editoriala da, nagusiki, bitartekaria. Horrek ekarri du hizkuntza-erregistroa apaltzea.

Testu klasikoak manipulatu, irakaspenak gehituz, kultura-erreferentziak kenduz, etengabe berridatzi da kontakizuna. Oro har, haurrentzako ipuin bihurtzerainoko degradazioa jasan du elezaharrak euskal sisteman; alde batera utzita, lehen ere esana dugu, Julene Azpeitiaren itzulpen egokitua.

XIX. mendeko bertsio kanonikoak (Grimm anaiak, Mérimée, Browning) zokoratu dira, eta ugalduta, berriz, egokitzen erasanak. Bakarren bat, neurrigabeko fantasia absurdoz betea, eraldatua, jatorrizkotik hiriaren izena baino askoz gehiago ere gordetzen ez duela.

Galdu da, hartara, elezaharraren osagai misteriozua, batetik; eta, tonu irrigarrira aldatu denetan, txirulari arratoi-saltzailearen izaera deabruzkoa bestelakotu da. Ez da jada haur-ebasle iruzurtia, artista iruzurtua baizik; ez da jada pertsonaia iluna, poz-emailea baizik.

Desitxuratze horretan zerikusia izan dezake Browningen bertsioa gailendu izanak. Poema horrek, badu bukaera aldeko bertso-lerroetan txirulariaren aldeko mezua: nori berea zor zaio, baina are gehiago zor zaie hitzemana txirulariei, artistei alegia. Beraz, gizartean betetzen duten funtzioa aitortu behar da eta artistak saritu, La Fontainek sotiltasunez *Ttirritta eta Txindurria* alegian, esan ez baina, iradoki zuen bezala.

Bibliografia

- Azkue, Resurrección María (1989). *Euskalerraren Yakintza. Literatura popular del País Vasco. Ipuin ta irakurgaiak. Cuentos y leyendas*. [2. liburukia]. Bilbo, Madrid: Euskaltzaindia, Espasa-Calpe.
- Blamires, David (2009). *Telling Tales: The Impact of Germany on English Children's Books 1780-1918*. Open Book Publishers. 215.-217. Hemendik eskuratua: <http://books.openedition.org/obp/570>

- Brüder Grimm (1816). **Die Kinder zu Hameln**. In *Deutsche Sagen*. Band 1. Berlin: Nicolaischen Buchhandlung, 330.-333. Hemendik eskuratua: https://de.wikisource.org/wiki/Die_Kinder_zu_Hameln
- Brüder Grimm (1993). Vorrede der Brüder zum ersten Band. In Hans-Jörg Üther (argit.), *Deutsche Sagen*, Lehen liburukia, München, Diederisch, 15.-25.
- Fischer, Helmut (1985). Literarische Transformation: die hamelschen Kinder oder das Märchen von Ritter S. Georg. In *Geschichten und Geschichte. Erzählforschertagung in Hameln Oktober 1984*, Norbert Humburg-en edizioa, Hildesheim, Lax, 159.-166.
- Holzapfel, Otto (1985). Rattenfänger und Volkslied. In *Geschichten und Geschichte. Erzählforschertagung in Hameln Oktober 1984*, Norbert Humburg-en edizioa, Hildesheim, Lax, 175.-179.
- Mieder, Wolfgang (1985). Die Sage vom "Rattenfänger von Hameln" in der modernen Literatur, Karikatur und Werbung. In *Geschichten und Geschichte. Erzählforschertagung in Hameln Oktober 1984*, Norbert Humburg-en edizioa, Hildesheim, Lax, 113.-128.
- Raedts, Peter (1977). The Children's Crusade of 1212. *Journal of Medieval History* (3), 279.-323.
- Üther, Hans-Jörg (1985). Die Rattenfängersage und die Brüder Grimm. In *Geschichten und Geschichte. Erzählforschertagung in Hameln Oktober 1984*, Norbert Humburg-en edizioa, Hildesheim, Lax, 19.-25.
- Üther, Hans-Jörg (2004). *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography, Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Part I: Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction*. (FF Communications 284). Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.

Corpusa

- Arnim, Achim von (argit.); Clemens Brentano (argit.) (1806). Der Rattenfänger von Hameln. In *Des Knaben Wunderhorn : Alte deutsche Lieder*. Lehen liburukia. Heidelberg, Frankfurt: Mohr u. Zimmer, J. C. B. Mohr. 44.-46. or. Hemendik eskuratua: <http://haab-digital.klassik-stiftung>.
- Azpeitia, Julene (1961). Arratoi batzalea. In *Amandriaren altzoan*, Zarautz, Itxa-ropena, 133.-136.
- Ballesteros, Xosé (2002). *Hamelingo txirularia*. Il.: Samuel Ribeyron. Euskaratzalea: Koldo Izagirre. Pontevedra: Kalandraka.
- Browning, Robert (1888). *The Pied Piper of Hamelin*. Il.: Kate Greenaway. London, New York: Frederick Warne. Hemendik eskuratua: <http://www.indiana.edu/~librcsd/etext/piper/index.html>
- Brüder Grimm (1993). Der Rattenfänger. In Hans-Jörg Üther (argit.), *Deutsche Sagen*, Lehen liburukia, München, Diederisch, 218.

- Brüder Grimm (1816). Die Kinder zu Hameln. In Hans-Jörg Üther (argit.), *Deutsche Sagen*, Lehen liburukia, München, Diederisch, 216.-218.
- Cela, Jaume (egok.) (1997). *Hamelingo xirularia*. Il.: Cristina Losantos. Euskaratzailea: Joxan Ormazabal. Donostia: Elkar, La Galera.
- Egaña, Urko (2012). Hamelingo txirularia. In *11 kantatzeko*. Il.: Leire Derteano. Musika: Olatz Amozarrain. Andoain: Lanku, 64.-69.
- Elizari, Erika (2012). *Hamelingo txistularia eta Txirri, Mirri eta Txiribiton. Pied Piper of Hamelin and Txirri, Mirri and Txiribiton*. Bilbo: Expressive Media Projects.
- Fuente, Chiqui de la (1989). *Hamelingo xirularia*. Gidoilaria: Carlos A. Cornejo. Euskaratzailea: Joseba Berriotxo. Donostia: Kriselu.
- Goethe, Johann Wolfgang von (2016). Der Rattenfänger. In *Gedichte*, Band 1, Altenmünster: Jazybee Verlag Jürgen Beck, 95.-96.
- Hamelin'go txirularia (Gipuzkoeraz)*. Euskaratzailea: Yon Oñatibia. Il.: Hidalgo. Bilbo: Edili, 1964.
- Hamelingo txirularia*. Donostia: Ttartalo, 2010.
- Hamelingo xirularia*. Il.: De Villa. Bilbo: Maves, 1977.
- Jimenez, Miguel (egok./il.) (2004). *Hamelingo txistularia*. Euskaratzailea: Mari Eli Ituarte. Bartzelona, Bilbo: Orix, Gero.
- Kintana, Xabier (Egok.) Hamelingo txirularia. In *Txano gorritxo eta beste ipuin batzu*. Bilbo: Fher, 1992, 62.-77.
- Lluch, Enric (2014). *Hamelingo saxofoi-jotzailea*. Il.: Fran Parreño. Euskaratzailea: Rosetta Testu Zerbitzuak. Donostia: Erein.
- Marin, Lorena (2010) Hamelingo txistularia. In *Mutikoentzako ipuinak*. Il.: Pilar Campos. Itzultzailea: Antton Irusta. Madril: Susaeta, 297.-313.
- Mérimée, Prosper (1829). Il y a bien des années, les gens de Hameln... In *1572. Chronique du temps de Charles IX*, par l'auteur du « Théâtre de Clara Gazul », Paris, Alexandre Mesnier, 23.-28. [Iturria: gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France]
- Naubert, Benedikte (1791). Die hamelschen Kinder, oder das Märchen vom Ritter St. Georg, in *Neue Volksmärchen der Deutschen*, 2. liburukia, Leipzig, Weygandsche Buchhandlung, 353.-480. [Lehenengo edizioa, anonimoa].
- Naubert, Benedikte (2013). Die hamelschen Kinder, oder das Märchen vom Ritter St. Georg. In *Volksmärchen der Deutschen*, 2. liburukia, Michael Holzinger-en edizioa, Berliner Ausgabe, 134.-187. Zeno.org Meine Bibliothek, permalink: <http://www.zeno.org/nid/20005428742>
- Retolaza, Jose Antonio (1987). Hamelingo txirularia. In *Arrotz ipuinak 2*. Il.: Pia Goiri, Bilbo: Kili-Kili.
- Salayero, Myriam (2007). *Hamelingo txirularia*. Il.: Fernando Noriega. Euskaratzailea: Aintzane Atela. Bilbo: Aizkorri.

- Schwob, Marcel (1925). *La lampe de Psyché ; Mimes ; La croisade des enfants ; L'étoile de bois* (9. edizioa). Paris: Mercure de France. [Iturria: gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France]
- Urbieta, Imanol (2004). Hamelingo txirularia. In *Bazen behin*, L.g., Xirula Mirula.
- Verstegen, Richard (1628). (...) by reason of speaking of these Saxons of Transilvania. In *A restitution of decayed intelligence*, London, Iohn Bill, 85.-87. [Lehen edizioa: 1605]
- Wanley, Nathaniel (1778). At Hammel, a town in the Dutchy of Brunswick, in the year of Christ 1284. In *The Wonders of the Little World*, London, C. Taylor, 632. or. [Lehen edizioa: 1667]

ERANSKINA

HAMELINGO HAURRAK¹⁴

Mila berrehun eta laurogeita laugarren urtean gizon arraro bat agertu zen Hamelinen. Oihal anitz kolore biziko jantzi bat zeraman soinean, eta zioen horregatik Bundting deitzen ziotela; arratoi-ehiztaritzat aurkeztu zuen bere burua, eta hitzeman zuen hiriko sagu eta arratoi guztiak akabatuko zituela diru jakin baten truke. Harekin bat etorri ziren hiritarrak eta hainbesteko bat ematea agindu zioten. Bada, txirula atera du arratoi-ehiztariak, jo du, eta berehalaxe irten dira arratoiak eta saguak narrasean etxe guztietatik eta haren inguruan bildu. Bada, guztiak zeudela iruditu zitzaionean, abiatu zen eta tropa osoak jarraitu zion, eta Weser ibaira eraman zituen; jantzi-barrenak jaso eta uretara sartu zen; ondoren, animalia guztiek atzetik jarraitu zioten, eta barrura erorita ito ziren.

Behin plaga hartatik libre gelditu zirenean baina, damutu zitzaien hitzemaña, eta, era guztietako aitzakiak jarritz, zor ziotena ukatu zioten gizonari; hartara, haserre gorrian eta sumin-sumin eginda joan zen. Ekainaren 26an, San Joan eta San Pablo egunean, goizeko zazpietan –eguerdian, beste zenbaitek dioenez– berriz agertu zen, ehiztari-itxuran oraingoan, musaje beldurgarria zeukala eta kapelu gorri arraro bat zeramala, eta txirula jo zuen kalezuloetan barrena. Aldi hartan, arratoirik eta sagurik atera ez, baizik eta lasterka joan zitzaizkion lau urtetik gorako haur, mutiko eta neskatiko ugari, eta haien artean alkatearen alaba jadanik heldua. Haur-aldra osoak atzetik jarraitu zion, eta kanpo aldera eraman zituen mendi bati buruz, non haiekin batera desagertu baitzen. Haurtzain batek, haien atzetik baitzihoan haur bat besotan zeramala, gertatutakoa ikusi zuen urrutitik, gero bira erdia egin, eta albistea zabaldu zuen hirian. Lasterka joan ziren gurasoak trumilka portale guztien aurrealdera eta haurren bila hasi ziren bihotz-ilun; amek garrasi eta negar-lantu lazarri bat egin zuten. Orduetik aurrera, mezulariak bidali zituzten itsasoz eta lehorrez leku guztietara jakiteko norbaitek ikusi ote zituen haurrak, edo haurretariko batzuk, behintzat, baina guztia alferrik izan zen. Guztira, ehun eta hogeita hamar galdu ziren. Antza denez,

[14] Sorburu-testua: Brüder Grimm (1993). Die Kinder zu Hameln. In *Deutsche Sagen*, 1. liburukia [245. elezaharra], Munich, Diederisch, 216.-218.

halaxe dio zenbaitek, bi haur atzeratu ziren, eta berriz itzuli; haietako bat itsua zen, eta mutua bestea; beraz, itsuak ezin izan zuen erakutsi zein zen tokia, baina ongi-ongi kontaktu zuen nola jarraitu zioten juglarreari; mutuak, berriz, tokia seinalatzen zuen, nahiz eta ez zuen ezer entzun. Mutikotxo bat alkandora hutsean abiatu zen besteekin batera, eta jaka hartzera itzuli zen, eta horregatik zorigaitzetik eskapu egin zuen; zeren eta, berriz joan zenean, besteak desagertuak ziren muino bateko kobazulo batean. Oraindik ere erakusten da kobazulo hori.

Portaletik kanpora ateratzeko haurrak ibilitako kaleari *bunglose* (danbor-hotsik ez, soinurik ez, isila) esaten zitzaion XVIII. mendearen erdi aldera (seguruenik egun ere bai); izan ere, debeku zen han dantza egitea nahiz musika-tresnak jotzea. Baiki: musika joaz emaztegaia elizara eramaten zutenean, kale hartan barrena isildu behar zuten musikariek. Hamelingo haurrak desagertu ziren mendia Poppenberg deitzen da eta gurutze formako bi harri altxatu zituzten han. Batzuek diote haurrak leize batera eramana izan zirela eta Transilvanian atera zirela atzera berriz.

Hamelingo herritarrek idatziz jaso zuten gertakaria hiriaren Liburu Nagusian, eta ohitura hartu zuten beren ediktuetan jartzea zenbat urte eta egun igaro ziren haurren galeraz geroztik. Seyfrieden arabera, ekainaren 26a adierazi ordez, ekainaren 22a adierazi zen Liburu Nagusian. Udaletxean honako bertso-lerro hauek daude idatzirik:

*Mila berrehun eta laurogeita zortzian
Jesu Kristo jaio eta ondorenean
ehun eta hogeita hamar haur hemen jaiok
Hamelindik kanpo txirulari batek eramana
Köppen azpian galduak.*

Eta ate berrian:

*Centum ter denos cum magus ab urbe puellas
duxerat ante annos CCLXXII condita porta fuit.*

1572. urtean, hiriko alkateak agindu zuen elizako beiratean kondaira irudikatze eta idazkuna jartzeko, zeina irakurtezina bihurtu baita gehientsuena. Halaber, txanpon bat irarri zen gertakariaren karietara.

HAMELINGO HAUREN ISTORIAO PROSPER MÉRIMÉEAREN ARABERA¹⁵

Grimm anaien bertsioan (Die hamelschen Kinder, 1816) oinarriturik idatzi zuen Prosper Mérimée berea (1829). *Chroniques du règne de Charles IX* liburuko lehen kapituluaren ager-tzen da Hamelingo txirulariaren istorioa. Mila buhamisak kapitainari eta Mergy zaldunari kontatzen die elezaharra.

[Mila izeneko buhamisa mintzo da]

-Kapitaina, izango zinen, ba, Hamelinen noizbait ere, ezta?

-Sekula ez.

-Eta zu, ofiziale?

-Neu ere ez.

-Ezin liteke! Ez al dut inor aurkituko Hamelinen izan denik?

-Urtebete eman nuen nik han -esan zuen zaldun batek.

-Ongi da! Fritz, ikusi al huen Hamelingo eliza?

-Ehun aldiz baino gehiagotan.

-Eta beirate koloreztatuak?

-Jakina.

-Eta zer ikusi huen beiratean margotua?

-Beiratean? Ezker leihoan, uste dinat gizon handi ilun bat dagoela txirula jotzen, eta haurrak haren atzetik lasterka.

-Hain justu. Ongi da! Gizon ilun horren eta haur horien istorioa kontatuko dizuet.

«Duela urte asko, Hamelingo jendea arranguraturik zegoen ezin konta ahalako arratoi parrasta bat zela kausa. Iparretik zetozen arratoiak samalda handitan, hain trinkoak, non lurralde guztia arratoiz

[15] Sorburu-testua: Mérimée, Prosper (1829). *Il y a bien des années, les gens de Hameln... In 1572. Chronique du temps de Charles IX, par l'auteur du « Théâtre de Clara Gazul »*, Paris, Alexandre Mesnier, 23.-28. [Iturria: gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France]

mukuru bete baitzen eta, hartara, gurdizainak ez baitziren ausartzen beren zaldiak igaroarazten piztia tzarrok igarotzen ziren bidetik. Dendena irentsi zuten berehalako batean; eta, niretzat ardo on honetatik basokada bat edatea den baino gauza hutsalagoa zen arratoi haientzat tona bat gari jatea aletegi batean.»

Edan zuen, ahoa xukatu, eta kontatzen jarraitu zuen.

–«Sagu-arteak, arratoi-txakurrak, pozoia, alferrik ziren guztiak. Bremendik ontzi bat ekarrarazi zuten hamaika ziento katuz kargatua; baina, atarramenturik ez. Mila arratoi hil arren, hamar mila agertzen ziren berriz, eta aurrekoak baino goseak are amorratuago. Alegia, kalamitate hari erremedioa bilatu ezean, gari-alerik ere ez zen geldituko, eta biztanle guztiak goseak hilko ziren.

Hara non ostiral batez agertu zen hiriko alkatearenera gizon handi bat, beltzarana, iharra, begi-handia, belarrietarainoko aho-zuloa, jaka gorritz beztitua, kapela puntazorrotza, xingolaz hornituriko galtza motzak, galtzerdi luze grisak, eta su koloreko errosetak zeuzkaten zapatak jantzita. Soinean larruzko zakuto bat zeraman. Iruditzen zait oraindik ere ikusten dudala.»

Milaren begiak landaturik zeuden harresira zuzendu ziren, nahigabe, begi guztiak.

–Beraz, ikusia duzu? –galdetu zuen Mergyk.

–Nik ez, baina gure amonak bai, eta hain ongi gogoratzen zuen haren aurpegia ze, haren erretratua egin zezakeen.

–Eta zer esan zion alkateari?

–«Eskaini zion, ehun dukaten truke, hiria askatzea mendean hartua zeukan gaitzetik. Ongi pentsatu duzen bezala, alkateak eta hiritarrek lehendabizirik eman zioten konformidadea. Berehalaxe atera zuen arrotzak brontzezko txirula bat zakutotik; ipini zen merkatuko plazan, eliz aurrean, eta hari bizkarra erakutsiz –ongi ohart zaitezte– doinu bitxi bat jotzen hasi zen, txirulari alemanek sekula jo gabea. Hara non doinu hura entzutean arratoiak eta saguak lasterka etorri zaizkion aletegi guztietatik, horma-zulo guztietatik, gapirio eta teilatuetakoko teila azpietatik, ehunka, milaka. Arrotzak, txirula gelditu gabe joaz, Weser ibairantz jo zuen, eta han, galtzerdiak kenduta, uretara sartu zen, Hamelingo arratoi guztiek jarraitu zioten, eta berehalaxe ito ziren. Bat bakarra baino ez

zen hirian gelditzen, eta ikusiko duzue zergatik. Magoak –izan ere, ho-rixe baitzen–, artean ere Weser-en sartu gabe, atzean zetorren bati gal- detu zion ea zergatik Klauss, arratoi zuria, ez zen oraindik heldu.

–Jauna –erantzun zuen arratoiak–, hain da zaharra, ezin da ibili.

–Hoa bila hi heu orduan –erantzun zuen magoak, eta etorritako bidetik itzuli zen arratoia hirira, eta laster itzuli zen arratoi handi zuri zahar bat lagun zuela, hain zaharra, hain zaharra, non ezin baitzen he- rrestan ere ibili. Arratoi gazteak zaharrari buztanetik tiratzen ziola, biak elkarrekin sartu ziren Weser-en, eta, besteak bezala, ito egin ziren. Pur- gatusa zen, beraz, hiria. Baina, arrotza udaletxean agindutako ordainsa- ria eskuratzeko agertu zenean, alkateak eta hiritarrek, gogoeta eginik ze, jada ez zirela zertan izan arratoiden beldur, eta uste izanik ze, erraz gailenduko zitzaizkiola babeslerik gabeko gizon bati, bada, lotsa galdur- rik, hamar dukat eskaini zizkioten agindutako ehunen orde. Arrotzak erreklamatu zuen: urruti bidali zuten; mehatxu egin zuen garestiako aterako zitzaizkiela ordaina, baldin ez bazioten tratuari hitzez hitz eusten. Hiritarrek barre-algara handiak egin zizkioten mehatxuagatik eta, *arra- toi harrapari eder galant hori!* deitzen ziotela, udaletxetik kanpo ezarri zuten. Hiriko haurrek iraina errepikatzen zioten, Portale Berriraino ja- rraitzen ziotela. Hurrengo ostiralean, eguerdi aldean, berriz agertu zen arrotza merkatuko plazan, baina kapela purpura-kolore batekin, mahukak altxatuta oso modu bitxian. Txirula bat atera zuen zakutotik, lehengoaren oso desberdina, eta, jotzen hasi orduko, hiriko mutiko guz- tiak, sei urtetik hamabost bitartekoak, atzetik joan zitzaizkion eta ha- rekin batera irten ziren hiritik.»

–Eta Hamelingo biztanleek haurrak eramaten utzi zioten? –Mergyk eta kapitainak biek batera galdetu zuten.

–«Koppenberg mendiraino jarraitu zioten, leize baten ondora; orain itxia dago. Txirularia leizean sartu zen, eta harekin batera haur guztiak. Denbora batez entzun zuten txirula-soinua. Gutxika-gutxika motelduz joan zen; azkenik ez zuten beste ezer entzun. Haurrak desagertu ziren, eta harrezkerotik ez zuten sekula haien berririk izan.»

Buhamisa gelditu egin zen, entzuleen hazpegietan zelatatzeko zer- nolako eragina izan zuen kontakizunak.

Hamelinen egondako zaldunak hitza hartu eta esan zuen:

-Hain da egiazkoa istorio hau, non ezohiko gertaera bati buruz mintzatzen direnean, honela esaten baita: Hori gertatu zen gure haurrek alde egin eta hogeitaz urtera, hamar urtera... Gure haurren partiadatik hirurogei urtera arpilatu zuen Falkensteingo jaunak gure hiria.

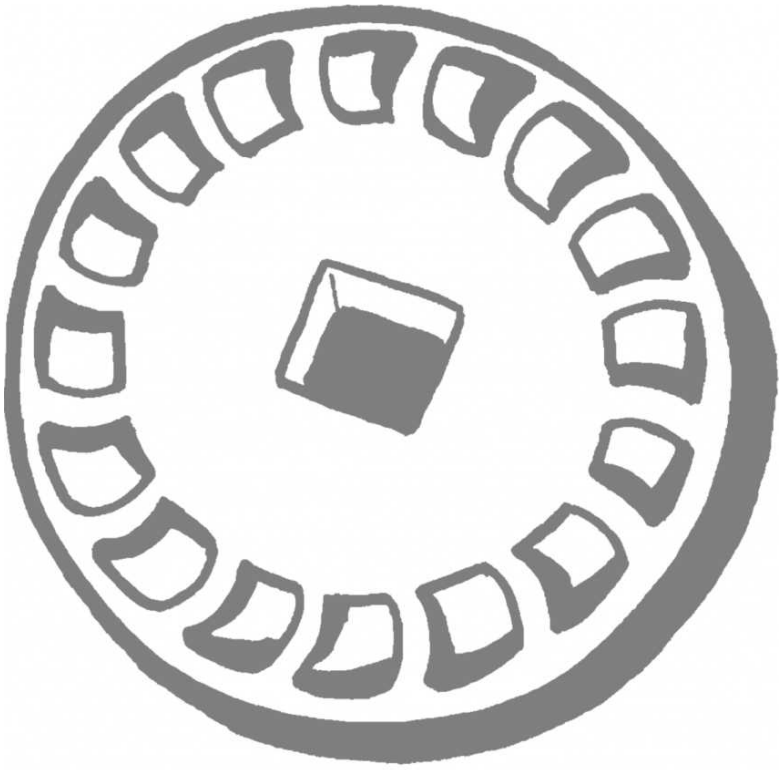
-Baina harrigarriena da -esan zuen Milak-, garaitsuan, hemendik oso urrun, Transilvanian, zenbait haur agertu zirela aleman garbian mintzatzen, eta nondik helduak ziren ez zuten esaten ahal. Herrialde hartara ezkondu ziren, hizkuntza erakutsi zieten seme-alabei, eta hortik dator alemanez mintzatzea Transilvanian.

-Eta horiek al dira, ba, deabruak hara eraman zituen Hamelingo haurrak? -esan zuen Mergyk irribarrez.

-Egia hutsa da hori, zeruaren aurrean diot! -oihu egin zuen kapitainak. Transilvanian egona naiz, eta ongi asko dakit alemanez egiten dela han, eta inguru guztian, aldiz, demoniozko mintzo bat murduskatzen da.

Kapitainaren lekukotzak edozein frogak bezainbeste balio izan zuen.

(...)

Itzulpenak

ALBERT CAMUS

GIZON ZUZENAK

Itzultzailea: XALBADOR GARMENDIA
Edizio prestatzailea: PATRI URKIZU

ALBERT CAMUS

(Mondovi-Aljeria 1913 – Villeblevin-Frantzia 1960)

ALBERT CAMUSen bizitzaz eta idazlanez ohar xume batzuk emango ditugu hemen aurkezpen beharrik ez duela jakin arren. Frantses idazleak literatura mota anitzetan saiatu zuen bere adimen eta luma zorrotza. Kazetari, eleberrigile, antzerkigile eta entseiugile gisara. Bere obra engaiamendu humanistarekin loturik dago, justiziaren aldeko eta giza duintasunaren defentsaren borrokarekin.

Mondovi, Aljeriako herririka batean jaio zen 1913ko azaroaren 7an. Aita, laboraria, Gerra Handian izandako Marneko batailaren zaurien ondorioz hila. Ama, espainiar etorkikoa. Umezurtz gelditzean, aitaren hu-

tsunea dela eta amonaren etxera igarotzen dira Aljer-era bizitzera, hain zuzen, auzo pobre batean.

Hamar urte zituela Louis German irakaslea ohartzen da Alberten buru azkar eta argiaz eta ikasteko burtsa lortzen dio, Bugeaud Lizeoan hasten delarik 1924ean eta 1930ean batxilerra bukatzen. Urte honetan medikuek tuberkulosia aurkitzen diote eta Albert ohartzen da naturaren eta bizitzaren krudeltasunaz. Literatur ikasketa bereziak hasten ditu eta Jean Grenierrek, duen Filosofia irakasleak eragin handia izanen du haren ideietan.

Simone Thé-rekin ezkontzen da 1933an eta 1934ean Partidu Komunistako alderdikide egiten da. Dena den, bi lotura hauek handik bi urtera desegingo ditu. Bigarrena Partiduak Arabeekiko hartutako erabakiengatik. 1937an Filosofian lizentziatura lortu ondoren, eta osasun egoerak agregazio prestatzea uzten ez dion arren *L'Envers et l'Endroit*, (*Aurkia eta ifrentzua*, 1937) argitaratzen du.

Ordurako beste hiru adiskideekin *Théâtre du Travail* teatro taldea sortua zuen, -geroago *Théâtre de L'Equipe* deitua-. Arjelian barrena aurkeztu zuten Asturiaseko erreboluzioaz (*Révolution dans les Asturies*, 1935) moldatu zuten testua. Lan ezberdinetan arituko da ikasketak jarraitzearen eta Diploma lortzeko idazten duen testuak, irakurketa ugariaren ondoren (Epikteto, Pascal, Kierkegaard, Malraux, Montherlant...), honako titulua darama: *Les rapports de l'héllénisme et du christianisme à travers les oeuvres de Plotin et de saint Augustin*.

Radio-Alger teatro taldearekin Aljerian zehar arituko da moldatuz zenbait idazleren obrak, hala nola Malraux-en *Le Temps du mépris*, Gideren *Retour de l'Enfant prodigue*, Eskiloren *Prometeo*, bera ere antzezleri lanetan arituko delarik, adibidez, Dostoievskiren *Karamazov anaiak* teatroratzean.

Teatroaz at bere beste afizio handia futbola zuen eta hiru urtez RUA (*Racing Universitaire d'Alger*) ekipoan atezain bezala jokatu zuen, non ikasi omen zuen, zioenez, zuzenki eta bortizki jokatzen, eta elkartasunaren balioak estimatzen.

Partidu Komunistatik gertu zen *L'Alger Républicain* egunkarian kaze-tari lanetan aritu zen ere 1938az geroztik, baina hau ere debekatua izango da 1940an.

Erbesteratzen da Parisera eta hemen kokatuz berrezkontzen da Francine Faurekin, zeinarekin bi haur izanen dituen. Parisen erredakto-

re zuzendariaren idazkari bezala lan egingo du *Paris Soir*-en. Gallimard argitaletxean plazaratuko ditu 1942an *L'Étranger* (Arrotza, J.M. Agirrek euskarara itzulia 1970an, bai eta X. Galarretak 2000ean), eta *Le Mythe de Sisyphe* (*Sisyforen mitoa*, X. Kintanak itzulia 1992an).

Hurrengo urtean erresistentziako kide egin zen, *Combat* izeneko mugimenduaren partaide, eta izen bereko egunkariaren zuzendaritza hartu zuen (1944-46). Jarraian honako idazlanak plazaratuko ditu: 1947an *La Peste* eleberria (Izurria, I. Tapiak itzulia 1992an); 1948an *L'État de siège*; 1949an *Les Justes* (Gizon zuzenak bezala X. Garmendiak 1966an itzulia); *L'Homme revolté* (1951); *L'Été* (1954), *La Chute* (1956), *L'Éxil et le Royaume* (1957), eta besteren artean azkena, bere autobiografia amaigabea: *Premier Homme* (1994).

Lan guztiotan eta adierazpen publikoetan, azpimarratu dugun bezala, bere sen humanista eta gizon engaiatuaren nortasuna nabarmenduko da. Frankismoaren aurka Espainiako gerra zibilean, Japonen 1945ean bonba atomikoaren jaurtiketaren aurka, 1947an Madagaskarren gertatu sarraskiaren kontra, 1956an Hungarian gertatu errepresio sobietikoaren aurka, eta Aljeriako gerraren kontra –zeina benetazko zorigaitz pertsonala gisara bizi izan zuen, zeren eta 1954ean hasitako gerraren aurkako bere bake deiak inongo arrakastarik ez baitzuten lortu-. Hala bada, eta besteak beste, iraultza eta solidaritatea aldarrikatzen du beti bere obretan.

L'Homme revolté liburuak Jean-Paul Sartre adiskidearen errebistan (*Les temps modernes*, 1952) Francis Jeansonengandik jaso zuen kritikak guztiz haserretu zuen, zeren eta kexu izanen baita komentarioak dituen hutsune, tesiaren desitxuratze eta biografia asmatuak direla medio. Sartrek abstentzionismoaz salatuko du Camus, eta honek haren kolaboratzaileak nahiko lukeela gauza ororen kontra asaldatzea, Estatu komunisten kontra ezik. Beraz, estalinismoaren eta existentzialismoaren inguruan izandako eztabaida eta jarrera polemiko zenbaiten ondorioz haserretu egingo dira garai bateko adiskideak.

Nobel Saria jasoko du 1957ko abenduan, bere obra osoaren ordain moduan, Akademia Suediarrak dioen legez, argitzen duelako sakontasunean egungo arazoek gizonaren kontzientzian sortzen duten kinka larria. Bere sari-solasa Stockholm-en gaztetan ukan zuen irakasleari, Louis Germain-i eskaini zion, esaldi ospetsu bilakatuko zen hura ere bota zuelarik solasean: *Justizian sinesten dut, baina nire ama defendituko dut justizia baino lehenago*.

Auto istripu batean 1960ko urtarrilaren 4ean hil zen bere adiskide Michel Gallimard, Gaston editorearen ilobarekin zihoala amaitu gabeko *Premier Homme* titulua zuen oroitzapen biografikoen orijinala gainean zeramala, eta beste liburu zenbaiten artean Shakespeare-ren *Othello* eta Nietzsche-ren *Le Gai Savoir*.

Mintza gaitetzen, bada orain aurkezten dugun testuaz. Alegia, *Gizon zuzenak* antzerkiak, Terrorismoaren tragediaz. Honelaxe titulatu du hitzez-hitz Pierre-Louis Rey literatur kritikariak (*L'avant-scène, théâtre. Une pièce, un dossier, une actualité. 1 mars 2010. N° 1279. Les Justes. Albert Camus. Mise en scène de Stanilas Nordey, 63-65.*) eta Camusen antzerkien edizio prestatzaileak, hala nola haren obrei buruzko entseuiak (*Camus, une morale de la beauté*, (Sedes 2000), eta *Camus, L'Homme révolté* (Gallimard 2006)) plazaratu dituenak beste zenbait lanen artean.

Camusek sozialista-iraultzaileen mundua Nicolas Lazarevitch libertario belgiar adiskideari esker ediren zuen 1946an, zeinak bultzatu zuen Boris Savinkov-ek idatzitako *Souvenirs d'un terroriste* memoriak irakurtzera, hala nola Louis Guilloux-ek gaiaz bere liburutegian zeuzkan liburuxka eta idazkiei esker.

Gizon zuzenak, 1949ko abenduaren 15ean aurkeztu antzerkian ahalegin guztiak jarri zituen, dio, eta bere onena eman omen zuen Camusek. Urte bat lehenago antzoki berean, Théâtre Hebertot-en *L'État de siège*-n hogeita hiru emanaldiren ondoren erretiratu bide zuen. *C'est un four*, frakaso bat da, idatzi zion bere irakasle izan zen Jean Grenier-i 1949ko urtarrilaren 15ean, Jean-Louis Barrault teatro zuzendariarekin moldatu antzerki maitatuenaz.

Les Justes-en, justiziaren desioa eta besteen bizitza errespetatzeko gogoaren arteko duda-mudak harturik leit-motiv gisara, zalantza modu tragikoan bizi duten pertsonaia batzuek aurkezten ditu. Eta nihilismoak gizartean dakartzan ondorio okerrak salatzearen Dostoievskiren *Les Possédés* eleberrian, 1959an, hamar urte geroago taularatu zuen obran oinarritu zen.

Hannah Arendt filosofo judu eztabaidatuak eta *Les Origines du totalitarisme* liburuaren egileak, Parisen egon zelarik 1950eko urtarrilan, ikusi zuen *Les Justes* antzezikizuna, eta guztiz ederretsi zuen. Bi urte geroago hitzegiten duenean egilearekin 1952ko apirilaren bukaeran liluraturik gelditzen da ere gizonarekin, diolarik *L'Homme révolté* liburua fun-

tsezkoa dela nihilismoaren kritika burutzeko, bera ere puntu anitzetan ondorio berdinetara iritsi baita.

Le Malentendu, *Caligula*, *L'État de siège* eta *Les Justes*. Lau antzerki nagusi sei urtean. Baina bere kaieretan jada 1941erako idatziak zituen ohar batzuek *Caligula*-rako. Aingeru beltza, giza akabatzailea, gero eta beltzago bilakatuko den heinean gero eta gutxiago izanen dena aingeru. *Le Mythe de Sisyphe* eta *L'Étranger* sortu zituen unean bururatua, absurdoaren zikloari dagokio. Munduaren zentzugabekeriari ematen dion erantzun desegokia enperadore zoroak, azkenean bere buruaz beste eginez bukatzen baitu.

Esan bezala, 1935ean aipatu *Théâtre du Travail* taldea sortu zuen Aljeriako Padovani mainutegian, Bab-el-Qued auzoan, eta *Révolution dans les Asturies*, Malraux, Eskilo eta Gideren antzezlanak errepresentatzen dituzte, baina gerrarekin sakabanatu egin ziren taldekoak. Gero-ra beste moldaketa zenbait eraman zituen ere oholtzara, hala nola *La Devoción de la Cruz* (Calderón, 1953), *El Caballero de Olmedo* (Lope de Vega 1957), *Les esprits* (Lariney, 1953), *Un cas intéressant* (Buzzati, 1955), *Requiem pour une nonne* (Faulkner, 1956), eta *Les Possédés* (Dostoievski, 1959).

Abangoardia errepresentatzen eta absurdoa sinbolisatzen duen antzertiarekiko (Beckett, Ionesco, Adamov) ez du mespretxua baizik agertuko. Komunista izan ohi zela ez dezagun ahantz eta *Combat*-eko zuzendari. Bere eredia Jacques Copeau izango da eta funtsezko ikusten ditu testua, estiloa eta ederraren bila saiatzea. Pentsatzen du dramaturgiak mundua seriooki hartu behar duela eta ez modu irrigarrian, ikusleekiko komunioaren antzeko zerbait behar duela eraiki. Eta Jean-François Devay-k teatro komentariogileak zioenez (*Combat*, 1949), Camusek idatzi antzerkien artean, hau da estilo dramatiko argiena, bilutsena, dirdiratsuenak daukana (*aussi net... aussi depouillé ...aussi fulgurant*), non historiak sinboloak baino axola gutxiago duen.

Eta zergatik hautatu zuen teatroa Camusek? Elkarriketetan erantzuten zuenez, bertan zoriontsu sentitzen zelako, eta idazle ofizioak sortzen zion nekeetarik ihes egiteko formula iruditzen zitzaielako. Hala-xe zioen, hain zuzen: dakidana, nire morala tipia izanik, futbol zelaietan eta antzokietan, nire benetako unibertsitateotan ikasia dut.

Lot gakizkion orain *Gizon zuzenak* izan zuen itzulpena eta harrera Euskal Herrian aurkezteari.

Idoia Gereñuk JARRAI (1959-1968), *abangoardiako euskal teatroaren ikur*, Interneten irakur daitekeen doktore tesian dioenez, 1966an Iñaki Beobide, Ramon Saizarbitoria eta Mikel Forkada Maulera joan ziren egun pasa eta Xalbador Garmendiari *Les Justes*, antzerkia itzultzeko eskatzera. Honak baiezkoa eman, eta itzulpen mekanografiatua, *Zaldibi-n, 1966-garren-go agorrilaren 10-ean*, datatzen du.

Xalbador Garmendiak (Zaldibi 1932) Tolosako sakramentinoetan ikasi zuen lehenik. Gero apaizgintzako estudioak egin zituen eta teologia burutzera Erromara joan zen. Handik itzulitakoan *Zeruko Argia* astelekarian zuzendari lanetan aritu zen. Eta Eusko Kontseilu Gorena eratu zenean bera izan zen lehenetariko itzultzailea. Lehenago, ordea, zenbait urrats emanak zituen teatro munduan. 1964ean *Historia triste bat* idatzi zuen eta Ondarroako Lore Jokoetan lehen saria irabazi zuen, zeinak antzeztu zutenean Jarraikoek eliza atarietan apaizek ikuskizunen zerrenda ezartzerakoan 3R-ko sailkapen morala merezi izan zuen. 1969ko *Euskal Elerti* liburuan irakur daiteke, Gabriel Arestiren *Beste mundukoak eta zoro bat*, eta Jose Migel Zumalabe-Anton Santamaria eta Jose Anjel Eizmendiren *Makina* deitu antzerkiarekin batera.

Zaldibitarraren itzulpen ezagunenak honakoak dira: Albert Camus frantses idazlearen *Gizon zuzenak* (1966), Manuel Pedrolo katalanaren *Gizonak eta ez* (Egan, 1969), Tatiana Zarajovaren *Lurraren kondaira* (1970), Antoine de Saint-Exupéry-ren *Printze txikia* (1970), eta Gabriel García Márquez-en *Heriotza iragarritako baten kronika* (1982). Azken hau argitaratu ondoan *Argia* aldizkarian egin zioten elkarrizketan (1982-V-02), honakoa azpimarratzen zuen, *erritmoa oso zail duk itzulpenean orijinalekoa gordetzea, baina fraseak zetozen zetozenean itzuli dizkiat*.

Halere ez dut uste Camusen estilo aratzak zailtasun handirik suposatuko zionik, nabarmen denez gainera begibistaurrean izango zuela Aurora Bernárdez eta Guillermo de Torok egin gaztelaniazko itzulpena (Losada 1960) (orijinalak *Saint Pétersboug*, itzulpenak Petrogrado (gazt. /eusk.); *colporteur* / buhoneru (gazt. /eusk.) ...

Prestatu zuen ikuskizuna Jarrai taldeak, Mikel Forkadaren esku zegoelarik eszenografia eta zuzendaritza. Jaso zuen harrerari begiratzen badiogu, bestalde, Forkadak dioskunez hemeretzi aldiz antzeztu zuten, beraz amortizatutzat jo zitzaketela egin gastuak eta Heléna Strassovari, Pariseko agente literarioari ordaindutako eskubideak, zeinak katalanera itzultzeko eskubidea ere eman zien, ondorengo gutunean ageri zaigunez:

Paris 15 décembre de 1966 .

GRUPO DE TEATRO VASCO JARRAI
Narrica 31, 1 / SAN SEBASTIAN (Espagne)

Messieurs.

Comme suite à votre lettre du 29 octobre, je vous prie de trouver ici-joint, en double exemplaire une lettre contrat vous autorisant à représenter en langue basque la pièce de Albert Camus LES JUSTES. Voulez-vous m'en retourner un exemplaire revêtu de votre signature pour accord et je vous enverrai alors un exemplaire signé du Propriétaire du droits.

Veuller agréer, Messieurs, l'expression des sentiments les meilleurs.

Héléna Strassova.

Emandako ikuskizun zenbaiten urratsei jarraikiz honako zerrenda lortu dugu, nabarmentzen delarik, Donostiako *Teatro Principal*, antzoki gisara.

Donostia, Antzoki zaharra	1967- III-12, -IX-23, XI-23
Ordizia Etxezarreta antzokia,	1967-III-19,
Tolosa, Gorriti	1967-III 27
Bilbao, Ayala	1967-IV-16, 23
Zarautz, Zinema	1967-IV-28
Erretereria, Alameda zinema	1967-V-9
Hernani, Aitor antzoki	1967-IX-5
Urretxu, Pasiotar antzokia	1967-IX-16

Donostiako Antzoki zaharreko iraileko ikuskizunaren esku programan ageri denez honakoak ziren antzezleriak:

Dora Dulebov	Arantxa Gurmendi
Dukesa Handia	Mari Karmen Uranga
Ivan Kaliayev	Xabier Lete
Stepan Fedorov	Jose Antonio Azpiroz
Boris Annenkov	Iñaki Beobide
Alexis Voinov	Jose Manuel Esnal

Skouratov Jose Maria Aristi
Foka Joseba Goñi
Presondegiko mutila: Juan Mari Inda

Dora Dulebov pertsonaia Dora Brilliant (1880-1907) benetazko pertsona historikoagan dauka etorkia. Hau Partidu Sozialista Iraultzaileko partaide zen, eta atentatuak prestatzen parte hartu zuen, eta zehazki Camusek aipatzen duen Serge Duke Handiaren kontrakoan. 1905eko abenduan preso hartu zuten eta Pierre-et-Paul presondegian eduki. Burua galdu zuen eta 1907ko urrian hil zen.

Dukesa Handia deitua Elisabete Fedorovna da (1864-1918), Serge-ren emaztea. Boltxebikeek presondegiratu zutelarik bizirik bota zuten Uraletako Alapaievsk mehatzetara, eta bere gorputza 1918ko urrian altxatu zuten, hiria Koltxak almiranteak boltxebikeei kendu zienean. Eliza katolikoak 2000. urtean sailatu bilakatu zuen.

Ivan Kaliaïev Varsovian lanean ari zen ertzain inspektore errusiar baten familian jaiotzen da 1877an. Ama poloniarra du. San Petersburgoko Unibertsitatean hasten ditu ikasketak 1897an, baina laster bidaltzen dute bertatik gobernuaren kontrako manifestazio batean parte hartzeagatik eta Ekaterinoslav-era desterratzen dute. Hogeita lau urtekin jaidura marxista duen Errusiako langile sozial-demokraten partiduan sartzen da, baina laster uzten du pentsatuz teoriarik murgildurik dagoela soilik, eta ez ekintza iraultzailean. Garaian austrohungariar inperio esparruan zegoen Galizako Lemebergo unibertsitatean inskribatuko da, non iraultzaile errusiarrekin batuko den. Halako batean, Berlinen delarik, preso hartuko dute berriro propaganda iraultzailea aldarrikatzen zuen panfleto batzuekin harrapatu zutelako. Agintari errusiarrengana eramaten dute eta epe labur batez Varsoviako kartzelan egon ondoren Iaroslav-era erbesteratzen dute. Hemen Boris Savinkov eta Alexei Remozov iraultzaile sozialistekin adiskidantza harremanak lotzen ditu, eta oharitzen da errejimene inperialarekin amaitzeko nahita nahiezko bezala dela ekitaldi terroristak burutzea. Evno Azef SR-ren borroka erakundeko aitzindariarekin topo egiten du, eta bera prestatzen da hilketa politikoak burutzeko. Erretserbako ekintzaile gisara parte hartzen du Sazonov-ek Plehve kontea hiltzen duenean, eta beraz, ez du bonbarik erabili beharrik. Eta hurrengo hilketa Nikolas II.aren osabarengan begitantzen dute, Errusiako Serge Duke-Handia, Moskuko gobernadorea. Ekintza 1905eko otsailaren 15erako prestatua dago, Gurutze Gorriaren alde an-

tolatu Bolchoiren ikuskizunera dohan une batean, bidean. Baina bonba Duke Handiaren karrosaren kontra jaurtikitzeko mementoan Kaliaiev-ek atzera joko du karrosan ikusten baititu Elisabete dukesa eta honen iloba gazteak, Dimitri eta Maria, eta ez botatzea bonba, ez hiltzea emaztea eta haurrak erabakitzen du. Bi egun geroago, ordea, Duke Handia bere Moskuko egoitzara hurbiltzen denean, kotxe gidaria eta duke-handia bonba batek akabatzen ditu. Kaliaiev detenitu egingo dute berehala. Eta epaiaren ondoren, preso dagoelarik ziegan Duke Handiaren alargunak, Elisabete dukesak bisita egingo dio. Eta 1905eko maiatzaren 23an Schlüsselburgeko gazteluan urkatuko dute.

Boris Annenkov Boris Savinkov (Jarkov 1879-1925) Partidu sozialista iraultzailearen zuzendari izan zenaren pertsonaia historikoan dauka etorkia. Familia noblekoa, 1909an Parisen zelarik *Zaldi horia* nobela idatzi zuen burutzen zituen atentatuez, eragile bezala baina ez egile.

Alexis Voinov Piotr Koulikovski, irakasle gazte eta erakundeko partaide historikoarengan dauka etorkia. ...

Albert Camusek azpimarratzen duen bezala aitzin-solasean pertsonaia guztiak errealak dira, izen batzuk aldatuxeak ezarri arren.

Aipatu bezala, izan zuen oihartzunik obrak, beraz, kontutan hartuta zein emankizun gutxi izaten zituzten garaiko euskal antzerkiek, bai halaber prentsan iruzkinik.

Miguel Azpiatzuk adibidez (*Unidad*, 1967-13) *Rincón del Teatro* sailean komentatzen du Camusen obra hain sakona izanik, hainbeste kezka filosofiko eta humanistiko dituena, egokiagoa dela irakurtzeko antzezteko baino. Ikuskizuna *korrektoa* izan zela, pertsonaia bakoitzaren ezaugarriak aipatu eta ongi azpimarratuak daudela obran duda eta zalantzak, sakrifizioa hutsala, agorra bilaka daitekeelako. Ongi marraztuak zeudela ere poliziaren razionaltasuna eta Dukesa alargunaren erlijiotasuna. Antzezleei zegokionez nabarmendu behar zela Arantza Gurmendi Doraren paperean, Xabier Letek, aldiz, testuaren zama daramanak laugarren ekitaldian oihu gehiegixko bota zituela, Camusen esentziatik urrunduz; eta tamalez antzezkizunean zegozkion isiltasun uneetan apuntadoreari entzuten zitzaiola, ez zena batere polita, eta ohar hau zabaltzen ziela teatro afizionatuko talde guztiei.

Teodoro Goñi de Ayala, (*El Diario Vasco*, 1967-III-14), kazetari tolosarrak, *El Popular* egunkariaren sortzaileak, Panaman kontsula izandakoak, *El Diario Vasco*-n erredaktore buru eta Zine-Teatro sailaren arduradunak

txalotzen du Jarrai taldeak euskal teatroa modernizatzen egiten ari den ahalegina, –garo usaina kentzen, Iñaki Beobidek *Jakinen* 2004-ko elkarriketa batean azpimarratuko duen bezala–, eta hautatzen dituen autoreak. Bestalde, ikuskizuna *discreto*-a izan arren azpimarratzen du Mikel Forkadaren muntaia eta zuzendaritza oso zaindua izan zela.

Jabier Aramburu (*La Voz de España*, 1967-III-14) kazetariak, gaztelaniaz ere honek, noski, jende ugari bildu zela aipatzen du, igande goizeko hamaika t´erditako ikuskizunera. Indar haundia duela testuak, baina gai garrantzitsu horiek tratatzen dituenen ezin duela alde batera utzi bere barneko poetikotasuna. Nola kontrajartzen dituen Yanek Yliayev poeta eta iraultzaile idealista Steven Federov, iraultzaile hotz eta gorrotoz betearekin. Jarrai taldeak bere buruari ezarri froga gogorra bikain batekin gainditu zuela, aktore guztiek hala nola zuzendariak beren lanak ongi baino hobeto burutu baitzituzten.

Tolosan martxoaren 27an Teatro Gorriti-n izandako emanaldiaz *Herrria* (1967-III-30), Baionako aldizkariko idazle anonimoak, kazetetan euskaraz idatzitako komentario bakarrenetakoa, honakoa zioen:

Eskuara errex batean ezarria du hori Xalbador Garmendia jaunak. Antzerki hortan Rusiko komunist supiztaile batzu erakutsiak dira borrokan ari gobernu eta hauen polizarekin. Bederazka hartuz, gizon guziak, edozoin eskualdetakoak izan daiten, dira xede onez beteak. Eta bizkitartean elkar hilka ari dituzu. Heien arteko sumindurak eta bihotz-hausteak zauzku agertuak teatro lan huntan.

Gure ikuspen batzu

Lan hori bera ikusiak ginan Miarritzen eta frantsesez. Pariseko teatro ospetsu batzuz. *Jarrai*-koek arras beste molde batez eman dute lan bera. Paristar jokalarien ibilera zen hotz, adimendutsu, etsimendu isil batez joak. *Jarrai*-ek etsimendu bera erakutsi du, beroki... zalapart suhar batez, gogo eta sentimenduak beztituz. Antzerki hori nekea da emateko. Gorapenekoa da mamiz eta bizitasun guti dauka... Lerrosail luzeak ditu, mihia laster behar da ibili, jendeak ez lokartzekoz. Jarraikoek errotik ikusiak zituzten lerro-sail luzeak. Bazen asko jende eta ikusliarrek txalotu dituzte bereziki Elizari eta Aberriari buruz eginak izan diren ateraldi batzu. Jokalari arras onak eta ongi moldaturik kausitu ditugu.

Han hemenka ahatik solas lerro batzu ez gintuen ongi entzuten. Ez ote ziren aski ahozkatuak! Iduritu zauku Gorriti teatrobarnea dela nekea eta dorpea akustikaren aldetik. Karrika be-tean da ere eta kanpoko ojuen burrunba ez da isiltzen. Dena den atsegin hartu dugu gure goresmenik diozkategu lan horren erraile guzieri.

Bilbon, Teatro Ayalan aurkeztu zutenean *Semana de Teatro Vasco* deitu ekitaldien barnean eta Brecht-en *Xistima zoriontsu bat* antzezkizunarekin batera, Gabriel Arestiren itzulpenean, *La Gaceta del Norte* egunkariak dioskunez (1967-IV-17), oso jende gutxi agertu zen antzokian.

Eta urte batzu geroago (*Teatrogintza eta Yakintza*, 1973, 174) Antonio Labaienek, garai batean euskal antzertiaren gidari eta buru izan zenak, emandako iritzia aski ezkorra izan zen, iraultza hitza eta errusiar erreboluzioa aipatzea soilik, antza denez, ez baitzituen oso gogoko:

Saikerak eta nobelagile bezela arras goian jarria? Bada kritika ta jende geienok dramagille kaskartzat joa daukate eta teatroan ez du arrera berorik ukan. Beste orrenbeste gertatu zaio Parantzian (sic) Camus, idazle garai ta Nobel saria irabazleari. Aren **Les Justes** antzerkia euskeratu eta antzeztua izan da gure artean "**Gizon Zuzenak**" izenpean, ez bestelako gauza zalakoan... Ez zekiten maisutzat daukagun Ricard Salvat, euskalteatroaren laguntzaile dugunak artaz emandako iritzia: "*Viendo la obra la ambigüedad esencial de la misma se nos hizo evidente. Pretendiendo ser una obra de corte revolucionario, llegaba a conclusiones muy dentro de la falsa corriente de tragedia iniciada por Racine. Como obra teatral adolece de rigor constructivo y de planteamiento riguroso de la situación dramática, insistiendo en una fórmula teatral absolutamente periclitada*". Irakurri aal duzute?... Eta antzeko iritzia eman zuan *Le Monde* egunkariaren kritiko dan Robert Kampf, jaunak. Alegia, Gizarte erreboluzioaren kontrako salaketa bat zala...

Ez dut uste Labaienen argudioek sakontasun batere daukatenik, gehiago bailirudike amorrazioak, –eta bazterketak– eraginiko iritzi purrustada. Bestalde argi dago obra bere sakontasuna eta ongi eraikitako pertsonaia eta gaien inguruko testuen ondorioz, behin eta berriro antzeztua izan dela.

Gurean, tamalez, gutxitan, baina gaztelaniaz 1983ko ekainaren 24ean. Donostiako Príncipe teatroan estreinaldia izan zuen Maribel Belastegi, zuzendari zutela *Orain* taldekoek. Antzezlarien artean Iñake Irastorza, Blanka Zelestino, Anjel Marco, Ramon Albistur, Pako Sagartzazu, Imanol Sistiaga, Fernando Mikelajauregi, Juan Mari Segues eta beste (Elkarrizketa: *Argia*, 1983-VII-10).

Roberto Herrerok (*La Voz de Euskadi*, 1983-VI-25) aipatzen du, testuak esijitzen duen goi maila artistikoa ia ezinezkoa dela afizionatuen munduan lortzea eta emaitza aski eskasa bezala jotzen du. Aski ezkor, ageri zaigu beraz.

Bere aldetik Santiago Aizarnak (*El Diario Vasco*, 1983-VI-26), literatur kritikari eta idazle oparoak dio, Camusen antzerkia duintasun osoz antzeztu zuela *Orain* taldeak, eta Yanek-en (Anjel Marco), poeta iraultzailearen eskrupuluak eta solasak bortizkeriaren erabileraz injenuoak iruditzen zaizkiola, deshumanizazioaren bidean gaur egungo munduan anitz aurreratu dugunez, baina dena den, egileak pentsarazi beharko ligukeen denboratik at dagoen moralitate lekzioa ematen digula.

Duela gutxi, 2014eko azaroaren 19an Madriden, Mataderoko *Naves del Español* deitu antzokian José A. Pérezek Camusen obraren adaptazio bat egin du, 1905eko Errusiatik 1970eko ETaren Espainiara alde-aldiak, alegia, espazioa eta denbora aldatuz, eta azpimarratzen du, *Los justos* ETari buruzko obra bat dela, bai, baina kontra. Eta Camusek argi baino argiago erakutsi zigula zein lerro finak bereizten dituen ideiarik ederrenak ekintzarik gorrotagarrienetatik.

Beraz, uste dugu apalki, euskaraz jadanik menderdi Xalbador Garmendiak itzuli eta Jarrai taldekoek antzeztu obra honen testu egunera-tuak plazaratzea merezi duela, mezuak ongi dakigunez ez baitu gaurkotasunik galdu.

Patri Urkizu

Donostian, 2017ko irailaren 18an.

GIZON ZUZENAK

Bost ekitalditan moldatu antzerkia

Mila bederatzirehun eta bosteko otsailean alderdi sozialista iraultzaileko terrorista talde bat bildu da Moskun, tzarraren osaba Sergio Duke-Handiaren kontra bonba bat prestatu eta lehertzeko asmoz. Ekin-tza honen eta aurrekoen gertakizun bereziek moldatzen dute *Gizon Zuzenak* obraren gaia. Erabat bitxiak iruditu arren antzerki honen zenbait gertakizun benetazkoak dira, historikoak. Ez du honek esan nahi, ordea, *Gizon Zuzenak* antzerki historiko bat denik. Baina pertsonaia guztiak benetan errealak dira, izan dira eta diodan eran portatu dira. Nire ahalegina gertatutakoari egiantzekotasuna ematea izan da.

Gorde dut *Gizon Zuzenak* antzerkiko heroearentzat benetazko izena, Kaliayev. Eta ez dut hori egin irudimenaren alferkeriaz, baizik gizon eta emakume haiekiko errespetuz eta mirespenez, zeinak beren urrikal-mendurik gabeko ekintzatik ez diren bihotz-minez sendatu ahal izan. Geroztik, egia da egin direla aurrerapenak, eta beren arimetan tinkaturik zegoen gorrotoa sufrimendu pairagaitza moduan jasankorra bilakatu bide zaiela. Are arrazoi gehiago, beraz, oroitarazteko itzal handi haiek, beren iraultza justua, anaitasun zaila, egin zituzten ahalegin neurrigabeak hiltze hura onartzeko, eta esateko horrela non dagoen gure leialtasuna.

Albert Camus

PERTSONAIAK – Paris 1949-XI-15

Dora Dulebov	Maria Casares
Dukesa Handia	Michèle Lahaye
Ivan Kaliayev	Serge Reggiani
Stepan Fedorov	Michel Bouquet
Boris Annenkov	Yves Brainville
Alexis Voinov	Jean Pommier
Skouratov	Paul Oettly
Foka	Moncorbier
Presozaina	Louis Perdoux

Parisen, Théâtre Hébertot-en, 1949. azaroaren 15-ean eman zen lehendabiziko aldiz *Les Justes* teatro lana, Jacques Hébertott gidari. Salbador Garmendiak eman zuen euskaraz Zaldibin, 1966ko abuztuaren 10ean. Donostian Antzoki zaharrean 1967ko martxoaren 12an antzestu zen estrainaldiz.

O love ! O life ! Not life but love in death.

SHAKESPEARE. *Romeo and Juliet*.

(IV. ekitaldia, 5. agerraldia)

LEHEN EKITALDIA

Terroristen bizilekua. Goizean goizik. Oihala altxatu da, batere hotsik gabe. Dora eta Annenkov daude geldi-geldi. Txintzarri hotsa entzun da. Behin bakarrik, Dora mintzatzeraz doa, baina Annonkov-ek keinu batez isilarazten du. Berehala txintzarriak bi aldiz joko du.

- ANNENKOV Bera da. (*Kanpora doa. Dora, bere hartan gelditu da, mugitu gabe. Annenkov eta Stepan bizkarretik helduta sartu dira.*)
- ANNENKOV Berbera da! Honatx hemen Stepan.
- DORA (*Stepani hurbildu zaio eta eskua hartu.*) Hau poza, Stepan!
- STEPAN Egun on, Dora.
- DORA (*Stepani begira.*) Hiru urte pasatuxeak dira, dagoeneko.
- STEPAN Hori da, hiru urte. Lotu ninduten egunean hain zuzen, zuekin biltzeko nintzen.
- DORA Zain egon ginen. Luzaz egon nintzen zain eta gero eta bel-durtzenago nintzen. Hemen, elkar begiratzeko beldur ginen.
- ANNENKOV Besterik ezinean, berriz ere lekuz aldatu genuen.
- STEPAN Badakit bai.
- DORA Eta han, zer berri dago, Stepan?
- STEPAN Han?

- DORA Bai, han, kartzelan, alegia !
- STEPAN Ahal duenak anka egiten du.
- ANNENKOV Hori da. Suizara sartzerik izan zutela jakin genuenean, poztu ginen gogotik.
- STEPAN Zer gero! Kartzela bat duzu Suiza, Boria.
- ANNENKOV Zer diozu? Han behintzat libro bizi dituzu !
- STEPAN Lurraren gainean gizonik morroi bizi deno, kartzela bat da libertatea. Libre nintzen eta halaz ere, ez nuen egunik pasatu Rusiaz eta han bizi diren esklaboez pentsatu gabe. (*Isiltasuna.*)
- ANNENKOV Partiduak guregana bialdu zaituenez gero, pozik hartzen zaitugu.
- STEPAN Nahi-ta-ezkoa zen. Asea nintzen. Egin, mugi. (*Annenkov-i begiratuaz.*) Hilko dugu, ezta?
- ANNENKOV Ez dut dudarik egiten.
- STEPAN Bai, berdugo hori hil egingo dugu. Zu zaitugu buruzagi, Boria, eta zuk esan bezala jokatuko naiz.
- ANNENKOV Ez zegoen promesa horren beharrik. Denok gara hemen anaiak.
- STEPAN Diziplina beharrezkoa da. Inoiz ez bezala konprenitu dut hori kartzelan nengoenean. Sozialista partidu reboluzionarioak ezinbestekoa du diziplina. Zer egin eta nola egin ondo ikasirik dugularik, dukea hilko dugu eta tirania deseginduko.
- DORA (*Hurbiltzen zaio.*) Jar zaitetz, Stepan. Bide luzerik egin duzu eta nekaturik zagozke.
- STEPAN Ez dut neure burua sekula nekaturik bilatu. (*Oso isil isila. Dora, eseri egingo da.*) Egiteko guztiak prest al daude, Boria?
- ANNENKOV (*Beste tono batez.*) Hilabete bat bada guretako bi dukearen harat-hunat guztien berri ikasten ari direla. Behar den material guztia Dorak bildurik du.
- STEPAN Herriari emango zaion agiria idatzirik al dago?
- ANNENKOV Bai. Rusiar herriari askatasuna eman gogoz, guduka hartzen den sozialista partiduko taldeak bonbaz txehetu zuela dukeetan haundiena den Serjio, Rusia guztiak jakingo du. Dukearen inguruko gobernante guztiak jakinaren gainean geldituko dira, hots, bonbaz eta metrailetaz ariko garea

- eta ez dugula etsiko alik eta Herria Rusiaren gidari eta jabe jarriko deno. Bai, Stepan, dena dago gertu. Laister heldu da ordua!
- STEPAN Zer egin nezake?
- ANNENKOV Hasteko, eman zaitez Dora laguntzen. Schweitzer-ek zure aurretik hemen egondu zenak hori bera zuen egiten.
- STEPAN Non da? Hil al zen?
- ANNENKOV Hil egin zen.
- STEPAN Nola?
- DORA Azidentez. (*Stepanek Dorari begiratu dio, Dorak begiekin bestera egin du.*)
- STEPAN Zer gehiago?
- ANNENKOV Hori gerora ikusiko da. Zer gerta ere, guk orain arte egin duguna egiten jarraitzeko eta Komite Zentralarekin hartu-emanak eta kontaktuak idukitzeko, zaude prest.
- STEPAN Jakin al daiteke nor diren gure kamaradak?
- ANNENKOV Voinov Suizan ezagutu zenuena, bat. Nahiz eta gazte izan, badut konfiantza harengan. Yanek, bigarrena; ez bide duzu ezagutzen.
- STEPAN Yanek?
- ANNENKOV Kaliayev. Bestela esan, poeta deritzaguna.
- STEPAN Nolako izena terrorista batentzat!
- ANNENKOV (*Barrez.*) Besterik du uste berak. Poesia berez omen da reboluzinario.
- STEPAN Bonbaz egiten da reboluzioa, ez bestela. (*Denak isilik.*) Dora gisako laguntzailea izango nauzula uste al duzu?
- DORA Hala uste dut. 'Uboia ez dadila berriz hautsi, beste arretarik ez dukegu.
- STEPAN Hautsiko balitz?
- DORA Segweitzer horrela hil zen. (*Geldiunea.*) Zer da irribarre hori, Stepan?
- STEPAN Nor ari da barrez?
- DORA Zu.
- STEPAN Halabeharrez, noizpait ateratzen zait barrea ere. (*Geldiunea. Stepan zerbait pentsatzen ari balitz bezala gelditu da.*) Dora, etxe hau desegiteko aski ote litzateke bonba bat?

- DORA Batekin ez zenuke aski. Halaz guztiz ere, danbateko ederra emango lioke.
- STEPAN Zenbatsu behar ote lirateke Mosku osoa desegiteko?
- ANNENKOV Burutik eginda edo zaudel! Zer esan nahi duzu?
- STEPAN Ezer ez.
(*Ate joka norbait; behin bakarrik jo beza; Isilik gelditu dira entzuten. Bi aldiz jo beza. Annenkov kanpora atera bedi eta Voinov-ekin sar.*)
- VOINOV Stepan!
- STEPAN Egun on.
(*Eskuak txoka bitzate. Dorarengana hurbildu eta musu bat eman bezaio.*)
- ANNENKOV Guk nahi bezala al daude gauzak, Alexis?
- VOINOV Nahi bezalaxe.
- ANNENKOV Palaziotik teatroraino dagoen tarte egin al duzu?
- VOINOV Begiak itxita ere dibuja nezake. (*Dibuja beza.*) Zoko-moko, kale estu, bihurgune ... gure leihoen azpitik pasatuko da kotxea.
- ANNENKOV Bi gurutzeok zertarako ipini dituzu?
- VOINOV Plaza txiki bat hemen, emekixeago joango dira zaldiak hemen. Teatroa dagoen parajea hor: zaldiak hor geldituko dira. Nere ustez zerbait egitekoz, hor eman behar da kolpea.
- ANNENKOV Utz zaidazu!
- STEPAN Espiarik bai al dago?
- VOINOV Asko gainera.
- STEPAN Beldurtzen al zaituzte?
- VOINOV Ez nago oso lasai.
- ANNENKOV Nor dagoke lasai haiek aurrean dituela! Ez zaitetz halaz ere ikara!
- VOINOV Ez naiz ezeren ikara. Zera... besterik da...gezur esaten ez naiz ohitzen.
- STEPAN Ba ote gezur ez dionik? Gezurrak taxuz esan, hori da behar dena.
- VOINOV Ez da hori erraza ikasten. Ikasle nintzelarik ikasle-lagunak barrez ari zitzaizkidan, zeren eta ez bainekien txuriari go-

- rri esaten. Buruan nuena esaten nuen. Azkenean Uni-
bertsidadetik kanpora bota ninduten.
- STEPAN Zergatik?
- VOINOV Historia irakasten zigun irakasleak Pedro Haundiak Petro-
grado nola jaso zuen galdegin zidan.
- STEPAN Galdera egokia.
- VOINOV Odolez eta zigorra astinduaz, erantzun nion. Kanpora bota
ninduten.
- STEPAN Eta? ...
- VOINOV Injustizia aipatzea ez zela aski orduantxe konprenitu nuen.
Injustiziaren aurka bizia ematea behar beharrezkoa zela,
alegia. Orain, kontent bizi naiz.
- STEPAN Dena dela, baina orain bereon, gezur esaten ari zara.
- VOINOV Gezur esaten ... hala da. Bonba leher araziko dudanean ez
dut gehiago gezurrik esango.
(*Ate hotsak bi aldiz. Pixka bat egon, eta beste behin entzungo da.
Dora korrika abiatu da kanpora.*)
- ANNENKOV Yanek da hor.
- STEPAN Ez da ate hotsa bera.
- ANNENKOV Lehen ez bezala jotzen du; hori maite du. Beste inork ez
bezala du atea jotzen.
(*Stepanek bizkarra bildu du. Dora norbaitekin ari da hizka-miz-
ka. Dora eta Kaliayev besotik lotuta sartzen dira. Kaliayev barrez
dator.*)
- DORA Yanek? Stepan duzu? Schweitzer-en partez datorrena.
- KALIAYEV Pozik hartzen zaitut gure artean, anaia.
- STEPAN Eskerrik asko.
(*Dora eta Kaliayev jarri egin dira, besteen aurrez-aurre.*)
- ANNENKOV Yanek, dukea dakarkeen zaldigardia ezagutuko ote duzu?
- KALIAYEV Arreta haundiaz bi aldiz ikusmiratu nuen, eta ezagutuko
dut. Goiko kale barrenetik beste milion tartean etorriko
balitz ere, ezagutuko nuke. Denik xehetasunik txikienak
ere ezagutzen dizkiot. Esate baterako, ezkerreko krisailua-
ren kristala tokiz kanpora dauka.
- VOINOV Espiarik bai al dago?
- KALIAYEV Ez gutxi gainera. Halaz guttiz ere, adiskide bezala gara.
Zigarriloak erosten dizkidate. (*Barrez hasi da.*)

- ANNENKOV Pavel-ek baieztu al du eman zaion informea?
- KALIAYEV Aste honetan joango da teatrorra duke buruzagia. Denbora gutxi barru, gainera. Zein egunetan doakean, segurutik jakingo du Pavel-ek eta txartelen bat utziko du atezainaren eskuetan. (*Dorari itzuli, barrez.*) Suertean gara, orain ere, Dora.
- DORA (*Kaliayev-i begira.*) Utzi al duzu alde batera buhoneru ofizioa? Jaun haundi baten itxura daukazu orain. Ederragorik! Zertarako zenukean kapusai hura, izan ere?
- KALIAYEV (*Barrez.*) Egia esan, harro nindagoen nere kapusaiaz. (*Stepan-i eta Annenkov-i.*) Bi hilabete egin nituen buhoneruoen usuarioak ikasten, eta hilabete bat nere koarto txokoan haien itxurak hartzen. Nere adiskideek ez zuten susmo txikienik ere! "Hau duk mutila, hau" zioten. Erregeren zaldiak saltzeko gauza izango uke!". Bide batez, ni bezalako izaten saiatzen ziren.
- DORA Egiten bide zenuen barre gozorik!
- KALIAYEV Ni bezalako batek zer besterik egin zezakeen. Itxura berriak, bizitza berria ... Dena zitzaidan gustagarri.
- DORA Sasi-soineko hauek ez zaizkit batere gustatzen. (*Erakuts beza soinekoa.*) Gainera, ez nolana hikoia: xahar bezain garestia! Boriak beste jantzirik bila zezakeen. Hauexek dira atriZen itxurak! Nere bihotzak zerbait xinpleagorik maite du.
- KALIAYEV (*Barrez.*) Guztiz ederra zaude soineko horrekin.
- DORA Eder! Besterik ez nuke nahi. Baina uztagun hori orain.
- KALIAYEV Zer ba? Zer duzu beti begi triste horiekin, Dora? Gauden alai eta harro. Badago edertasunik, badago alaitasunik. "Nere bihotzak desiratzen zintuen leku baketsu haietan ...
- DORA (*Irribarrez.*) Uda betea nuen hurruputzen arnasetan...
- KALIAYEV Ai, Dora, oroitzen zara beraz bertso horietaz? Barrez zaude? Zer poza sentitzen dudan!...
- STEPAN (*Bapatean.*) Ez dezagun denborarik alferrik gal. Boria, atezaina jakinaren gainean jarri beharko da, ez da?
(*Kaliayev harriduraz beterik begira geldituko zaio.*)
- ANNENKOV Bai. Dora, behera joan nahi al duzu? Eskupekoa ez ahaz. Zure gelan materiala biltzen Voinov-ek lagunduko dizu.
(*Bakoitzak bere bidea har eta atera bitez kanpora. Stepan, zuzen zuzenik, eta bizkor, Annenkov-engana joan da.*)

- STEPAN Bonba, nik leherraraziko dut.
- ANNENKOV Ez, Stepan. Horren kargu egingo direnak izendaturik daude.
- STEPAN Otoi! Mesedez! Zuk dakizu nik bezain ongi zer balioa duen neretzat horrek.
- ANNENKOV Ez. Diziplina bat behar da. Ez dut nik leherraraziko, hementxe geldituko naiz. Diziplina gogorra da.
- STEPAN Beraz, nork leherraraziko du lehendabiziko bonba?
- KALIAYEV Nik. Voinov-ek bigarrena.
- STEPAN Zuk?
- KALIAYEV Zer harritzen zaitu? Ez ote daukazu nigan aski konfiantzarik?
- STEPAN Esperientzia beharrezkoa da.
- KALIAYEV Esperientzia esan duzu? Behin bakarrik egiten ahal da, zuk dakizun bezala, eta gero... Bi aldiz bota duenik ezagutzen al duzu?
- STEPAN Eta esku irmo -irmaoa.
- KALIAYEV (*Eskua erakutsiaz.*) Begira ezazu. Dardarka hasiko dela uste al duzu? (*Stepan-ek beste aldera begiak.*) Ez duke mugimendu txikienik. Otoi! Tiranoa begion aurrean da, duda mudan nagokeela usteko zenuke? Demagun besoa dardar jarriko zaidala... eta halaz ere ezagutzen dut medio bat tiranoa zerraldo uzteko.
- ANNENKOV Zein?
- KALIAYEV Buru belarri zaldien anka tartera sartu.
(*Stepan-ek bizkarra bildu eta salaren zokondoan eseriko da.*)
- ANNENKOV Ez, ez da beharrezko. Ezusteko bat gertatuez gero saia ihes egiten. Organizazioak behar zaitu, eta ez zaitezke alferrik gal.
- KALIAYEV Zuk esan arabera egingo dut, Beria. Zer ohore, zer ohore haundia neretzat! Ohore horrek merezi bestean jokatuko naiz, segurik!
- ANNENKOV Yanek eta Alexis karruajearen zain dauden bitartean, zu Stepan, kalean geldituko zara. Noizik behin leiho hauen aurretik pasatuko zara, eta alde aurretik seinalatuturik dukegun keinua egingo diguzu. Herriari eman behar zaion agiria eman-ordua etorri arte, Dora eta biok hementxe gel-

- dituko gara. Suerte pixka bat eta dukea zerraldo eroriko da.
- KALIAYEV (*Bero bero eta urduri.*) Bai, hil egingo dut. Eroriko balitz, zer poza gurea! Dukeak ezer gutxi balio du! Gorago dagoen beste txoririk atzeman behar dugu!
- ANNENKOV Lehenik dukea.
- KALIAYEV Gauzak, zuzenez beste aterako balitzaizkigu, Beria? Begira... Japondarrek egin zutena imita genezako.
- ANNENKOV Zer egin zuten?
- KALIAYEV Gerratekoan, japonetik ez zen errenditzen. Hori baino lehen bere buruaz beste egiten zuten.
- ANNENKOV Ez. Ez ezazu suizidioan pentsa.
- KALIAYEV Zertan pentsa nezake beraz?
- ANNENKOV Terrorismoan, besterik gabe.
- STEPAN (*Eserita dagoen lekutik.*) Norbere buruaz beste egiteko, norbera da biziki asko maitatu behar. Egiatzko reboluzionarioak ez du bere burua maite.
- KALIAYEV (*Bizi bizi, Stepan-i itzuli.*) Egiatzko reboluzionario bat, diozu? Nor naizela uste duzu? Zer dela eta ari zara enekin honela?
- STEPAN Beste egitekorik eduki ez eta, reboluzioa egin gogoz hasten direnak ez zaizkit gustatzen.
- ANNENKOV Stepan!
- STEPAN (*Zutitu eta haiengana hurbildurik.*) Bai, egia esan, gogor ari naiz. Halaz ere, neretzat gorrotoa ez da joko. Ez gaude hemen bata bestea ederresteko. Garaitzeko gaude hemen.
- KALIAYEV (*Goxoki.*) Zer dela eta egiten didazu laido? Beste egitekorik ez nuela eta etorri nintzela, nork dio hori?
- STEPAN Ez dakit. Aldabera ote zaren: buhonerero bezala ibili zara, bertsoak paratu dituzu, zaldien anka tartera botako zenuke zeure burua, eta azkenik, suizidioa... (*Begira, begira.*) Ez dut zugar konfiantzarik.
- KALIAYEV (*Onez onean.*) Anaia, ez nauzu ezagutzen. Bizia maite dut. Zer eginik beti eduki dut. Bizia maite dudalako sartu nintzen reboluzioa egitera, hain zuzen.
- STEPAN Bizia ez baina zuzena, justizia maite dut, bizia bera baino haundiagoa delakoan.

- KALIAYEV (*Ahal duen hobekienik esaten saiatuko da.*) Ahal den bezala gara justiziaren zerbitzari. Onartu ditzagun gure arteko diferentziak. Elkar maite dezagun, ahal balitz behintzat.
- STEPAN Ezin ditekeena da.
- KALIAYEV (*Su eta fu.*) Beraz, zertan zaude gure artean?
- STEPAN Gizon bat hiltzera etorri nintzen, eta ez maitatzera eta are gutxiago harek dukeen diferentzia aitortzera.
- KALIAYEV (*Su eta fu.*) Ez honengatik eta ez horrengatik ez duzu hilko. Gurekin batera hilko duzu eta Rusiaren izenean. Ez dago beste motiborik.
- STEPAN (*Kaliayev-en arabera.*) Ez dut motiboren beharrik. Gau batean eta betirako, duela hiru urte, kartzelan, aurkitu nuen aski motiborik. Ezin nezake sofri...
- ANNENKOV Ask! Eroturik zaudete, ala? Ez ote dakizue nork zer egin behar duen? Denok gara anaiak, denok bat eginik, gure Herria libra dadin tiranoak hiltzeko prest. (*Isil. Denei so.*) Zatoz, Stepan, eman ditzagun seinaleak... (*Stepan kanpora aterako da. Kaliayev-i.*) Ez da ezer pasatu. Stepan asko sofriturik da. Mintzatuko natzaio.
- KALIAYEV (*Txuri-txuri.*) Laido egin dio nere izenari.
(*Dora sar bedi.*)
- DORA (*Kaliayev ikusi-eta.*) Zer gertatzen da?
- ANNENKOV Ezer ez.
(*Atera bedi.*)
- DORA (*Kaliayev-i.*) Zer da gertatzen?
- KALIAYEV Dagoeneko buruz-buru hasiak gara. Ez nau begi onez ikusten.
(*Dora, isilik eseri egingo da. Isilune.*)
- DORA Ez zu eta ez inor duela maite uste dut. Gauza guztiak buka daitezenean, zoriontsuago izango da. Ez zaitez egon triste.
- KALIAYEV Tristerik nago. Zuen guztion maitasuna beharrezkoa dut. Den dena Organizazioaren alde eman dut. Neure anaiak nigandik aparta daitezen, nola sofri nezake? Ez nautela konprenitzen, iruditzen zait batzuetan. Norena da kulpa? Nerea? Izan ere... hala da, ez naiz zuzen mintzatzen...
- DORA Maitatzen zaituzte eta konprenitzen. Stepan besteak ez bezalakoa da.

- KALIAYEV Ez. Badakit zer duen pentsatzen. Schweitzer-ek zioena. “Reboluzionario bat izateko haundiegia”. Ez naizela haundiegi, adierazi nahi nieke. Erotzat jo naute, gauzak bapatean egiten dituenetakoa. Halaz guztiz ere, kausa berberan daukat haiek bezalaxe sinismen osoa jarrita. Haiek bezala eskainiko dut neure burua. Haiek bezala dezaket zuzen juzka, isil joka ditzaket gauzak tapa eta naiteke probetxuzko izan. Guzti hori honela delarik ere, ai! Bizitza oso ederra iduritzen zait. Hor dago koxka. Zoriona maite dut, ederra maite dut! Hori dela eta gorroto diot despotismoari. Nola adierazi hori dena? Reboluzioa egin behar dela, jakina dago! Baina, bizi berria izan dezagun, bizitzari arnas berri bat eman diezaiozun egingo dugu reboluzioa, konprenitzen duzu?
- DORA (Su batean.) Bai... (Isilik egon eta gero, emekixeago.) Heriotzaren ondotik gabiltza halaz guztiz ere.
- KALIAYEV Nor? Gu? ... Zera esan nahiko zenukeen ... Ez da bergauza. Ez, ez da gauza bera. Gainera, hiltzen dugularik, sekula santan gehiago inork inor hilko ez duen mundu berri bat eraikitzeko hiltzen dugu! Kriminal izatea onartzen dugu, lurra inozentez bete dadin.
- DORA Zuk pentsatu bezala gerta ez baledi?
- KALIAYEV Zaude isilik! Ezin daiteke bestela! Zuk esan bezala balitz, Stepan-ek luke arrazoi, eta ederrari txu egin beharrean aurkituko ginateke.
- DORA Zu baino lehenago sartu nintzen Organizazioan. Ez dago hor merezimendu haundirik. Baina, zuk sinisten duzu ...Denok sinistu behar dugu.
- KALIAYEV Sinetsi? Ez. Sinisten zuenik bat bakarra ezagutu dut.
- DORA Trebe eta ausart zara. Egin gogo duzuna hura egingo duzu. Eta, lehendabiziko bonba botatzea, zergatik hartu duzu zure esku?
- KALIAYEV Terrorismo ekintzez mintza ote daiteke, hartan parterik hartu gabe?
- DORA Ez.
- KALIAYEV Lehendabizikoen artean egon behar da egon.

- DORA (Zerbait pentsatuz bezala.) Bai. Lehendabiziko ilaran eta azken momentuan. Har dezagun kontuan. Hor datza trebetasuna, hor behar dugun sua ... zuk behar duzuna.
- KALIAYEV Urte bete honetan ez dut besterik gogoan erabili. Momentu hori noiz etorriko zain bizitu naiz orain arte. Eta orain badakit, hantxe bertan hil nahiko nukeela dukearen ondoan. Azken odol tanta galdu edo bestela bonbaz batera leher eginik kiskali, nere inguruan arrastorik utzi gabe. Bonba zergatik bota nahi dudan, konprenitzen al duzu? Kausagatik nork bere burua hiltzea da, hain zuzen, kausaren heinean egotea. Hor datza nere egitekoaren justifikazioa.
- DORA Heriotza hori berbera nahi nuke neretzat.
- KALIAYEV Bai, zer ederragorik ! Gaeuz, noizik behin, koltxoi gainean jira-biraka ibiltzen naiz. Pentsamentu honek jaten dizkit erraiak, hiltzaile egin gaituzte. Momentu berean ordea, neure burua hilko dudala pentsatzen dut, hilko naizela pentsatzen dut, eta bihotza baretzen da. Barrez hasten naiz, eta haur baten gisan loak hartzen nau.
- DORA Ongi diozu, Yanek. Erabil eta hil. Baina, nere ustez, bada zorion haundiagorik. (*Geldiune. Kaliayev haren beha dago. Dorak, begiak lurrera.*) Urkabea.
- KALIAYEV (*Pasioz.*) Ondotxo dakit zer ari naizen. Atentadua egin momentuan norberak bere larrua han uzten duelarik, zerbait buruturik gabe uzten du. Atentadua eta urkabearen tartean berriz, betikotasun bat dago, gizonak dukeen bakarra beharbada!
- DORA (*Eskutik heltzen dio eta boza larriaz beharturik.*) Eduk ezazu pentsamendu hori beti gogoan. Behar dena baino gehiago pagatzen du gizonak.
- KALIAYEV Zer nahi duzu esan?
- DORA Norbait zerraldo uztera beharturik gaude, ezta? Bizitza bat deuseztatzen dugu, batño, ezta?
- KALIAYEV Bai.
- DORA Baina, lehenik atentadura abiatuaz eta gero urkabera igoaz, bi aldiz ematen dugu bizia. Zor duguna baino gehiago pagatzen dugu.

- KALIAYEV Hori da, bi aldiz hiltzen gara. Eskerrik asko, Dora. Inork ez dezake mingainik mugi gure kontra. Orain, lasai nago. (*Geldiune.*) Zer gertatzen zaizu Dora? Isil-isila zaude.
- DORA Gehiago lagundu nahi zintuzket. Zera...
- KALIAYEV Zer, zera?...
- DORA Eroturik nago, ai!
- KALIAYEV Nitaz uste txarrik al duzu?
- DORA Ez, ez... ez dut zutaz uste txarrik. Schweitzer hilez geroztik noizik behin honelakoxe ideia itsusiak datozkit gogora. Gainera, egitekorik neketsuena zein izango den ez da neri zuri esatea.
- KALIAYEV Denik neketsuena dut egiten gogotsuenik. Maite banauzu, mintza zaitetz.
- DORA (*Hari begira.*) Badakit. Kementsu zara, ausart. Horrek nau beldurtzen. Barre dagizu, bihotz-berotzen zara, liluraz beterik zoaz sakrifizioaren bila. Dena dela, ordu batzuren barru beharko dituzu lilura horiek bazterrera utzi, eta, alde-rantziz, ekin. Hobe daiteke hara baino lehenago gauzak zuzen uztea...ez ustekoren bat gerta ez dakizun, ahuleziaren bat...
- KALIAYEV Ez duket ahuleziarik. Esazu, pentsa eta pentsa ari zaren hori.
- DORA Horra: atentadua, urkabea, bi aldiz hil, hori da errazetik egiten. Aski dukezu koraje pixka bat. Baina, lehendabiziko ilaran ... (*Isilduko da, begiratuko dio, eta duda mudan balego bezala geldituko.*) Lehendabiziko ilaran zera ikusiko duzu, eta.
- KALIAYEV Nor ikusiko dut?
- DORA Dukea.
- KALIAYEV Segundo bat eta kito.
- DORA Segundo bat hari begira! Oi Yanek, alde zurretik ikas eza-zu. Gizona edonongoa dela ere gizon da! Dukeak, nork daki, begi gozoak dituzke onenean, Belarriari atz egiten edo irribarrez ikusenezake. Nork daki ez ote duen ebakiondo bat bizarra egiten ari zelarik egina? Momentu horretan begira geldituko balitzaizu...
- KALIAYEV Ez dut hura hilko. Despotismoa hilko dut.

- DORA Jakina ba, hori garbi dago. Despotismoa desegindu behar da. Bonba prestatuko dut, eta tuboa zigiluz itxi dezadanean, momenturik zailenean, zainak leher egin beharrean ditugunean, zer poza sentituko dudan halaz guztiz ere nere bihotzean. Ez dut ezagutzen dukea, baina nekezago egin nezake nere egin beharra, lanean ari naizen bitartean dukea neure aurrean eseririk balego. Zuk, bertatik bertara ikusiko duzu. Bertatik bertara ...
- KALIAYEV (*Gogor.*) Ez dut ikusiko.
- DORA Ez duzula ikusiko? Begiak itxiko al dituzu ba?
- KALIAYEV Ez. Baina, Jainkoa lagun, behar deneko momentu juxtuan gorrotoak hartuko dizkit zainak eta itsutu egingo nau. (*Norbait ate joka. Behin bakarrik jo du. Geldi-geldi gelditu bitez. Stepan eta Voinov barnera sartu dira. Ondoko gelan bateon bat mintzo. Annenkov sartu da.*)
- ANNENKOV Atezaina da. Dukea teatrora bihar joango da. (*Denei begira.*) Beude gauza guztiak gertu, Dora.
- DORA (*Zintzurretik mintzo.*) Bai. (*Emeki emeki kanpora aterako da.*)
- KALIAYEV (*Dora-ri begira egon eta boza isilez Stepan-i.*) Hil egingo dut. Pozik gainera.

OIHALA

BIGARREN EKITALDIA

Biharamunean. Gaeuz. Lehengo bil leku berean, Annenkov leihotik begira dago. Mahaiaren ondoan dago Dora.

- ANNENKOV Agindu zaien lekuan daude. Stepan-ek zigarriloa piztu du.
- DORA Noiz pasatuko da dukea?
- ANNENKOV Laister. Gutxienik uste dugunean. Ixo! Ez ote da entzuten zaldigurdiaron hotsa? Ez da, ez.
- DORA Jar zaitez. Eta har ezazu pazientzia.
- ANNENKOV Bonbak non dira?
- DORA Eseri zaitez. Ez genezake ezer gehiago egin.
- ANNENKOV Bai: haien inbidia izan.
- DORA Hemen dago zure egitekoa. Buruzagi zaitugu.
- ANNENKOV Buruzagi naiz. Baina, Yanek ni baino gehiago da eta behar-bada harek...
- DORA Nahiz hura, nahiz zu, arrisku bera da leherraraziko duenarentzat eta begira egongo denarentzat.
- ANNENKOV Egia da, arrisku bera da. Baina Yanek eta Alexis daude suaren gertuenik. Badakit bai, ez naitekeela haien ondoan egon. Halaz guztiz ere, beldur naiz, ez ote naizen nere egitekoarekin errazegi konformatzen. Izan ere, erraza baita besteek nola botatzen duten begira egotea.
- DORA Hala balitz ere, zer? Azken arnasa eman arte, dagokizun lana zuzen egitea da beharrezkoena.
- ANNENKOV Zu behintzat ondo lasai zaude!
- DORA Bai eta zera ere egongo naiz lasai! Beldurrez nago. Hiru urte pasatu ditut zuen artean, eta bi bonbak egiten pasatu ditut. Agindu zaidan guztia egin dut, deusik ahaztu gabe, ustez behintzat.
- ANNENKOV Egia diozu, Dora.
- DORA Hiru urte zuekin beldurrez. Doi-doia uzten dit beldur horrek loak hartzen nauenean, eta goizean goizik, beldur horrek berak hartzen dizkit zainak jaiki orduko. Beldurtzenago eta trankilago egoten ikasi behar izan nuen. Ez dago hor larrebiderik.

- ANNENKOV Badago hor zer harrotu. Ni ez naiz sekula dominatu. Lehengo garai haiek datozkit gogora: emakumeak, bizitza dotorea ... Bai, egia esan, emakumeak, ardoa, gau luze haiek.
- DORA Banuen zutaz horrelako susmorik, Boria. Horrexegatik maite zaitut hainbeste. Zure bihotza ez da oraino hil. Eta, karraxi egiten dugun eztarri parean, noizik behin ka-teatzen zaigun isiltasun ikaragarria baino hobea da plazerra maitatzea.
- ANNENKOV Zer diozu? Zu honela? Ezin daiteke!
- DORA Entzun nazazu. (*Dora, bapatean altxatu da. Zaldigurdiaren hotsa; isiltasuna berehalaxe.*) Ez. Ez da bera. Bihotza. jauzika ari zait. Horra! Lehen bezala nago, ezer ikasi gabe.
- ANNENKOV (*Leihora abian.*) Ixo! Stepan keinuka ari da. Bera da. (*Hain zuzen, gero eta gertuago, karro baten hotsa entzuten da; leihope-tik iragaiten da eta gero urrutiagotzen. Luzaz, isilik dena.*) Se-gundo batzu barru... (*Zerbait entzun nahiez daude.*) Luze di-joa. (*Dorak keinu bat du. Berrira luzaz isilik. Kanpai hotsa urrutian.*) Ezin daiteke. Janek-ek jadanik leherraraziko zukean... Zaldigardia jadanik teatro parean daiteke. Eta, Alexis? Horra! Stepan itzulian dator eta teatrorat abiatu da.
- DORA (*Annenkov-en ondora korrika.*) Yanek preso altxatu dute. Pre-so altxatu dute, ez dago dudarik... Zerbait egin dezagun.
- ANNENKOV Zaude. (*Zerbait entzun nahiez.*) Ez. Orain, dena bukatu da.
- DORA Zer da gertatu? Ezer egin ez eta Yanek preso altxatu! Zer nahi egiteko prest zegoen. Halaxe da. Presondegia eta hauzia nahi zituen. Dukea hil ondoren orde! Honela ez, honela ez!
- ANNENKOV (*Kanpora so.*) Voinov! Zatoz azkar goiti! (*Dorak atea ideki du. Voinov barnera sartu da aurpegia desegina.*) Esazu, Alexis, mintza zaitetz.
- VOINOV Ez dakit zer gertatu den. Lehen bonba noiz lehertuko zen begira nengoen. Zaldigardia, etorri-bidetik itzuli zijoala ikusi nuen, eta bitartean deus gertatzen ez. Burutik eginda bezala nengoen. Azken momentuan asmoz kanbiatu zinela pentsatu nuen; ez nekien zer egin. Orduan, zitzu bizian abiatu nintzen honuntz...
- ANNENKOV Non da Yanek?

- VOINOV Ez dut ikusi.
- DORA Preso altxatu dute.
- ANNENKOV (*Oraindik ere kanpora begira dago.*) Horra hor non datorren!
(*Lehen, bestea sartu denean gertatu dena gerta bedi orain ere gutxi gora behera. Kaliyev-ek aurpegia malkoz bustita dakar.*)
- KALIAYEV (*Sukarrak harturik balego bezala.*) Anaiak, barka nazazue. Ez nuen kolpea ematerik ahal izan.
- DORA (*Hurbildu eta eskua hartzen dio.*) Ez da ezer.
- ANNENKOV Zer gertatu da?
- DORA (*Kaliyev-i.*) Ez da ezer. Zenbait aldiz eta azken momentuan, gure asmo guztiak goiti behera erortzen dira.
- ANNENKOV Ez da posible.
- DORA Uztazu pakean. Beste norbaiti gauza bera gertatu zitzaion, Yanek. Schweitzer-i gauza bera gertatu zitzaion lehendabizikoan.
- ANNENKOV Yanek, beldurak hartu al zintuen?
- KALIAYEV (*Bizi bizi.*) Beldurak, ez. Ez zazu horrelakorik esan! (*Lehendik hitzemanik ziren bezala, norbait ate joka. Annenkov-ek keinu egin eta Voinov kanpora atara da. Kaliyev, deuseztaturik bezala dago, Isiltasun. Stepan sartu da.*)
- ANNENKOV Zer da berri?
- STEPAN Dukearen zaldigurdian bazegoela haurrik!
- ANNENKOV Haurrik?
- STEPAN Bai. Mutiko eta neskatxa bat, dukearen ilobak.
- ANNENKOV Orlov-ek esan zuenez berriz, dukea bakarrik zijoakeen.
- STEPAN Dukesa ere haren ondoan zijoan. Jende gehiegi dirudienez, gure poetarentzat. Beharrik, espiek ez zuten ezertxo ere ikusi. (*Annenkov, ahapeka, Stepan-i mintzo. Denak Kaliyev-i begira; honek, Stepan-engana zorroztu ditu begiak.*)
- KALIAYEV (*Eroturik bezala, begiak nonbait.*) Ez nezakeen horrelakorik aldeztetik pentsa... Haurrak, haurrak izan behar, hain zuzen. Egondu zara haurrei so? Zenbait aldiz; horiek duten begirada sakona ... Ez naiz sekula haien begira luzaz egon ahal izan... Bestalde, segundo batzu lehentxeago, itzalean, plaza txikiko txoko batean, zoriontsu nintzen. Urrutian, zaldigurdiaren kriseiluak argiz bri-bri ikusi nituenean, bihotza pozez beterik jauzika hasi zitzaidan, hori da egia.

Zaldigurdiaron hotsa bertago eta bihotza pilpira sendoago sentitzen nuen. Zaldigurdiaren hotsa zukeen nere bihotzak. Jauzika hasteko amorratzen nengoen. Hau nion ni baitan “Bai, bai” ... Konprenitzen al duzu? (*Stepan-i ez dio gehiago begiratuko eta lehengo eran deuseztaturik bezala jarraituko du.*) Zaldigurdiaren bidera korrika hasi nintzen. Orduantxe ikusi nituen. Ez zuten ezpainean barrerik. Lerdetik zetozen, begiak nonbait. Haiek zekarten aire tristeal! Soineko dotore eta zabaletan erdi galdurik, eskuak iztarretan, eta aurpegi serioa atearen alde banatan. Ez nuen besterik ikusi. Baldin neri begira geratu izan balira, bonba leherraraziko nuela uste dut. Haien behako tristea itzaliko nuen behintzat. Baina ez; aurrera begiratzen baitzuten. (*Begiak altxatzen ditu lagunengana. Isilik oro. Apalago.*) Ez dakit orduan zer gertatu zen. Bereak ez zuen indarririk dardarka hasi zitzaizkidan zangoak. Segundo bat gehiago, eta beranduegi zen. (*Isiltasun. Lurrerat begira.*) Dora, lilura bat ote zen guztia? Kanpai hotsa nuela entzuten iruditu zitzaidan.

DORA

Ez, Yanek, ez zeunden liluraturik.

(*Dora-k, Yanok-en besoan ezarriko du eskua. Honek, burua altxatu eta denen begira geratuko da. Altxatu ezin da.*)

KALIAYEV

Begira nazazue, anaiok, begira nazazu Boria, ez naiz koldar, ez zuen atzera egin. Ez nuen uste haiek ikusterik. Uste ere baino azkarrago gertatu zen gertatu zen dena. Aurrean bi aurpegitxo serio haiek eta bestalde, nere eskuan zama astun hori. Haien kontra bota behar nuen. Honelaxe: zuzenik. O, ez ! Ez nuen egiterik ahal izan. (*Bat banaka denei begiratzen die.*) Aspaldi batean, Ukrainian ibiltzen nintzen eta ez nintzen inoren beldur. Haurrik ez harrapatu, hori ez... hortik kanpo ezereen beldur ez nintzen. Txoke egin eta haize zirimolarekin batera zijoan haurraren buruko kolpea zer nolakoa zitekeen pentsatzen egoten nintzen ... (*Isildu egin da.*) Lagun nazazue ... (*Denak isilik.*) Nere burua hil nahi nuen. Gertatu denaren berri ematera etorri natzaizue, zuek beste inor ez baita nere juzkalari, zuek esango baitadazue zuzen hala oker jokatu naizen, baitakit ez duzuela zuzenez beste juzkurik egingo, horregatik itzuli naiz zuengana. Isilik zaudete halaz guztiz. (*Dora hurbiltzen zaio eta ondo-ondoan jarriko da. Kaliayev denei begira dago; boza ezin*

- bestekoa du.*) Zuek esan: Haur horiek hil behar direla erabakitzen baduzue, teatroaren atean zain egongo naiz eta neuk bakarrik zaldigurdiaren kontra bonba leherraraziko dut. Ez dut hutsegingo. Erabaki zazue eta Organizazioak zer esan hura egingo dut.
- STEPAN Dukea hiltzeko agindu zizun Organizazioak.
- KALIAYEV Zuzen ari zara. Baina, ez zidan agindu haurrik hil nezan.
- ANNENKOV Yanek ondo ari da. Ez genekien haurrik etorriko zenik.
- STEPAN Agindurik zeukana, behar zuen bete.
- ANNENKOV Ni naiz hemen buruzagi. Zer gerta ere, alde aurretik xehetasun guztiak ezagaturik eduki behar genituen, inork du-darik eduki ez zezan. Hau da orain momentuko gure egin-kizuna: utzi behar da alde batera okasio hau, ala bestera, teatroaren atean ezarriko dugu Yanek, dukearen zain. Alexis, zer diozu?
- VOINOV Ez dakit zer esan. Yanek bezalaxe jokatuko nintzen nere ustez. Baina, ez naiz orain nere indarren jabe. (*Apalago.*) Eskuak dardarka dauzkat.
- ANNENKOV Zuk, Dora?
- DORA (*Bizi-bizi, su batean.*) Yanek-ek egin duen bezalaxe, neuk ere atzera egingo nuen. Neronek egingo ez nuenik beste bati egiteko agindu ote nintzaiokeen?
- STEPAN Erabaki hori harturik konturatzen al zareten zer egiten duzuen? Bi hilabete pasatu ditugu non zer gerta zain, ha-maikatxo peligro ezagutu dugu eta denetarik atera gara onik, anka zulorik egin gabe. Horra, bi hilabete ezertarako on ez! Berriro lanean hasi behar ote gara? Ahalik eta beste okasio egoki bat atzeman arte, asteak asteen gain pasa beharrean aurkituko ote gara, non zer gerta zain, maliziaz beterik, odola irakiten non gauden ere ez dakigula? Egor kartzelan, betirako galduta. Rikov urkatuta, hura ere betirako galduta. Eroturik al zaudete?
- ANNENKOV Bi egun barru, zuk dakizun bezala, dukea berriz teatrorra itzuliko da.
- STEPAN Bi egun gehiago...eta denok harrapatzeko arriskua, zuk zerrorek zenion bezala.
- KALIAYEV Banoa.

- DORA Zaude! (*Stepan-i.*) Ote zenezake Stepan, begiak irekita bonba bat leherrarazi haur baten kontra?
- STEPAN Hala egin nezake Organizazioak aginduko balit.
- DORA Zergatik itxi dituzu begiak?
- STEPAN Begiak itxi? Begiak itxi al ditut?
- DORA Bai.
- STEPAN Momentu hori hobeto ikusmiratzeko egin bide dut, gisako erantzun bat ematearren.
- DORA Zabal itzazu begi horiek, eta behin bakarrik ez gehiago, Organizazioak bonbak haurren kontra botatzen utziko balu, jendearen aurrean bere ahala eta influentzia galduko lukeela jakin ezazu.
- STEPAN Txotxolokeria horiek konprenitzeko ez dut aski sentimenterik. Haurrez ahantz gaitezenean, orduan gaitezke munduan nagusi eta reboluzioak bere burua jasoko du bazter guztietan.
- DORA Hori gerta dadin egunean, mundu osoak gorroto izango dio reboluzioari.
- STEPAN Gizadiari berari gogoz kontra sakatzeko, bere burua salba dezan eta bere esklabotasuna gal dezan, behar beste maite badugu reboluzioa, zer guri!
- DORA Gizadi guztiak reboluzioa ezetsi baleza, zer zenioke orduan? Nahiz eta Herriaren alde gduka hartu, Herri horrek berak bere seme-alabak hiltzea ezetsi baleza, Herri hori bera kastigatu egingo zenuke beraz?
- STEPAN Halabeharrez, eta ahalik eta konprenitu arte, halaxe egingo nuke. Nik ere, Herria maite dut.
- DORA Herria ez da horrela maitatzen.
- STEPAN Nork dio bestela?
- DORA Neuk, Dorak.
- STEPAN Emakume zara bai, ikusten denez, eta maitasunari buruz duzun ideia erabat zuzenez bestekoa da.
- DORA (*Su eta fu.*) Lotsari buruz ideia zuzena dut, aldiz.
- STEPAN Ni ere lotsa izandu nintzen, behin bakarrik eta besteengatik. Zigorrez jo nindutenean. Zigorrez jo nindutelako. Bai ote dakizue zer den zigorra? Vera nere ondoan zegoen eta

- bere buruaz beste egin zuen protesta markatu nahiz. Nik bizirik iraun dut. Zertaz lotsa naiteke orain?
- ANNENKOV Stepan, denok maite zaitugu eta errespetatzen zaitugu. Nahiz eta ditukezun arrazoiak zuk ontzat eman, ez zenezake esan nahi bezala joka zintezkeenik, gureetatik anitz anaia hil da, nahi den bezala ez daitekeela joka, mundu osoak jakin dezan.
- STEPAN Gure kausaren onerako dena, ez dezake inork debeka eta galerazi.
- ANNENKOV (*Su batean.*) Polizian sar eta bi aldetara joka ote daiteke. Evnek zioen bezala? Joka ote zintezke bestela?
- STEPAN Hala beharrez, bai.
- ANNENKOV (*Zutituaz.*) Stepan, guregatik eta gurekin batera egin duzunagatik ahaztuko dugu arestian esan duzun guztia. Baina oroit zaitez honetaz: momentu batzu barru jakin nahi genuke bonbarik behar den jaurti haur horien kontra: bai ala ez.
- STEPAN Haurrak! Ez duzue ahoan beste hitzik. Ez duzue deusik konprenitzen ala? Yanek-ek bi haur utzi ditu bizirik, eta bi horiengatik Rusian hamaika haur hilko da. Goseak haurrik hiltzen ikusi al duzue? Nik bai. Goseak hiltzea baino mila aldiz gozoagoa da bonbaz hiltzea. Baina Yanek-ek ez du horien berririk. Dukearen bi txakur jakintsu besterik ez du ikusi. Ez ote zarete gizon. Orainan bizi al zarete? Hala baltiz, aukera ezazue karidadea eta senda ezazue egunean eguneko gaitza, eta utz bazterrean oraingo eta betiko gaitz guztiak sendatu nahi dituen erreboluzioa.
- DORA Prest duzu Yanek dukea hiltzeko, dukea hilez gero Rusiako haurrak goseak pasatu behar dituzten goserik laburtu baititzake. Baina ez da erraza. Izan ere dukearen iloben heriotzak ez du laburtuko Rusiako haurren gosea. Ez ditzake goserik desegin. Desegiteak berak ere badu ordena bat, mugarik.
- STEPAN (*Su eta fu.*) Ez dauka mugarik. Zuek ez duzue sinesten rebo-luzioaren indarrean, hori da egia. (*Denak altxatuko dira, Yanek ezik.*) Zuek ez duzue sinesten. Gure sakrifizio eta garitzapenarekin, despotismo guztiak desegin eta Rusia handi bat egingo dugula zinez sinetsiko bazenuteke, mundu osoa beteko duen herri libre bat sortuko dugula... eta

beraz, orduan, gizonek, beren nagusi jauntxo eta prejuzioetatik askaturik jainko-egiazkoen aurpegia zerura jasoko lutekeela dudarik egingo ez bazenuteke, zer guri bi haurren heriotza? Eta horretarako behar den eskua baduzuela, zerok ondotxo dakizue. Heriotza honek zuen bidean pausaratzen bazintuzte, zuen eskubideetan sinismenik ez duzuelako da. Ez duzue reboluzioarengan sinesten. (*Isiltasun. Kaliyev altxatu egin da.*)

- KALIAYEV Stepan, neure buruaz lotsa naiz, eta halaz ere ez dizut gehiago hitzik esaten utziko. Despotismoa akabatzeko, norbait hiltzea onartu nuen. Baina despotismo horren ondotik beste despotismo bat etortzen dakusat, sekula santan oinarritzen bada, justizia egin nahi izango dudanean, nitaz hiltzaile bat egingo baitu.
- STEPAN Zer zaio ez dezazun zuzena zuzen egin, egiten balitz asesi-noen bidez bederen. Zuk eta biok ez dugu ezer kontatzen.
- KALIAYEV Zerbait bagara eta zuk ondotxo badakizu, egungo egunean ere zure harrokeriak bultzaturik baitzara mintzo.
- STEPAN Nere harrokeria ez zaio inori ardura. Gizonen harrokeria aldz, beren rebeldia sofritzen duten injustizia guztiei zai-gu ardura.
- KALIAYEV Justiziaz besterik ere badute gizonek.
- STEPAN Ogia ostutzen dizutenean, justiziatik ez eta nondik bizi daitezke?
- KALIAYEV Justiziatik eta errugabetasunagatik.
- STEPAN Errugabetasunagatik? Ezagutzen edo dut. Ahaztu nahi izandu dut, eta berebat, milaka gizoni ahantzarazi, halako batean zerbait haundiagorik suma ahal izan dezaten.
- KALIAYEV Egun hori noizpait agertuko denez seguru egon behar da, gizonari bizitzeko atsegina orain eta gero sortarazten dion guztia ukatzeko.
- STEPAN Seguru nago agertuko dela.
- KALIAYEV Ezin daiteke hori. Biotatik batek nork duen arrazoi jakiteko, hiru giza-belaunen sakrifizioak, zenbait gerrate eta ikaragarriko reboluzioen beharra izango da agian. Odol guzi hori lurraren gainean lehortu dadinean, zu eta biok ordurako hautsarekin bat eginik gaudeke dudarik gabe.
- STEPAN Beste batzu gozatuko dira eta anaia bezala agurtzen ditut.

- KALIAYEV (*Oihuka.*) Beste batzu ... Bai! Baina nik, presentean ni bizi naizeneko lurrean bizi direnak maite ditut eta haiek ditut saludatzen. Horiengatik ari naiz guduka eta neure burua opa diot. Izan ez izan dauden urrutiko intxaurrengatik ez dut isuriko nere anaien odolik. Hilik dagoen justiziarekin ez dut bizi den injustizia gehituko. (*Apalago baina irmo.*) Anaiok, argi eta garbi mintzatuko natzaizue eta gure base-rritarrik sinpleenak liokeena esango dizuet: ez da ohore haurrik hiltzea. Eta noizpait nere bizitzan, reboluzioa ohoreaz ahaztuko balitz, era berean nik reboluzioa ahaztuko nuke, alde batera utziko nuke. Zuek nahi izanez gero, instant baten barru teatroraino joango naiz, baina, zaldien anketara botako dut neure burua.
- STEPAN Zaldigurdiak dituztenentzat eta haientzat bakarrik da eginazuk aipatzen duzun ohore hori.
- KALIAYEV Ez. Pobreak dukeen ondasun bakarra da. Badakizu hori eta jakin badakizu reboluzioak baduela ohorerik. Ohore horrengatik eskaintzen dugu geuren burua. Ohore horrek zintuen egun batez zigorraren aurrean altxatu, Stepan, eta egun ere, ohore horrek dizu eragiten mintzatzera.
- STEPAN (*Dena oihu.*) Zaude isilik. Ez zazu gehiago hortaz hitzik aterra. Agindu bat da.
- KALIAYEV (*Gero eta beroago.*) Zer dela eta naiz isilduko? Reboluzioa baitan ez dudala sinesten esaten utzi dizut. Dukea hutsarengatik hiltzeko gauza naizela baiestea da hori, hiltzaile bat naizela alegia. Hori dena esaten utzi dizut eta ez zaitut jo.
- ANNENKOV Yanek!
- STEPAN Behar den hainbat ez hiltzea, hutsarengatik hiltzea gertatzen da batzuetan.
- ANNENKOV Stepan, ez dago hemen inor zuk bezala pentsatzen duenik. Zer nola jokatuko garen erabakia hartuta dago.
- STEPAN Zure esanetara nago. Baina behin eta berriro esango dut, ez dela terrorea oilandentzako egin. Eraile gaituzue eta honela izatea geuk aukeratu dugu.
- KALIAYEV (*Bere onetik aterata.*) Ez. Krimenak biderik egin ez dezan aukeratu nuen heriotza. Errugabe izatea aukeratu nuen nik.
- ANNENKOV Yanek, Stepan, aski dugu. Deusetarako ez duela balio bi haur horien heriotzak, erabaki du Organizazioak. Berriz

ere has gaitezen eta gauden erne. Bi egun barru berriz hasteko, gauden prest.

STEPAN Berriro ere haurrik baletor?

KALIAYEV Beste okasio baten begira geratuko gara.

STEPAN Dukearen ondoan dukesa baletor?

KALIAYEV Ez duke barkamenik.

ANNENKOV Entzun nazazue.

(Zaldigurdi baten burruna entzungo da. Kaliayev su batean leihora abiatu da. Haren begira daude besteak. Zaldigurdia gero eta gertuago sumatzen da leihopetik iragaiten da eta urrutiratzen.)

VOINOV *(Dora hurbiltzon zaio eta diotsa.)* Berriro hasi egin behar, Dora...

STEPAN *(Mespretxuz.)* Bai, Alexis, berriro ere hasi egin behar... Oho-reagatik zerbait egin behar da baina!

OIHALA

HIRUGARREN EKITALDIA

Leku berean, ordu berean, baina bi egun geroago.

- STEPAN Non da Voinov? Hemen behar luke.
- ANNENKOV Logura da. Ordu erdi bat falta da oraindik.
- STEPAN Zer berri dagoen jakitera joan naiteke.
- ANNENKOV Ez. Zenbat eta arrisku gutxiago, hobe. (*Isiltasun.*) Yanek, isilik zaude.
- KALIAYEV Zer esanik ez baitaukat. Zaude lasai. (*Norbait ate joka.*) Etorri da.
(*Voinov barrura sartu da.*)
- ANNENKOV Lorik egin al duzu?
- VOINOV Gutxi-asko, egin dut.
- ANNENKOV Gau osoa lotan pasatu al duzu?
- VOINOV Ez.
- ANNENKOV Behar zenuen. Loak hartzeko badago erremediorik.
- VOINOV Ahaleginak egin nituen. Nekatuegi nengoen.
- ANNENKOV Eskuak dardarka dauzkazu.
- VOINOV Bai eta zera ere! (*Denak hari begira.*) Zergatik begiratzen didazue? Ez ote daiteke nekatuta egon?
- ANNENKOV Egon daiteke. Gure pentsamenduak zugan ezarririk dauzkagu.
- VOINOV (*Su batean.*) Herenegun behar zen pentsatu, ez orain. Ez geundeke orain nekatu-rik herenegun bonba leherrarazi izan bagenu.
- KALIAYEV Barka nazazu, Alexis. Neuk egin ditut gauzak egin-nekeza-
go.
- VOINOV (*Apalago.*) Nork dio horrelakorik? Zer dela eta egin-nekeza-
go? Nekaturik nago eta kito!
- DORA Lehen ez bezala jokatuko gara orain azkar. Ordu bete bat barru eta bukaturik daiteke gure egitekoa.
- VOINOV Bai, bukaturik daiteke. Ordu bete bat barru ... (*Ingurura be-
giratzen du. Hurbildu eta eskutik heldu dio Dorak. Eskua eman
orduko bapatean erretira beza.*) Boria, zurekin mintzatu nahi
nintzateke.

- ANNENKOV Isilean?
- VOINOV Isilean.
(*Bata besteari begira gelditu dira. Kaliyev, Stepan eta Dora kanpora doaz.*)
- ANNENKOV Zer nahi duzu? (*Voinov isilik dago.*) Mintza zakizkit, otoi!...
- VOINOV Lotsa naiz, Baria. (*Isiltasun.*) Lotsa naiz. Egia zor dizut.
- ANNENKOV Ez al duzu bonba leherrarazi nahi?
- VOINOV Ez nezake leherrarazi.
- ANNENKOV Beldur al zara? Ez da? Ez dago hortaz zer lotsaturik.
- VOINOV Beldur naiz eta beldur naizelako naiz lotsa.
- ANNENKOV Herenegun kontent zinen eta gogorrik zeunden. Kanpora atera zinean begiak dirdir zenezkan.
- VOINOV Beti izandu naiz beldur. Herenegun, dudan kemen guztia neregan bildu nuen, hori da guztia. Zaldigurdiaren kurpil hotsa entzun nuenean, hauxe nioen ni baitan *Jo zak aurrera! Minutu bat eta kito!* Hortzak estu-estu nituen. Zainak iharturik bezala neuzkan. Halakoxe indarrez botatzeko nintzen, txokeak bakarrik, lehertu ere gabe, dukea garbituko zuela iruditzen baitzitzaidan. Lehendabiziko bonbaren eztanda erantzun-zain nengoan, barnean nituen indar guztiak leherrazteko. Zera... deus ez alegia. Zaldigardia ni nengoenearaino iritsi zen. Haren abiada! Berehalaxe urrutiratu zen. Yanek-ek bonba ez zuela leherrarazi, orduantxe konturatu nintzen. Gorputza alderik alde hotzak erasanda gelditu nintzen. Eta bapatean, haur batek bezain ahul sentitu nuen nere burua.
- ANNENKOV Zer egingo da, Alexis! Bizitza, lehengora etorri ohi da beti ere.
- VOINOV Bi egun pasatuxeak dira eta oraino bizitza ez da etorri lehengo bidera. Gezurra esan dut lehenago, gau guztian ez nau loak hartu. Zer bihotzaren takatakoak nituen sentitzen! Bestetan ez bezala ari zitzaidan. Ai! Boria, etsita nago.
- ANNENKOV Ez dago zer etsirik. Gutxi asko hori bera sentiturik gara. Ez duzu bonbarik leherraraziko. Finlandian hilabete bat pasatu eta berriro ere gurekin hasiko zara.
- VOINOV Ez. Ez da hori. Orain ez baneza leherraraz ez nezake sekula egin.

- ANNENKOV Zer diozu?
- VOINOV Ez daukat zer eginik terrorismoan. Ez dut balio, badakit. Utzi egingo zaituztet, hobe da. Komiteetan, propagandan egingo dut lan.
- ANNENKOV Hemen adina arrisku dago han.
- VOINOV Hala da, baina begiak itxita egiten da lan. Ez da ezerren berririk jakiten.
- ANNENKOV Esplika zaitetz.
- VOINOV (*Sukarrak harturik bailegoen.*) Ez da ezer jakiten. Bilkuretara biltzea, zer nola jokatu behar den hitzegitea eta zer egin behar den agintzea, hori erraz egiten da. Orduan ere bizitza arriskuan dago, jakina, baina itsurik arriskatzen da, ezerren berririk jakin gabe. Bestalde, ilunak hiria inguratu eta seme-alaben eta emakumearen maitasunaren bila presaka doazenen jende ostearen tartean, bonbaren pisua besoaren ukalondoan sentitzen duzularik zutik eta muturik egotea, hiru minutu barru, bi minutu barru, bizpahiru segundo barru dirdir datorren zaldigurdiaren kontra ziztu bizian joango zarela jakinik, horri deritza terrorea. Eta ondo dakit, ez naitekeela berriro has, ez naizela horretarako gauza. Bai, lotsa naiz. Gorenean nahi nuen. Nere eginbidea apalagoa da. Eginbide txiki txikia. Zerbaitetarako bai ahal naiz on, eta hantxe.
- ANNENKOV Ez dago eginbide txikirik. Azken finean, kartzela eta urka-bea daukagu begien aurrean.
- VOINOV Bonbaz hilko genuen hura bezala ez dira ikusten ordea. Ez datoz burura bere gisa, behar da saiatu erakartzen. Beharrik, idurimenez gaizki nabil. (*Barrez urduri.*) Polizia sekretarik badenik ez dut sekula benetan sinetsi. Ez al da harritzekoa terrorista batentzat? Lehendabiziko, muturrekoa har dezadanean, orduan dut sinetsiko. Ez lehenago.
- ANNENKOV Behingoz kartzelan zaudelarik, zer? Jakin eta ikusi egiten da kartzelan. Ez daiteke han ikasitakorik ahantz.
- VOINOV Kartzelan ez da erabakirik hartzen. Horra: ez da erabakirik hartzen ! Ez da zuri esatea: “Orain, orain duk hire txanda; hik, heuk behar duk erabaki noiz eman kolpea”. Preso altxatuko baninduteke ere, segur naiz orain ez nukeela ihesbiderik bilatuko. Hortarako ere behar baita buruan azka egin eta zerbait atxeman, eta gero ekin. Ez bada ihes egi-

- ten, geldi-geldi geratzen bazara, besteak dira zerbait egiten hasiko, ez zeu. Haien bizkar gelditzen da lan osoa.
- ANNENKOV Bat bedera urkabea eramateko egiten dute lan, inoiz behin.
- VOINOV (*Etsipenez.*) Inoiz behin. Eta halaz guztiz ere nere bizia eta lagun hurkoarena ukalondoan zintzilik eramatea eta biok sugarretara noiz jaurtiko ditudan erabakitzea baino erre-zagoa egingo zait urkabea hiltzea. Ez Boria, gerora ere zerbait egitekoz, neurritz gorakorik ez nezake har. (*Annonkov isilik.*) Kobardeek ere reboluzioa zerbitza dezakete. Non behar eta han lan eginez ordea.
- ANNENKOV Hori horrela bada, ez dago kobarde ez denik. Egiaztatzeko erarik ez dukegu guztiok, hori horrela da! Dena dela, egin zazu gogoak ematen dizuna.
- VOINOV Berehalaxe joatea nuke onena. Ez nuke besteen aurpegira begiratzeko ausardiarik. Mintza zakizkie.
- ANNENKOV Mintzatuko natzaie. (*Ondora bedi.*)
- VOINOV Ez dela bere ogena, maite dudala zuek denok maite zaituztedan bezala, Yanek-i esaiozu.
(*Isiltasun. Annenkov-ek musu bat emango dio.*)
- ANNENKOV Agur anaia. Hau dena noizpait bukatuko da eta Rusia zoriontsu izango da.
- VOINOV (*Iheska.*) Hori! Hori! Dadila zoriontsu! Dadila zoriontsu!
(*Annenkov atera aldera doa.*)
- ANNENKOV Zatozte.
(*Dora eta besteak barrura sartu dira.*)
- STEPAN Zer da berri?
- ANNENKOV Voinov-ek ez du bonba botako. Akiturik dago. Behar bada ez luke gauza onik egingo.
- KALIAYEV Nerea da ogena, ez da Boria?
- ANNENKOV Maite zaituela esateko agindu dit.
- KALIAYEV Inoiz berriz ikusiko ote dugu?
- ANNENKOV Behar bada. Oraingoz utzi egin gaitu.
- STEPAN Zergatik?
- ANNENKOV Komiteetan lan baliosagoa egin dezake.
- STEPAN Berak galdegin al du? Beldur da beraz?

- ANNENKOV Ez. Nik neuk erabaki dut.
- STEPAN Ordubete bat besterik falta ez atentaturako eta gizon bat gutxiago, hori erabaki duzu?
- ANNENKOV Ordubete bat falta eta halaz ere bakar bakarrik hartu dut erabaki hori. Ez dezagun denborarik alferrik gal hizka-mizka alferretan. Voinov-en egitekoa neuk beteko dut.
- STEPAN Neuri dagokit haren lekua hartzea.
- KALIAYEV (*Annenkov-i.*) Buruzagi zaitugu. Hemen geldituko zara beraz.
- ANNENKOV Buruzagiak berak badu inoiz behin kobarde izateko eskua. Behar den garaian haren espirituaren irmotasuna proban jartzeko kondizioetan ordea. Hitza hitz, egingo dudana esan dizuet. Bitarte guztian Stepan-ek egingo ditu nik behar nituen egiteko guztiak. Zatoz, agindu guziak eman diezaizkizudan.
- (*Biak kanpora atera bitez. Kaliayev eseri egin da. Dora hurbildu eta eskua luzatu dio. Berehalaxe erretiratzen du.*)
- DORA Ez da zure kulpa.
- KALIAYEV Oinazez utzi nuen, oinaze minetan, Lehengo batean zer esan zidan, bai al dakizu?
- DORA Zoriontsu zela zion behin eta berriz.
- KALIAYEV Bai, baina guk osatzen dugun lagunarte honetatik kanpo ez dagoela zorionik, zioen. “Bizi gara, badago Organizazio bat. Hortik kanpo ez dago deus. Zaldunen orden-lagunarte bat da gure Organizazioa”. Zer nahigabea, Dora!
- DORA Itzuliko da.
- KALIAYEV Ez da itzuliko. Haren narruan banengo zer sentituko nukeen badakit. Etsiperatu egingo nintzateke.
- DORA Momentu honetan ez al zaude?
- KALIAYEV (*Tristerik.*) Momentu honetan? Zuekin nago eta zoriontsu naiz, hura zen bezala.
- DORA (*Geldiro.*) Zorionaren haundia!
- KALIAYEV Oso haundia. Ez al duzu uste hala denik?
- DORA Zuk bezalaxe pentsatzen dut. Eta, beraz, zergatik zaude triste? Duela bi egun dirdiraz beterik zeneukan aurpegia. Erromerira zindoazela zirudien ... Egun ...

- KALIAYEV (*Zutiturik eta geldi ezin egonez.*) Lehenago ez nekiena dakit egun. Arrazoi osoa daukazu, ez da hain erraza. Norbait hiltzea erraza uste nuen, hortarako ideia eta balorea aski zela uste nuen. Ez naiz hain haundi eta orain badakit gorrotoak ez dakarrela zorionik. Zenbat gaiztakeria, zenbat gaiztakeria neregan eta besteengan. Krimena, koldarkeria, zuzenik eza ..., nahi ala ez, hilko dut, hil egingo dut ... Azken helbururaino joko dut ordea! Gorrotoa bera baino haratago! -
- DORA Gorrotoa baino haratago? Haratago ez dago ezer.
- KALIAYEV Maitasuna dago.
- DORA Maitasuna? Ez, ez da hori orain behar dena.
- KALIAYEV Oi, Dora, zure bihotzondoa hain ongi ezagutzen dudan horri, zer ari zagozkit esaten...
- DORA Odol gehiegi eta biolentzia gogorregia dago. Egiatzki eta benaz justizia hiltzen dutenek ez dute maitasunik zor. Kopeta gora bizi dira, ni bezala, harro, burua zut zuta, begiak zorrotz. Bihotz harro horietan, zer egin lezake maitasunak? Maitasunak goxoki makurtzen ditu buruak, Yanek. Guk, lepozurra sendo daukagu.
- KALIAYEV Maite dugu gure herria.
- DORA Maite dugu, jakina ba. Non zer maitatu ez dakien maitasun batez maite dugu, zoritxarrezko maitasun batez. Herri-gandik urruti bizi gara, geuren gelatan sartuta, geuren pentsamentuetan nahastuta. Ba ote gaitu Herriak maite? Ba ote daki maite dugula? Herria isilik dago. Nolako isiltasuna, isiltasuna ...
- KALIAYEV Hor datza hain zuzen maitasuna: dena eman, dena sakrifika, maite ditugun inoiz maitatuko gaituzten esperatu ere gabe.
- DORA Beharbada. Maitasun erabatekoak, osoak, mantxarrik gabeko alaitasunak, isil-isilak, nau erretzen. Hori da. Halaz guztiz ere, inoiz behin, maitasuna beste zerbait ez ote den, bakarrizketa bat beste zer edozer ez ote den; eta erantzunik hartzen ote duen, galdegiten diot nere buruari. Idurimena ari zait barnetik: eguzkia agertu da mendien gainetik, buruak makurtu dira goxoki, bihotzak ez du gehiago harrokeriarik, besoak zabaldu dira. Ai, Yanek, ordu betez bederen mundu honetako miseriaz ahaztu ahal baledi eta

- haizeak nora hara egin! Ortu txiki batño norberarendako, konturatzen ahal zara zer litekeen?
- KALIAYEV Bai. Dora, horri bihotz-xamurtasuna deritza.
- DORA Asmatuko zenuke zuk, nik dakita zer ere, maite! hori da, bihotz-xamurtasuna da. Baina, den bezala ezagutzen ote duzu? Justizia bera bihotz-xamurrez maite ote duzu? (*Kaliayev mutu.*) Eta gure Herria ezteki eta goxoki eta bihotz xamurtasun horrekin edo eta alderantziz bengantzaren eta rebeldiaren suarekin maite ote duzu? (*Kaliayev mutu.*) Horrra! (*Gerturatzen zaio ezti-etziki.*) Eta ni, goxoki, ezteki, bihotz xamurrez maite al nauzu?
(*Kaliayov begira begira gelditu zaio.*)
- KALIAYEV (*Luzaz isilik egon ondoren.*) Inork ez zaitu maitatuko nik maite zaitudan bezala.
- DORA Badakit. Baina ez ote liteke hobe besteek maitatzen duten bezala maitatzea?
- KALIAYEV Ez naiz hala moduzko bat, ez naiz nornahi. Nor honek maite zaitzakeen bezala maite zaitut.
- DORA Justizia eta Organizazioa baino maiteago al nauzu?
- KALIAYEV Organizazioarekin eta justiziarekin batera maite zaitut.
- DORA Bai, baina erantzuidazu, otoi, erantzun ezazu. Bakardadean maite al nauzun, bihotz xamurrez maite al nauzu, egoismoz maite al nauzu? Zuzenaren kontra ariko banintz, maitatuko ote ninduzuke?
- KALIAYEV Zuzenaren kontra arituko bazina eta nahiz eta nik zu maita ahal izan, ez zintuzket maitatuko.
- DORA Ez duzu gisako erantzunik ematen. Esazu: Organizazioaren barnean ez banindago, maitatuko ote ninduzuke?
- KALIAYEV Hor ez eta non egongo zinateke bada?
- DORA Eskolara joaten nintzeneko garai hartaz oroitzen naiz. Barre zeridala bizi nintzen kontent. Eder nintzen. Paseatzen eta amets egiten ematen nuen denbora. Tuntun eta arin izanik ere, maitatuko ote ninduzuke?
- KALIAYEV (*Ez daki zer esan, boza apalez.*) Baietz esateko amorratzen nago.
- DORA (*Dena oihu.*) Esazu beraz baietz, horrela pentsatzen baduzu eta horrela bada, esazu baietz, maite. Justizia gora behera, miseriaz beterik dagoen herri bat gora behera, kateaz lotu-

- rik dagoen herri bat gora behera, baietz esazu. Bai, bai, otoi, esazu bai, haurren hiltzoria gora behera, urkabera daramazkitenak gora behera, zigorrez narrutuak direnak gora behera ...
- KALIAIEV Zaude isilik, Dora.
- DORA Ez naiz isilduko, behin bakarrik bederen mintza bekigu bihotza. Injustiziaz pozoindurik dagoen mundu hau alde batera utziz, behin eta berriro hots egingo diozula gora Dora honi, espero dut ...
- KALIAIEV (Zakar.) Isilik zaude. Nere bihotzak ez du zu beste inor aipatzen. Instanpat barru ordea, ez nuke dardarka hasi behar.
- DORA (Zorabioz, nonbait galduta bezala.) Instanpat barru? Hala da, ahazturik nuen ... (Barrez, baina negarrez dirudi; ezpainak barrez, bihotza negarrez.) Bai, ondo dago maite. Ez zaitetz hase-rreru, ez naiz zuzen mintzatu. Nekearen ondorioa da. Nik neuk, ez nizukeen esaten ahal. Maitasun iraunkor berberaz maite zaitut, bai justizian, zuzenean eta bai presondegian. Udaz, Yanek, oroitzen al zara? Baina ez, amairik gabeko negu luzea da. Ez gara mundu honetakoa, zuzen gara. Bada bere mota bat guretako egina ez dena, (Apartatzen hasi da.) Ai, prestu zakizkigute justoek.
- KALIAIEV (Etsi-etsi eginda begiratzen dio.) Bai, hori da dagokiguna, maitasuna gauza ezina da. Baina dukea hilko dut, eta geroztik bake bat dagoke bai zuretzako bai neretzako.
- DORA Bakea! Noiz atxemango ote dugu?
- KALIAIEV (Sutan.) Biharamunean.
(Annenkov eta Stepan sartu dira, Dora eta Kaliayev bata bestea-gandik urrutiratzen dira.)
- ANNENKOV Yanek!
- KALIAIEV Berehalaxe noa. (Bularra arnasaz hanpatuz.) Noizpait behar eta, atzenean ...
- STEPAN (Ondora etorri.) Agur anaia, bihotzean zaramazkit.
- KALIAIEV Agur, Stepan. (Dorarengana itzuli-eta.) Agur Dora. (Dora ondoraino dator.) Bata bestearen ondo-ondoan daude, baina elkar ikutu gabe.)
- DORA Ez, ez esan adio. Ikusi arte. Ikusi arte, maite. Oraindik ere elkar ikusiko dugu.

- (*Kaliayev haren begira gelditu da. Isilune.*)
- KALIAYEV Ikusi arte. Ni ... Rusia ezin ederragoa izango da.
- DORA (*Begiak malkotan.*) Rusia ezin ederragoa izango da.
(*Kaliayev-ek ikono baten aitzinean gurutze santuarena egiten du. Annenkov-ekin batera atera da. Stepan leihorat abiatu da, Dora ez da mugitu, atera begira dago.*)
- STEPAN Bai lerdin doala. Zuzenez beste jardun nintzen Yanek-i buruz mintzatu nintzenean. Haren bihotz-berotasuna eta gogo ez nuen maite. Gurutze santuaren egin du, ikusi al duzu? Jainkoa baitan sinesten al du?
- DORA Ez da elizara joaten.
- STEPAN Erljioa sentitzen du halaz ere. Horrek gintuen bata bestea-gandik berexten. Hura baino zakarragoa naiz, badakit. Jainkoa baitan sinesten ez dugunok, justizia behar dugu, justizia osoa; justizia osoa izan ezik, etsipena dugu sentitzen.
- DORA Harentzat, zuzentasuna bera zaio etsigarri.
- STEPAN Bai, arima ahultxe da. Eskua du gogor. Arimak berak baino gehiago balio du horrek. Hilko du seguraski. Ondo dago, ederki dago. Desegin; hori behar da egin. Zer dela eta zaudе isilik? (*Hari begira dago.*) Maite al duzu?
- DORA Maitatzeko denbora falta zait. Justiziarentzako doi-doia daukagu aski denborarik.
- STEPAN Egia duzu. Egitekorik gehiegi daukagu; mundu hau desegiten behar beharrezkoa da ... Gero ... (*Leihoan.*) Ez dira ageri, iritxi dira.
- DORA Gero ...
- KALIAYEV Elkar maitatuko dugu.
- DORA Hemen egon bagintez.
- STEPAN Izango da maitatuko denik. Ber gauza da.
- DORA Stepan, esazu: “gorrotoa”.
- STEPAN Zer?
- DORA Esan esazu: “gorrotoa”, pronuntzia ezazu.
- STEPAN Gorrotoa.
- DORA Ondo dago. Yanek-ek ez zuen zuzen pronuntziatzen ahal.
- STEPAN (*Momentu batez isilik egon eta gero Dorarengana abiatzen da.*) Konprenitzen zaitut, ez nauzu begi onez ikusten. Baina,

seguru al zaude egin duzula? (*Isiltasun, gero eta biziago.*) Maitasun miserable baten izenean, hor zaudete enuxu-banuxu neurriaron erdia ere ematen ez duzuela. Baina nik, nik ez dut inor maite; gorroto gizon guztiei. Zer neri horien maitasuna? Duela hiru urte kartzelan ezagutu nuen. Eta hiru urte dira bizkarrean daramadala. Nahi zenuke bihotz-bera jar nendin eta horrela, bonba gurutzearekin batera loturik eraman nezan? Ez! Ez! Urrutiegi jo dut, gauza gehiegi ikasi dut ... Begira ... (*Alkandorea desegiten du. Dora bapatean harengana abiatzen da. Zigorraren markak ikusi eta atzera egingo du.*) Zigorrak utzi markak dituzu. Haien maitasunak utzi zauriondoak. Mespretxatzen al nauzu orain?

(*Ondora etorri eta musu bat emango dio.*)

DORA Nork mespretxa dezake gizonaron oinazea? Zu ere maite zaitut.

STEPAN (*Dorari kopetilunez begira.*) Barka nazazu Dora. (*Geldiune bat. Apartatzen da.*) Nekearen ondorioa edo da. Urteak urteen gain borrokaz, bihotzaren nahigabeak, espiak, kartzela ... eta hau azkenean. (*Erakuts bezaizkio markak.*) Non atxeman nezakeen maitatzeko aski indarrik? Badut indarrik, baina gorrotatzeko. Hobe da hori, ezen ez eta ezer senti.

DORA Bai, hobe da.

(*Stepan Dorari begira. Zazpiak jo dute.*)

STEPAN (*Bapatean beste aldera itzuliz.*) Oraintxe pasatuko da dukea.

DORA (*Leihorat doa eta sudurra zapal-zapal jarriko da kristalaren kontra. Luzaz isiltasun. Geroago, urrutitik etorri, zaldigurdian hotsa. Ondoratu da eta pasatu.*) Bakarrik balihoake... (*Zaldigurdia gero eta urrutiago. Bonba lehertu da ikaragarritzko hotsa atereaz. Ikaratzen bezala da Dora eta burua eskuetan gordetzen du, luzaz isilik.*)

STEPAN Boria-k ez du bonba leherrarazi! Yanek garaile atera da. Garaile atera da! Oi gure Herria! Hau gure poza!

DORA (*Malkoak begiak Stepan-en gainera eroriko edo da.*) Guk hil dugu! Geuk hil dugu! Neuk hil dut!

STEPA (*Oihuz.*) Nor hil dugu? Yanek ote?

DORA Ez! Dukea!

OIHALA

LAUGARREN EKITALDIA

Butirki presondegiko Pugatchev dorrean gela bat. Goizean goizik. Oihala jaso eta Kaliayev ikusiko da atera begira. Kartzelero bat eta prisionero bat kubo batekin, sartuko dira.

- GUARDIANAK Garbi ezazu. Azkar gainera. (*Leihoaren aldera jarriko da. Kaliayev-i begiratu ere gabe, Foka bazterrak txukuntzen hasiko da. Isiltasun.*)
- KALIAYEV Esazu zure izena, anaia.
- FOKA Foka.
- KALIAYEV Kondenaturik al zaude?
- FOKA Hala dirudi.
- KALIAYEV Zer egin zenuen?
- FOKA Hil.
- KALIAYEV Goseak al zeunden?
- GUARDIANAK Mintza zaitetz isilago.
- KALIAYEV Zer?
- GUARDIANAK Isilago mintzatzeko. Nahiz eta beste agindurik eduki, hitzegiten uzten dizuet. Mintza zaitetz isilago beraz. Aitona onen gisan.
- KALIAYEV Goseak al zeunden?
- FOKA Ez, egarriak.
- KALIAYEV Eta zer egin zenuen?
- FOKA Aizkora bat ikusi nuen. Begien aurrean nekusan dena desegin nuen. Hiru hil omen nituen. (*Kaliayev begira begira gelditu zai.*) Zu, haundizki, horiek entzun eta gero, ez ote didazu gehiago *anaia* hotsegingo? Hotzak al zaude?
- KALIAYEV Ez. Nik ere hil egin nuen.
- FOKA Zenbat?
- KALIAYEV Anaia, nahi duzularik esango dizut. Erantzuidazu arren eginez, damaturik zaude, ezta?
- FOKA Jakina dago ... hogeit urte asko da. Egina egin, gero penatzen da.
- KALIAYEV Hogeit urte. Hogeit eta hiru urtetan sar eta ile urdinarekin atera; hori da.

- FOKA Oi! Onenean, suerte hoberik dukezu! Juezek nondik jotzen duten ikusi behar; hor ere badago gora-beherarik. Ezkon-
durik eta norekin ezkondurik dauden jakin behar! Gainera
zu, haundizkietarik zara. Deabruek ez beste traturik duzue.
Onik aterako zara, ikusiko duzu!
- KALIAYEV Ez dut uste. Ez eta nahi ere. Hogeitertan ez nezake sofri
horrelako lotsarik.
- FOKA Lotsa diozu? Lotsa? Otx, otx, ... haundizkien ideiak dituzu
horiek. Zenbat hil zenituen?
- KALIAYEV Bat bakarra.
- FOKA Bat bakarra? Hori ez da ezer.
- KALIAYEV Serjio hil nuen, dukeetan haundiena den Serjio hil nuen.
- FOKA Dukea hil zenuen? Ederra egin duzu! Haundizki hauek dira
mutikoak! Gauza serioa da, ezta?
- KALIAYEV Serioa da, baina bide batez, beharrezkoa.
- FOKA Zer ba? Errege-etxean bizi al zinen? Emakumeak tartean
zitezkeen noski, ezta? Izan ere, zu bezalako mutil lerden
eta ...
- KALIAYEV Sozialista naiz.
- GUARDIANAK Isilago.
- KALIAYEV (*Are gorago.*) Sozialista reboluzionarioa naiz.
- FOKA Horiek dira hitzak horiek! Ondo bizitzeko beharrezkoa ote
zenuen sudurra istoria horietan sartzea? Hobe zenuen
zure etxean sartu eta isilik egotea eta gauzak ezin hobeto
aterako ziren. Inork bai, eta haundizkiek goza dezakete lu-
rrean.
- KALIAYEV Ez, alderantziz, zuk gozatzeko egina da. Miseria eta krime-
na gehiegi dago. Miseria txikiago, krimena gutxiago. Mun-
dua libre balitz, ez zeundeke zu hemen.
- FOKA Bai eta ez. Dena dela, libre hala ez, neurritz gorakorik beti
da kaltegarri.
- KALIAYEV Beti da kaltegarri. Jakina ... neurritz gora egiten dugunean,
umilaturik gaudelako egiten duzu. Ez haundikiek eta ez zu
bezalako deabruek neurritz gora egin beharrik eta lotsarik
sentituko ez duzuen egunik agertuko da oraindik. Anaia
izango gara guztiok eta justiziak gure bihotzak argi-isladez
beteko ditu. Ba ote dakizu zertaz ari natzaizun?

- FOKA Zeruko erreinuaz, agerian dago.
- GUARDIANAK Mintza zaitetze isilago.
- KALIAYEV Ez ezazu horrelakorik esan, anaia, Jainkoak ez dezake ezertxo ere konpondu, Geuk egin behar dugu guk justizia. (*Isiltasun.*) Ez al duzu konprenitzen? Ezagutzen duzu San Demetrioren ipuia?
- FOKA Ez, ez dut ezagutzen.
- KALIAYEV Jainkoa berarekin basamortuan biltzeko hitzeman da eta harat dioa ziztu bizian; eta horra, baserritar bat dakus gurdia lokatzetan. Haren laguntzen hasi da San Demetrio. Lokatza lodi dago, zuloa haundi. Ordu batez aritu da indarka, bukatu du, abiatu da korrika Jainkoarekin mintzatzera, baina horra! ordurako aldegina da Jainkoa.
- FOKA Eta zer egin zuen?
- KALIAYEV Lokatzetan gurdi gehiegi dagoelako eta anaia gehiegi dagoelako laguntzaren zain, badugu munduan zitara beti berandu iritsiko denik asko. (*Foka-k atzera egiten du.*) Zer duzu?
- GUARDIANAK Isilago. Eta zu aitona, mugi zaitetz.
- FOKA Ez naiz fida. Ez dago hemen beste zerbait izkutaturik. Santuen istoriengatik eta lokatzetan sarturik dauden gurdien-gatik, ez da inor bere burua kartzelara eramango duenik. Gainera esan behar dizut ...
(*Guardiana barrez hasi da.*)
- KALIAYEV (*Fokari begira.*) Zer?
- FOKA Duke jende horiek hiltzen dituztenei zer egiten diete?
- KALIAYEV Zera ... urkatu.
- FOKA A!
(*Kanpora edo abiatu da. Guardiana gero eta lasaiago irriz.*)
- KALIAYEV Zaude. Zer txarrik egin dizut?
- FOKA Ezertxo ere. Nahiz eta haundizki guztiak baino haundizkiago izan, ez zaitut engainatuko, denbora pasa, hizka-mizka jardutea, ondo dago ... baina urkabera eraman behar bazaituzte, ez nuke nahi ...
- KALIAYEV Zer ba?
- GUARDIANAK Emazu hor aitona, mintza zakizkio ... (*Barrez.*)

- FOKA Anaia beti mintzatzen zaion bezala, nerekin mintza ez zaitzkeelako. Hain zuzen, nik ditut kondenatuak urkatzen.
- KALIAYEV Ez zara ba zu ere presoetarik?
- FOKA Hain zuzen. Lan hori egingo ote nuen galdegin zidaten; urkatzen dudan gizon bakoitzagatik, kartzelan urte bete gutxiago egingo dut. Eta agerian dago, ez dudala horrekin ezer galtzen, bai irabazten.
- KALIAYEV Zure krimenak barkatzeko, krimena berririk eginarazten dizute beraz?
- FOKA Honelakoxe aginduak badituz, non dago hor krimen berririk? Gainera, zeruak negar egin dezake, bost inporta haiei. Ez bide baitira kristau.
- KALIAYEV Zenbatsu hil duzu orain artean?
- FOKA Bi.
(*Kaliyev-ek atzera egin du. Besteak atera doaz; guardianak bultzada bat eman biezaio Foka-ri.*)
- KALIAYEV Agerian dago, berdugo bat zara.
- FOKA (*Ate ondotik.*) Eta zu, haundizki hori, zu zeu zer zara?
(*Atera bedi. Pausu zenbait entzungo da, agindu zenbait ere bai. Oso dotore, guardianarekin batera Skuratov sartu da.*)
- SKURATOV Utz gaitzazu bakarrik. Egun on. Ez al nauzu ezagutzen? Nik bai, ezagutzen zaitut. (*Irriz.*) Zure sona bazter guztietara zabaldu da, eh? (*Kaliyev-i begira begira.*) Nor naizen jakin nahi al zenuke? (*Kaliyev isilik dago.*) Ez al duzu erantzun nahi? Horixe!... Izan ere aspaldion inorekin hitzegin gabe ... Zortzi egun inorekin hitzik egin gabe gogorra da gero! Hemendik aurrera izango duzu harremanik, izango duzu bisitarik. Hain zuzen, hortarakoxe etorri naiz. Nik bidalirik, lehentxeago Foka zurekin izan duzu. Bada norbait, ezta? Zure gustokoa izango zela uste izan zuen. Pozik al zaude orain? Zortzi egun pasatuz gero, komeni da aurpegi zenbait ikustea, ezta?
- KALIAYEV Zer nolako aurpegia den ! ...
- SKURATOV Boza ederra, gozoa. Badakizu nondik nora zabiltzan. (*Geldiune.*) Inondik ere, nere aurpegia ez zaizu gustatzen, hori da!
- KALIAYEV Hori da.

- SKURATOV Besterik usteko nuen. Zer egingo da. Izan ere, argirik ere bai al dago ba hemen? Gainera, lurpean ez da inor atsegin-garri. Ezagutu, ez nauzu ezagutzen ere. Demagun gainera, aurpegia ez zaizula gustagarri, baina bihotza ezagutzen duzularik...
- KALIAIEV Aski da. Nor zaitut?
- SKURATOV Skuratov, Poliziaron departamenduko buruzagia.
- KALIAIEV Zerbitzari bat.
- SKURATOV Zu zerbitzeko. Egia esan, ni zu bezala, umilago agertuko nintzateke. Beharbada gerora, halaxe agertuko zara. Zera gertatzen da... lehenik justiziaren egarria sentitu eta gero, polizia organizatzen bukatu. Dena dela, ez naiz ikara. Argi eta garbi mintzatuko natzaizu, Komeni ere zait eta barkamena lortzeko erraztasunak emango dizkizut.
- KALIAIEV Zer da barkamenik?
- SKURATOV Zer barkamenik diozu? Nahi izanez gero, bizia salbatuko dizut.
- KALIAIEV Nork galdegin dizu?
- SKURATOV Bizitza ez da galdegiten, adiskide. Hartu egiten da. Ez ote diozu inoiz inori bizitza barkatu? (*Geldiune.*) Pentsa ezazu ondo.
- KALIAIEV Behin eta betiko esan, ez dut nahi, zuk eman barkamenik.
- SKURATOV Mesedez entzun nazazu. Nahiz eta itxuraz hala eman ez naiz zure etsai. Zure pentsamoldea arrazoizkoa dela, demagun. Horixe... hilketa ez dezaket onart.
- KALIAIEV Hitz hori ez zazu gehiago aipa!
- SKURATOV (*Begira.*) Ah! Minbera zaitut, eh? (*Geldiune.*) Egia esan, lagundu egin nahi zintuzket.
- KALIAIEV Lagundu? Zor dudana pagatzeko prest nago. Baina, nerekin hizketan hartzen duzun libertade hori ez dut jasango. Utz nazazu.
- SKURATOV Bizkarrera bota dizuten salaketa hori, gauza ...
- KALIAIEV Besterik da.
- SKURATOV Zer? Nola?
- KALIAIEV Oso besterik naizela. Gerratean egin preso bat naiz eta ez akusatu bat.

- SKURATOV Gogo dukezun bezala. Dena dela, hondamenik ugari gertatu zen, ez da? Baina, hor konpon dukea eta hor konpon politika. Gizon bat hil zen, hori da. Nola hil ere!
- KALIAYEV Zuek ezarri tiraniaren kontra leherrarazi nuen bonba, ez gizon baten kontra.
- SKURATOV Agerian dago hori. Baina, gizon batek hartu zuen kolpea. Eta, egia esan, ez zion batere onik egin. Gorputza altxatu zutenean bururik gabe altxatu zuten. Bururik gabe! Gorputza bera erabat txikituta: doi-doia zitekeen beso bat eta ankaren puska bat ikusi.
- KALIAYEV Sententzia bat betearazi nuen.
- SKURATOV Bai, bai, beharbada. Sententziari buruz ez du inork hitzik atera. Izan ere, zer da sententzia? Horri buruz gauak eta egunak pasa daitezke hitzegiten, ezer garbirik atera gabe. Beste konturik eskatzen zaizu, beste zerbait erreprotxatzen ... ez, ez bide zaizu gogoko hitz hori ... zera, derasagun afizionatu baten lana, ordena gutxirekin egina, baina egia da, inork ez ditzake dudan jarri, egiteko haren ondorio lagarriak. Begirik duenak ikusi du zer gertatu den, Dukesari berari galdegiozu. Izan ere, odol asko zegoen, konprenitzen duzu? Odol asko.
- KALIAYEV Isilik zaude.
- SKURATOV Horra, hauxe esan nahi nizun. Sententziaz hitzik aipatu nahi ez baduzu, partiduak, partiduak beste inork ez zuela ordenatu eta leherrarazi, eta bonbak ez, baina ideia batek hil zuela dukea eta beraz, ez daukazula zer barkatzekorik. Baina, demagun, gauza garbia baita, demagun zuk erdibitu zenuela dukearen gorputza: hori beste gauza bat da, ezta? Hala balitz, indulto bat behar zenuke. Lagundu nahi zintuzket dizudan amodioagatik, hori da dena, sinets nazazu. (*Barrez.*) Zer nahi duzu! Pertsonak zaizkit interesgarri eta hor konpon ideiak.
- KALIAYEV (*Su batean.*) Ez zuk, ez eta zure eskuek ez dute eskurik nere pertsonagan. Hil nazakezu, ez juzka. Badakit nora abiatu zaren. Minbera den lekua ukitu nahi duzu, eta dena malko, damutasun eta traizio bilakatzea nahi zenuke. Ez duzu ezer atzemango. Nor eta nolakoa naizen, bost axola zuri. Gure gorrotoa, nerea eta nere anaiena, hori zaizu inporta. Zure zerbitzutarako dago

- SKURATOV Gorrotoa? Ideia berri bat. Krimena ez, ez da ideia berri bat. Ez haren ondorioak ere noski, damua eta zigorra, alegia. Halaxe da. Hori dela eta sartu nintzen polizia. Egia, egia bakarrik xurgatzeko. Baina, ematen dizkizudan isilgorde hauek ez dituzu entzun nahi. (*Geldiune; ondoratzen zaio, poli-ki-poliki.*) Labur: ez zenuke ahaztu behar edo ahaztu itxura egin behar, dukearen burua. Gogoan bazenu, ideiak ez zenituzke ezertarako ere on. Lotsa sentituko zenuke, eta egindakoaz ez zinateke harrotuko seguraski. Eta, lotsa sentituko duzun memento berean egin duzun kaltea erremediatzeko bizi nahi izango duzu. Bizitza berri bat hasteko, prest egon behar zara; hori da inportanteena.
- KALIAYEV Hala erabaki baneza, zer gertatuko litzateke?
- SKURATOV Zuk eta zure kamaradek barkamena lortuko zenuteke.
- KALIAYEV Preso altxatu al dituzte?
- SKURATOV Ez. Hor dago kokka. Baina, bizi nahi baduzu, preso altxatuko ditugu.
- KALIAYEV Zuzen konprenitu ote dut?
- SKURATOV Bai horixe! Ez zaitez haserretu, zaude. Pentsa ezazu. Ideiaren aldetik joka bazeneza, ez zenitzake entrega; baina denen on beharrez joka bazintez mesede bat egingo diezu. Nahaste borrate anitzetatik aterako dituzu, eta bide batez, urkabetik salbatuko. Batez ere, ordainez, bihotza bakean dukezu. Oro har, irabazi egiten duzu, ez galdu. Kaliayev, (*Isilik.*) beraz, zer diozu?
- KALIAYEV Nere anaiek berehalaxe erantzungo lizuteke.
- SKURATOV Krimena bat gehiago! Hortarako jaioa zara, ez dago dudarik! Egin behar nuena egin dut, horra. Bihotza tristerik daukat. Ikusia dago kaskagor bat zarena, zere ideietan gogor. Hor konpon, ez nezake ezer gehiago egin.
- KALIAYEV Nere anaiengandik ez nauzu bereziko.
- SKURATOV Ikusi arte. (*Ateratzeko itxurak egin ditu, baina berriz itzuli egin da.*) Hori horrela izanik, zergatik barkatu zenien bizia dukesari eta haren ilobei?
- KALIAYEV Zuk zer dakizu!
- SKURATOV Zuok argitzen eta informatzon zintuztenak, gintuzten gu ere informatzen. Dena ez bada ere, pixka bat behintzat... Baina, esazu... zergatik barkatu zenion bizia?

- KALIAYEV Ez daukazu jakin beharrik!
- SKURATOV (*Barrez.*) Uste al duzu. Berehalaxe ikusiko duzu zergatik interesatzen zaidan. Ideia batek hil dezake dukerik, baina nekez haurrik. Hori zenuen zuk zere kaskoan garbi ikusi. Orduan ordea, galdera hau dator gogora: ideiatatik haurrik ez badaiteke hil, ideia hori beragatik merezi ote du duke haundirik hiltzea? (*Kaliayev-ek keinu bat egingo du.*) Ez, ez zazu erantzun, ez zazu erantzun! Dukesari berari erantzun zaiozu!
- KALIAYEV Dukesari?
- SKURATOV Bai, zu ikusi nahiez dago. Bion arteko mintzaldia posible ote zitekeen jakitera etorri naiz. Posible da. Iritziz kanbiarazten ahal zaitu onenean. Nork daki! Dukesa kristau da. Arimari buruz, arimaren barrunbe guztiak jakiten, biziki iaioa da.
(*Barrez.*)
- KALIAYEV Ez dut ikusi nahi.
- SKURATOV Zer nahi duzu, ikusi behar zaituela-ta galde ari da. Dena den, errespetu pixka bat zor diozu. Senarraren heriotzaz geroztik, burutik pixka bat eginik ote dagoen, diote. Ez diogu galerazi nahi izan. (*Atetik.*) Iritziz kanbia bazeneza, ez ahantz nik esandakorik. Berriro ere agertuko naiz. (*Geldiune. Zerbait entzuten balu bezala.*) Badator. Poliziarekikoak egin eta gero, erlijioarekikoak. Ondotxo maite zaituzte, alajaina! Dena dela, bata bestearen inguruan dabilte. Pentsa Jainkoa presondegirik gabe! Zer bakardade ikaragarria! (*Kanpora atera da. Bozak eta ordenak entzungo dira.*)
(*Dukesa barnera dator. Ez du batere mugimendurik eta isilik dago. Atea irekita gelditu da.*)
- KALIAYEV Zer nahi duzu?
- DUKESA (*Aurpegia tapatzen zion estalkia kendu-eta.*) Zeuk ikusi. (*Kaliayev isilik.*) Gizon batekin batera gauza asko hiltzen da.
- KALIAYEV Lehendik ere banekien.
- DUKESA (*Naturalki baina boza isil-isilaz.*) Hiltzaileek ez dakite. Balekিতে, zer nola hil lezakete?
(*Isiltasun.*)
- KALIAYEV Ikusi zaitut. Orain, bakar bakarrik egon nahi nuke.

- DUKESA Ez. Nik ere ikusi nahi zaitut. (*Kaliyev-ek atzera egin du. Dukea eseri egin da, ahulik balego bezala.*) Ez naiteke orain bizi bakarrik. Lehen, sofritzen banuen, harek ikusten zituene nere sofrikarioak. Gauza ederra zen sofritzea. Orain ... Ez, orain ez naiteke bakarrik bizi, ez isilik egon ... Baina, nori mintzatuko natzaio? Inguruan bizi direnek ez bide dute sentitzen gure penarik. Itxuraz daude tristerik. Egote badira gainera, bizpahiru orduz bakarrik. Gero, jatera eta lotara doaz. Lotara, batez ere ... Nere antza pixka bat behar zenuela iruditu zitzaidan. Ez duzu lorik egiten, seguru nago. Kriminalarekin baino hobeki norekin mintza ninteekeen krimenaz?
- KALIAYEV Zein krimena? Zuzenaren alde egin nuen egintza bakarraz oroitzen naiz.
- DUKESA Ahots berbera! Halakoxea zizun harek ere! Zuzenari buruz mintzatzun direlarik tonu berbera dute gizon guztiek. "Zuzen eginik dago hori" zioenean, denak isiltzen ziren. Beharko! Beharbada zuzenez beste ari zen, beharbada zuzenez beste ari zara ...
- KALIAYEV Herri baten justizia mamitzen zen harengan, errusiar herria gizaldi luzetan negar saminez bete duen justizia. Hori dela eta, dena zen harentzat gozotasun, dena eskubide eta pribilegio. Zuzenez beste arituko banintz, presondegia eta heriotza beste saririk ez nuke.
- DUKESA Bai, sufritzen duzu. Baina, hura hil egin zenuen.
- KALIAYEV Gutxienik uste zuenean hil zen, bapatean. Halako heriotza ez da sofrikario.
- DUKESA Sofrikariorik gabe hil zela? (*Apalago.*) Hala da. Berehalaxe ekarri zintuzten. Polizie berebiziko diskurtsoak bota omen zenizkien. Horixe. Hortara, laguntza pixka bat bazenukeen. Baina ni, bizpahiru segundo barru iritsi nintzen. Dena ikusi nuen. Haren pusketetatik gelditu zena kamila batera jaso nuen. Hura odoljarria! (*Geldiune.*) Soineko zuriz jantzirik nengoan, eta ...
- KALIAYEV Isilik zaude.
- DUKESA Zergatik egongo naiz isilik? Egia diot. Bai al dakizu zertan zen hil baino bi ordu lehenago? Lotan zegoen. Siloi haundi batean etzanik, anak aulkian ... ohi zuen bezala. Hura lo zegoen eta zu berriz, hura noiz agertuko zain gau ilunean

- ... (*Negar dagi.*) Lagun etorri zakizkit orain ! (*Harek atzera, iharturik bezala.*) Gazte zara. Ez zaitezke inolaz ere gaizto izan.
- KALIAYEV Gazte izateko denborarik ez dut izan.
- DUKESA Zergatik hartzen duzu gogor-aire hori? Ez ote zara sekula zeure buruaz urrikaldu?
- KALIAYEV Sekula.
- DUKESA A! Ez dago ondo hori! Poz pixka bat hartzen da norberaz urrikitzen denean. Nik neuk, neure burua beste inor ez dut gaurgero urriki. (*Geldiune.*) Sufritzen nago. Bizia barkatu baino hobe zenuen harenarekin batera nerea garbitu bazenu.
- KALIAYEV Zuri ez baina zurekin zihoazten haurrei barkatu nien bizia.
- DUKESA Badakit, bai. Ez ba uste gehiegi maite nituenik. (*Geldiune.*) Dukearen iloba dira. Osabak hainbat kulparik ez ote zuten?
- KALIAYEV Ez.
- DUKESA Ezagutzen al dituzu? Nere iloba ez da oso bihotz oneko neskatoa. Behartsuei ez die sekula eskupekorik ematen. Ukitzeko beldur da. Ez ote da ari zuzenaren kontra? Injusto da beraz. Harek, bederen, baserritarrak maite zituen. Haiekin batera edaten zuen. Eta zuk berriz, hil egin zenuen. Zu zeu, zuzenaren kontra ari zara, ez dago hor dudarik. Lurra basamortu bihurtu da.
- KALIAYEV Alferrik ari zara. Nere indarrak ahuldu nahi zenituzke, etsiarazi nahiko ninduzuke. Ez duzu lortuko. Zoaz eta banean utz nazazu.
- DUKESA Ez al duzu nerekin batera otoitz egin nahi, damutu nahi? ...Otoitz egiten badugu, ez gara gehiago bakarrik. Norbait dukegu lagun, barrenean.
- KALIAYEV Heriotzara preparatzen utz nazazu. Hilko ez banintz, asesino bat izango nintzateke.
- DUKESA (*Altxatu-eta.*) Hil? Hil nahi zenukeela? Ez. (*Kaliyev-en ondo-ra dijoa, dena su.*) Biziko zara eta hiltzaile bat zarela aitortu. Ez al duzu inor hil? Jainkoak justifikatuko zaitu.
- KALIAYEV Zein nongo Jainkoak: nereak ala zureak?
- DUKESA Eliza Santuarenak.
- KALIAYEV Eliza Santuak ez dauka hemen zertan sudurra sarturik.

- DUKESA Presondegia ezagutu zuen jaun baten zerbitzari da.
- KALIAYEV Ez gara lehengo garaietan bizi. Eliza Santuak, jaun horrek emandako denetik, zerbaitxo bakarrik aukeratu du.
- DUKESA Zer du aukeratu? Zer diozu?
- KALIAYEV Grazia beretzat gorde du eta karidadea guk egitekotan utzi du.
- DUKESA Nori? Guri?
- KALIAYEV (*Oihu biziz.*) Zuek urkatzen dituzuen guztiei. (*Isiltasun.*)
- DUKESA (*Goxoki.*) Ez naiz zuen etsai.
- KALIAYEV (*Desesperaturik.*) Bazara, zure taxuko eta arrazako guztiak bezala. Badago kriminal izatea baino gauza itsusiagorik: hortarako sortu ez denari krimenera bultz egitea, behar-tzea. Begira nazazu. Krimenarik egiteko ez nintzela sortu, zin dagizut.
- DUKESA Zure etsai banintz bezala ez zakizkit mintza. Begira. (*Atea itxi beza.*) Nahi baduzu, zure nauzu. (*Negarrez has bedi.*) Odo-lak bereizten gaitu bata bestearengandik. Baina, zorigaitzaren lekuan bertan, Jaingoikoagan bat egingo dugu. Besterik ezean, otoitz egin dezagun batera.
- KALIAYEV Ez dut nahi. (*Dukesarengana hurbilduko da.*) Urrikaltzen zai-tut, hori da!; nere arima ukitu duzu. Ez baitizut ezertxo ere izkutatuko, orain konprenituko nauzu. Nik ez dut espero Jainkoarekin zitarik izatea. Baina hil nadinean, maite ditu-dan haiekin bilduko naiz, momentu honetan nitaz oroitzen diren nere anaiekin egingo dut bat. Otoitz egitea, haiei traizio egitea litzateke.
- DUKESA Zer esan nahi zenuke?
- KALIAYEV (*Esaltazior betarik.*) Zera, zorioneko izango naizela, besterik ezer ez. Borroka luzerik egin beharrean naiz, eta egin ere egingo dut. Hauzikoek beren hauzia eman dezatenean, eta hiltzeko ordua etorri. Urkabearen ondoan zugandik eta mundu itsusi honetatik bereziko naiz eta bihotza asetzen didan maitasunean behin da betiko murgilduko naiz. Konprenitzen al nauzu?
- DUKESA Jainkoagandik urruti ez dago maitasunik.
- KALIAYEV Bai, badago. Gizonari dioguna.
- DUKESA Ez dago gauza nazkagarriagorik. Desegin ala barkatu, zer besterik egin genezake gizonarekin?

- KALIAYEV Harekin batera hil.
- DUKESA Bat bedera, bakar bakarrik hiltzen da. Hura ere, bakar bakarrik hil zen.
- KALIAYEV (*Desesperazioz.*) Gizonarekin hil! Maite direnak, noizpait bilduko badira, elkarrekin behar dira hil. Injustiziak bata besteagandik apartatzen gaitu; lotsak, oinazeak, besteei egin kalteak, krimenak-eta berebat, bata besteagandik aparta egiten gaituzte. Sofrikario bat da bizitza, bizitzak berezi egiten ...
- DUKESA Jainkoak banatu ez baina bildu egiten du.
- KALIAYEV Ez gure mundu honetan. Eta nik, mundu honetan bildu nahi nuke.
- DUKESA Zakurren bilera da hori, muturra hautsetan, usma eta usma beti eta sekula deus aurkitzen ez.
- KALIAYEV (*Leihora begira.*) Hori, laster jakingo dut. (*Geldiune.*) Baina, poztasun guztiak alde batera utzi dituzten bi pertsona, oinazetan beste inon bil ez bazitezkeen, ez ote daiteke pentsa, oinaze horietan beroietan elkar maita daitezkeenik? (*Dukesa-ri begira.*) Soka batez biak lot daitezkeenik, ez ote daiteke pentsa?
- DUKESA Zer maitatzeko era ikaragarria da hori?
- KALIAYEV Zuk eta zuk bezalakoek ez digute besterik utzi.
- DUKESA Zuk hil zenuena nik ere maite nuen.
- KALIAYEV Konprenitzen zaitut. Horrengatik dizuet barkatzen zuk eta zuk bezalakoek egin didazuen kaltea. (*Geldiune.*) Orain utz nazazu. Zoaz. (*Luzaz isil-isil.*)
- DUKESA (*Kopeta harro.*) Banoa. Baina, orain konturatu naiz, Jainkoagana erakartzera etorri nintzaizun honera. Inoren laguntzarik gabe nahi duzu zeure burua juzkatu eta salbatu. Ez, ez, ezin daitekeena da hori. Zu bizi izanez gero, Jainkoaren esku dago hori. Zure alde barkazioa eskatuko dut.
- KALIAYEV Otoi, ez zazu horrelakorik egin. Utz nazazu hiltzen, bestenez, gorroto bizia gordeko dizut.
- DUKESA (*Atetik.*) Jainkoari eta gizonei zure alde barkazioa galdegingo diet.
- KALIAYEV Ez, ez ez, debekatzen dizut. (*Atera korri egin du, baina bapatean Skuratov-ekin aurkitu da. Kaliayev-ek atzera dagi eta be-*

- giak ixten. Isiltasun. Berriro Skuratov-i begira.*) Zurekin egotea beharrezkoa zitzaidan.
- SKURATOV Hemen naukazu, pozik asko gainera. Zer nahi duzu?
- KALIAYEV Berriz norbait despreziatzea beharrezkoa zitzaidan.
- SKURATOV Zer egingo da! Erantzunaren bila etorri ni eta.
- KALIAYEV Hartu duzu.
- SKURATOV (*Beste tonu batez.*) Ez, oraindik ez dut hartu. Entzun nazazu ondo. Dukesarekin eduki duzun hartu-eman hau berariz eginarazi dut, bihar bertan egunkari guztiak argitara deza-ten. Puntu bat ezik, beste guztia xehero kontatuko da. Damuturik zaudela idatziko dugu. Traizionatu egin dituzula pentsatuko dute zure kamaradek.
- KALIAYEV (*Patxadaz.*) Ez dute sinetsiko.
- SKURATOV Egia aitor bazeneza, orduan bakarrik dut debekatuko egunkarietan publiko dadin. Gau osoa daukazu ... zuk pentsa zer erabaki hartu. (*Atera doa.*)
- KALIAYEV (*Lehen baino gorago.*) Ez dute sinetsiko.
- SKURATOV (*Itzuli-eta.*) Zergatik ez dute sinetsiko? Ez ote dute sekula bekaturik egin?
- KALIAYEV Ez duzu haien maitasunaren berririk!
- SKURATOV Ez dut, ez. Baina badakit, ez daitekeela elkarren anaitasunean gau osoan, minutu batez bederen porrot egin gabe, sinetsi. (*Atea itxi beza, bera barnean gelditu da.*) Zaude lasai. Ez zagu batere presatua. (*Biak aurrez-aurre gelditu dira.*)

OIHALA

BOSTGARREN EKITALDIA

Beste bil-leku batean gaude. Lehengoaren estilokoa da baina. Haste bat geroago. Gauez. Dena isil. Dora alde batetik bestera dabil paseaka.

- ANNENKOV Etzanaldi bat egin zazu, Dora.
- DORA Hotzak nago.
- ANNENKOV Etzan zaitez hemen. Berogarri horietan bil zaitez.
- DORA (*Alde batetik bestera ibiliz.*) Hau gau luzea! Hau hotza, Boria!
(*Norbait ate joka. Kolpe bat, kolpe bi. Annenkov atea irekitzera doa. Stepan eta Voinov sartu dira. Voinov Dorarengana joan eta musu bat emango dio. Dorak, bere kontra besarkatuko du Voinov.*)
- DORA Alexis!
- STEPAN Orlov-ek dionez, gaur gauerako utzi dezakete. Zerbitzuan ez dauden subofizial guztiak koartelera deitu dituzte. Beraz, haiekin batera bilduko da.
- ANNENKOV Haiekin non bilduko zara?
- STEPAN Sophiskaia kaleko restaurantean, Voinov eta bion zain egongo da.
- DORA (*Neka-neka eginak, eseri egin da.*) Gaur gauean egingo dute harena, Boria.
- ANNENKOV Ez da ezertxo ere galdu, erregek du erabakiko hori.
- STEPAN Yanek-ek barkamena eska baliezaio bai, orduan legoke erregearen esku erabaki bat edo bestea hartzea.
- DORA Ez du eskatu.
- STEPAN Barkamena eskatzeko ez eta, zertarako ikusi nahiko zukeen dukesa? Non nahi eta alde orotan zabaldu zuen Yanek damuturik zegoela. Non ote dago egia?
- DORA Hauzitegian harek esan zuena ezagutzen dugu, idatzi diguna ere bai. Yanek-ek hau esan zuena: damurik zuela bizitza bat bakarra autokraziaron kontra desafioka botatzeko. Hori dion gizonak, galdegin ote dezake barkamenik, damutu ote daiteke? Ez, nahi zuen eta nahi du hil. Harek egina ez du inork txartzat eman.
- STEPAN Damurik ikusi zuen dukesa.
- DORA Hori haren egitekoa zen.

- STEPAN Badugu joka-molde bat, eta joka molde horren arabera, ez zukeen ikusi behar.
- DORA Hiltzea, norbait hiltzea da gure joka-legea, ez besterik. Libre da orain, noizpait behar-eta, libre atzenean.
- STEPAN Ez oraindak.
- DORA Libre da. Hilurren delarik badu esku zer nahi gisan jokatzeko. Hilko baita, ikusiko duzue eta poztu zaitetzue.
- ANNENKOV Dora!
- DORA Bai. Barkamena ukan baleza, horien garaitzapena! Hortxe genuke frogatzen bat, ezta? Dukesak zioena egia zela, hots, damutu egin zela eta traizio egin zigula. Hil baledi berriz, badukezue sinismen harengan eta gerora ere maitatuko duzue. (*Denei begira.*) Zuek inor maitatzeko, frogatzen asko behar duzue.
- VOINOV (*Ondoratu-eta.*) Ez, Dora. Ez dugu hari buruz dudarik egin.
- DORA (*Gela barruan batetik bestera ibilki.*) Bai ... onenean ... Barka nazazue. Baina, gertatuak gertatu, zer inporta guri! Gaur gauean jakingo dugu ... A, gaixo Alexis, zer egitera etorri zara honera?
- VOINOV Harek hustu zuen lekua betetzera. Hauzitegikoen aurrean bota zuen diskurtsoa irakurri nuenean barruak harrotu zitzaizkidan eta negar egin nuen. “Malkoz eta odolez igurtzirik dagoen mundu honen kontra nere protesta, heriotzaz agertuko dut”, irakurri nuenean, daldaraka geratu nintzen.
- DORA Malkoz eta odolez igurtzirik dagoen mundu hau ... Hori esan zuen, egia da.
- VOINOV Bai, esan zuen ... Zer bihotzondoa hori dena esateko ! Eta, azkenik, oihi biziz “Gizadiak nahiko lukeen gisan eta mailan egin badut protesta biolentziaren kontra, ideia-erantzuz korona dezala heriotzak nere burruka.” Hitz hoiek irakurri eta zuengana biltzeko erabakia hartu nuen.
- DORA (*Esku-artean burua.*) Mantxarrik gabe nahi zuen, hori da. Baina, bai koroatze garrantza!
- VOINOV Ez zazu negarrik egin Dora. Bere heriotza dela eta, inork negarrik ez egiteko eskatu zuen. A, bai, oraintxe konprenitzen dut ondo. Ez nezake hartaz duda. Koldar baten gisan jokatu nintzelako sofritu dut. Eta gero berriz, Tiflis-en bon-

- ba bat leherrarazi nuen. Yanek-en bidea hartu dut, berbera. Kondenatua izan zela jakin nuenean, hauxe etorri zitzaidan burura: haren ondoan ezin egon nintekeenez gero, behar nuen harek hustu lekua bete, hartu.
- DORA Gaur gauean nork bete lezake haren lekua? Bakar bakarrik dagoke, Alexis.
- VOINOV Hartaz harro egonik gaudeke harekin: hura bere ejenplo ederrarekin gurekin dagoen bezala. Ez zazu negarrik egin.
- DORA Begira nazazu. Legorrik dauzkat begiak. Baina harro, hori ez, hori sekula santan gehiago ez.
- STEPAN Dora, ez zazu nitaz juzku txarrik egin. Hobe Yanek biziko balitz! Hura bezalako gizonik behar dugu.
- DORA Ez da hori harek nahi duena. Bere heriotza opa dezagun beraz!
- ANNENKOV Burutik eginda zaude !
- DORA Bai, hori deseatu behar dugu. Ondotxo ezagutzen dut haren bihotza, Hortxe datza harentzat bakea, A, bai, hil dadila ! (*Apalago.*) Baina, santiamen batean hil dadila!
- STEPAN Banoa, Beria. Zatoz, Alexis. Orlov zain daukagu.
- ANNENKOV Zoazte bai, eta berandu-gabe berriz itzul zaitezte. (*Stepan eta Voinov aterat abiatu dira, Stepan Dorari begira.*)
- STEPAN Zer berri dagoen jakingo dugu. Zuk, zaindu ezazu Dora. (*Dora leiho ondoan dago. Annenkov-ek begiratzen dio.*)
- DORA Heriotza! Urkabea! Heriotza behin eta berriz! Ai! Baria!
- ANNENKOV Bai, hala da, arrebatxo. Ez dago beste irtenbiderik.
- DORA Isilik zaude. Heriotza beste irtenbiderik ez badago, ez gabilta bide zuzenetik. Bide zuzenak bizira darama, eguzkiaren argira. Ez daiteke beti hotzak egon...
- ANNENKOV Heriotzak ere bizia dakar. Besteen bizia. Rusia biziko da, gure seme-alaben seme-alabak biziko dira. Oroit zaitez Yanek-ek zioen hartaz: “Rusia gutziz ederra izango da”.
- DORA Besteak, gure iloben ilobak ... Bai. Kartzelan datza Yanek eta urkatuko duen soka hotzik dago. Ai, Boria! eta beste horiek ez balira biziko? Hutsaren truke hilko balitz?
- ANNENKOV Isilik zaude.
(*Isiltasun.*)

- DORA Hau hotza egiten du! Uda berrian gaudelarik hori! Kartzelako patioan badago zuhaitzik, badakit. Eta, ikusten bide ditu.
- ANNENKOV Zaude lasai zer berri dagoen jakin arte. Zaude lasai, dardaraka egon gabe.
- DORA Izan ere, holakoxe hotza sentitzen dut, hilik nagoela iruditzen baitzait. (*Geldiune.*) Istorio guztiok garaiz aurretik zahartzen bide gaituzte. Gaurgero ez gara gehiago haur izango, Boria. Krimen bat, eta agur haurtzaroa. Bonba leherrarazi orduko, segundo bat edo beste denera, eta, horra! bizitza osoa iragan da. Ai, hemendik aurrera, lasai hil gaitzke. Gizonari dagokion bidea eginik dugu.
- ANNENKOV Borroka betean hilko gara, beraz, gizonen gisan.
- DORA Ziztu biziegian joan zarete. Gaurgero ez zarete gizon.
- ANNENKOV Zorigaitza eta miseria ere ziztu bizian ari ziren. Ez dago munduan pazientziarentzat betarik, eta gizonak umotzeko eta ontzeko lekurik. Rusia zain daukagu.
- DORA Badakit. Munduaren zorigaitza gure gain hartu dugu. Yaneke ere zorigaitz horren kargu egin zen. Hura gizona, hura! Baina halaz guztiz ere, harrokeria horiek ordaintetan, zigorra dukela iruditzen zait.
- ANNENKOV Harrokeria hori bizitzarekin dugu ordaintzen. Ez dago urrunago joango denik. Badugu beraz harro egoteko arrazoirik.
- DORA Seguru al zaude gu baino urrunago joko duenik ez dela sortuko? Inoiz behin, Stepan mintzo delarik, beldurtzen naiz. Beharbada beste batzuek, guk egindakoetan finkatuko dute beren autoritatea hiltzeko, baina ez beren biziekin ordaintzeko.
- ANNENKOV Koldarkeria, besterik ez da hori, Dora.
- DORA Nork zer daki? Onenean hortxe datza egiazko justizia, benetazko zuzena. Eta hortara ezkeror inork ez du justizia maitatuko.
- ANNENKOV Dora! (*Dora isilik.*) Duda-mudan al zaude? Bestetan ez bezala zara mintzo: ez zaitut ezagutzen ahal!
- DORA Hotzak nago. Harengan daukat nere pentsamendua ... ez dela beldur, agertzearren, ez baituke gorputzean dardara txikienik.

- ANNENKOV Ez duzu beraz gurekin jarraitu nahi?
- DORA (*Annenkov-i buruz jauzika.*) O, Boria, zuekin orain eta beti. Noraino behar, haraino iritsiko naiz. Gorroto diot tiraniari eta jauntxokeriari, eta ondotxo dakit ez gintezkeela bestela joka. Baina horra, bide hau pozik hartu banuen ere, presentean bihotza tristerik daukat. Hor datza diferentzia guztia. Prisionero, zer besterik gara !
- ANNENKOV Rusia osoa dago presondegian. Presondegiaren murruek erre eta kixkali egingo ditugu.
- DORA Ekatzu bonba bat eta ikusiko duzu. Su-artean ibiliko naiz, batere ikararik gabe, lasai jokatuko naiz. Norberaren kontradioengatik errazago da hiltzea, ezen ez-ta bizitzea. Inor bederen, inor maite al duzu bederen, Boria?
- ANNENKOV Bai, lehenago, antzina bai, baina momentuan ez naiz maitasun hartaz oroitzen ere.
- DORA Noiz horrela? Luzaro?
- ANNENKOV Lau urtez. Orain dela lau urte.
- DORA Noiztik zaude Organizazioaren buru?
- ANNENKOV Lau urte dira. (*Geldiune.*) Orain, Organizazioa maite dut.
- DORA (*Leihora doa.*) Inor maitatzea, ondo dago, baina beste batek gu maitatzea ! ... Ez, dezagun jo aurrera! Pausatzea nahi genuke, baina ez, jo aitzina! Jo aurrera! Besoak zabaldu eta beste batek eramatea nahi genuke. Baina injustizia zikin hori narru gorrian itsasten zaigu. Aurrera! Garen baino ere haundiago izatera kondenaturik gaude. Pertsonak, aurpegiak nahi genituzke maitatu. Justizia bai, baina are gehiago maitasuna! Baina ez, aurrera jo behar da. Jo aitzina! Dora! Jo aurrera Yanok! (*Negarrez.*) Baina harentzat, azken muga iritsi hurren da.
- ANNENKOV (*Bere besoetan har beza.*) Barkatuko diote.
- DORA (*Begira, begira.*) Ondo dakizu ez diotela barkatuko. Ondo dakizu, bestela hobe dela. (*Annenkov-ek begiak beste aldera.*) Beharbada, patiora aterea da. Bera atera orduko, ehun mila begi horiek haren begira, denak isil-isilik. Ez ahal dago hotzak behintzat! Boria, esango ote zenidake nola urkatzen dituzten?
- ANNENKOV Soka-muturretik zintzilik. Dora, aski da!

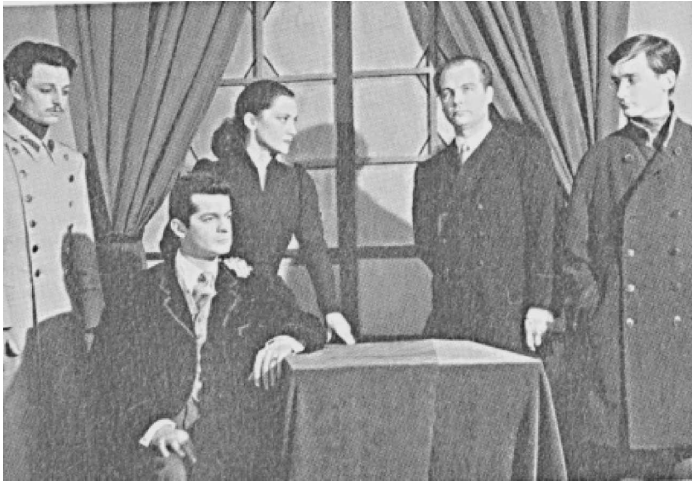
- DORA (*Lehenean.*) Berdugoak bizkarraren gainera jauzi egiten du. Lepoa karraskan hasten da. Ai, ez ote da ikaragarria?
- ANNENKOV Bai. Alde batera bai, hala da. Beste aldera, zoriona bera da.
- DORA Zoriona esan duzu?
- ANNENKOV Hil aurretik gizon baten eskua gainean sentitzea, bada zer-bait. (*Dora alki batera egin du korri eta eseri egin da. Isiltasun.*) Dora. Goazemazu berehala. Atsedean pixka bat har dezagun.
- DORA (*Zorabiatuta bezala, begiak nonbait.*) Joan! (*Leihorat begira beza.*) Egunsentia gainean dugu, Jadanik Yanek hilik da, se-guru nago.
- ANNENKOV Honatx hemen ni zure anaia.
- DORA Bai, anaia zaitut. Guztiok zarete nere anaia eta maite zai-tuztet. (*Euria ari du. Egunsentia. Dora isil isila mintzo da.*) Baina bai dela batzuetan garrantza anaitasuna!
(*Norbait ate joka. Voinov eta Stepan sartu dira. Ez da mugimen-du txikienik denak geldi-geldi. Dora beldurtu edo eginda, baina ahalegiak egin eta bere onera dator.*)
- STEPAN (*Apal.*) Yanek-ek ez du traiziorik egin.
- ANNENKOV Orlov-ek ikusi ahal izan du?
- STEPAN Bai.
- DORA (*Denen aitzinera etorritz.*) Eseri zaitetz eta konta ezazu.
- STEPAN Zertarako?
- DORA Konta ezazu dena. Badut esku dena, den-dena jakiteko, Be-raz, kontatzeko agintzen dizut. Detaile eta guzti gainera.
- STEPAN Egiteko gauza ote naiz? Gainera, joan ordu da.
- DORA Ez, nahi hala ez, beharko duzu esan. Noiz eman zioten be-rria?
- STEPAN Gaueko hamarretan.
- DORA Noiz urkatu zuten?
- STEPAN Goizeko ordu bietan.
- DORA Lau orduz egondu zen beraz noiz urkatuko zuten zain?
- STEPAN Bai, eta hitzik ez zuen atera. Gero, berehalaxe bukatu zen. Gaur-gero, ez da.
- DORA Lau orduz isil-isila? Zaude pixka bat eta esazu. Zein soi-nekoz zagoen jantzirik? Txanorik bai al zeraman?

- STEPAN Ez. Soineko beltzez jantzirik agertu zen, abrigorik gabe. Sonbrailua, beltz-beltza.
- DORA Zer nolako eguraldia egiten zuen?
- STEPAN Gau iluna zen. Elurra zikin zikina zegoen. Eta gero, euria-
ren euriz elurra lokatz eranskor bihurtu zen.
- DORA Dardarka al zegoen?
- STEPAN Ez.
- DORA Orlov eta hura, begiz-begi, elkar ikusi al ziren?
- STEPAN Ezta ere.
- DORA Nora begira zegoen?
- STEPAN Orlov-ek dioenez, alde orotara begiratzen zuen eta inor
ikusten ez.
- DORA Zer dakizu gehiago, zer gehiago?
- STEPAN Aski da, Dora.
- DORA Ez, dena den-dena jakin nahi dut. Haren heriotza bederen,
nerea da.
- STEPAN Azken sententzia irakurri zioten.
- DORA Bitartean zer egiten zuen?
- STEPAN Ezer ez. Zapata zikintzen zion lokatz pixka bat kentzeko,
behin bakarrik zuen astindu zangoa. Hori da guztia.
- DORA (*Burua eskuen artean.*) Lokatz pixka bat!
- ANNENKOV (*Bizi bizi.*) Nondik nora dakizu? (*Stepan isilik.*) Hori dena Or-
lov-i galdegin ote zenion? Zergatik?
- STEPAN (*Begiak beste alderat.*) Bazen Yanek eta bion artean, halako-
xe zerbait ... zera ...
- ANNENKOV Zer zegoen?
- STEPAN Haren inbiri nintzen,
- DORA Zer berri dago gehiago Stepan, zer gehiago?
- STEPAN Florenski aitak kurutze bat ipini zion begien aurrean. Ez
zion musurik eman nahi izan. Eta hauxe esan zion: “Lehen
ere esan nizun, ez naizela gehiago bizi, eta ez diodala he-
riotzari ezertxo ere zor, bakean nagoela alegia”.
- DORA Zer nolako boza zuen?
- STEPAN Lehen ezagutu genionaren beretsua. Lehengo berotasunik
eta ezinegonik gabe, hori da.
- DORA Zoriontsu zirudien?

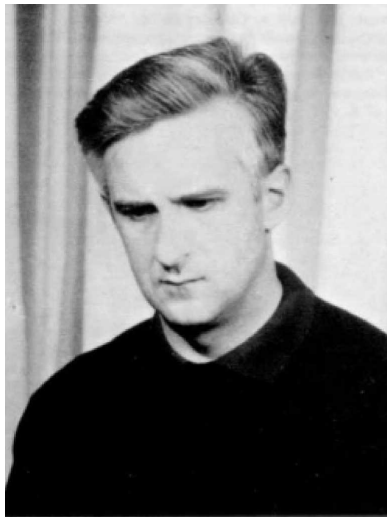
- ANNENKOV Burutik eginik al zaude?
- DORA Bai, bai, seguru nago, zoriontsu zegoela zirudien. Izan ere, ez legoke zuzen, azken sakrifizioa hobeto preparatzeko bizitzan zorionari uko egin zionak, ez zezan erraz bi heriotzarekin batera zoriona eta poz betea. Zoriontsu zen eta bihotza lasai zuela joan zen urkabera, ez da hori?
- STEPAN Bazijoan ibilian ibilian. Norbait, esku-soinua lagun, ibai-ondoan kantari ari zen. Zakurren zaunka entzun zen une berean.
- DORA Eta urkabera igo zen orduan ...
- STEPAN Igo zen ... eta gau ilunean murgildu zen. Berdugoak burutik behera ipini zion ile-zapia, doi-doia ikus zitekeen.
- DORA Gero zer, gero zer gehiago? ...
- STEPAN Halakoxe hots burrunba.
- DORA Hots burrunba. Yanek! Eta gero ...
(*Stepan isilik dago.*)
- DORA (*Gogor.*) Gero zer gertatu zen galdegin dizut. (*Stepan isil-isila.*) Mintza zaitetz Alexis, gero zer?
- VOINOV Hots burrunba ikaragarria.
- DORA Aa! (*Paretaren kontra korrika doa.*)
(*Stepan-ek buruaz beste aldera egiten du, Annenkov, ez keinu ez deus, negarrez hasi da. Dora itzuli eta, oraino paretari loturik, besteei begira jarri da. Beste boza batez, zorabioak hartuta bezala.*)
Ez ezazue negarrik egin. Ez, ez, ez ezazue negarrik egin. Justifikazio eguna dugu gaurko hau. Momentu honetan zerbait ari da gora, gure rebeldiaren lekuko: Yanek, ez da gaurgero hiltzaile. Hots burrunba ikaragarria! Haurtzaroko pozetara bihurtzeko, aski izandu da hots burrunba ikaragarri bat. Oroitzen al zarete nolako barrea zuen? Besterik gabe askotan barrez hasten zen. Bai gazte zela! Barrez dagoke orain ere, aurpegia lurrari itsatsita. (*Annenkov-i ari zaio:*) Boria, nere anaia al zara? Lagunduko ninduzukeela al diozu?
- ANNENKOV Bai.
- DORA Naizena naizelako nigatik egin zazu. Bonba emaidazu. (*Annenkov horren begira.*) Bai, hurrengoan nik, neuk lehe-

- rraraziko dut. Bai, hurrengo txandan nik leherraraziko dut. Hala nahi dut.
- ANNENKOV Ez ote dakizu, ez dugula nahi emakumerik, punterengoen artean?
- DORA (*Oihu biziz.*) Emakume ote naiz oraino?
(*Denak hari begira. Isiltasun.*)
- VOINOV (*Patxada guztian.*) Onar ezazu, Boria.
- STEPAN Bai, onar ezazu.
- ANNENKOV Zure txanda zen, Stepan.
- DORA Emango didazu, ez da? Leherraraziko dut. Eta halako batean, gau hotz batean...
- ANNENKOV Bai, Dora.
- DORA (*Negarrez.*) Yanek! Gau hotz bat, eta soka bera! Orain, dena egin errazago daiteke orain.

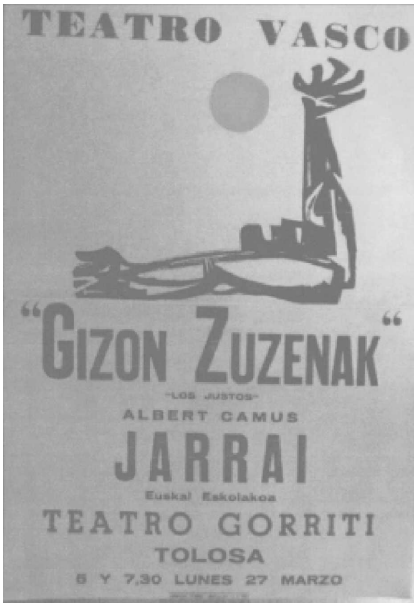
AMAIA

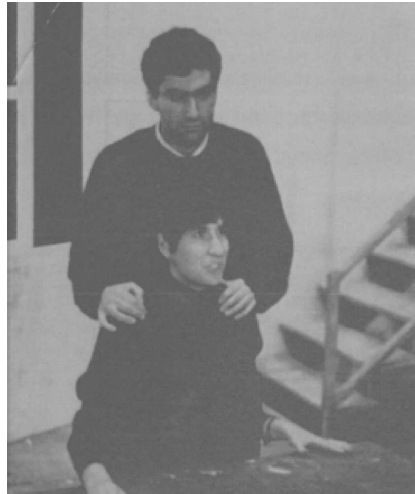
Roger Viollet: Jean Pommier, Serge Reggiani,
Maria Casares, Yves Brainville eta Michel Bouquet,
Les Justes-eko antzezlaria.
Théâtre Hébertot, Paris 1949.

Xalbador Garmendia
(Zaldibia 1932)
Les Justes-en itzultzailea

Tolosa. Teatro Gorriti.
Albert Camus, *Gizon Zuzenak*.
1967-III-27

Arantxa Gurmendi (DORA)
eta Xabier Lete (YANEK)

Fr. Luis de Leon

Juan Inazio Goikoetxearen itzulpenak

OHARRA:

Horra, irakurle, Gazteluk itzulitako hainbat poesia. Berak atsegin zituen Fray Luis de Leon eta San Juan de la Cruz gaztelaniako poeta mistiko haundiak. Hemen jarri ditugunak Fr. Luis de Leonenak dira, irakurleak bila ditzake gehiago ere hainbat liburuetan zehar.

Horra Musika Ixila gain azaleko solapan
Orixek jarritako oharra:

“Gaztelu’k gaztel-olerkari aundienetara io du: euskeraz poliki iantzi diyu bi aundien orien olerkirik onenak. Ez ote du ojo laister goiena gure izkuntzak?... Gutxi al lizake gure ele-ederrentzat besterenak olan emaita, geronetik aiek lako olerkaririk atera ez baledi ere?”

Xoragarri zaizkit lini (itzulkizunak), ta ala zaizkiekela, nik uste, gaiñerakoei. Zearo zintzo egiñak, eta ortatik asi bear da. Erabak esan, iatorrizkoa berdintzen du eskuarkim ta ez bakan ere, kentzen dio, gure adierazle ugariari ta gure mintzo-mintxoari esker. Gaztelu’k ezagutzen du deuz adierazpide guzi oriek, eta aietaz ongi baliatzen da. Esangunea kutun dauka, ta musikari begiratuz, ahapaldi bikain bikaiñak ateratzen deuz.

(Orixe’k)

BAKARRALDIA

Bai benetan doatsu
mundu-otsari itzuri doana,
eta lurrean jakitun
bakan izan diranen
bidexka ixillez dabillana.

Aundien bizikera
arroak ez baitu kezkarazten,
mairu argiak urrez,
arri-nabarrez eraiki sapaia,
ark ez aintzat artzen.

Aotan aipagarri
izaterik ez dio ardura,
mingañak zurikeriz
goraipa dunaz ere
egiagatik ez jakin-gura.

Neri zer dit axola
beatz ariñak berezi nazan,
aize uts onen billa
ats-estuka banabil,
yoranez, irrika, il-bizian?

Oi mendi, iturri, ibai,
oi ixil gorde atsegingarri!
Ontzia galdu-urran,
itxas sumiñ ontatik
atseden eske bainator larri.

Loaldi etengabea,
egun arrai, garbi bat nai dut nik;
odolaz edo diruaz
arro danaren mutur gaiztoa,
eztut nai ikus jadanik.

Atzar nazate txoriak
txiuntza gozo ez ikasiaz,
eta ez besten mende
dagon arek oi ditun
kardaba gaitzak aldi guziaz.

Naiago nigan bizi;
griñatxar, bekaitz, gorroto, axut
ta ustekeri ezik,
goiari zor diodan
zoria bakarrez goza nai dut.

Mendi-malda beera
ba dut baratza eskuz landua,
udaberri aldian
lore ederraz apain,
lendanaz baitu nabari zitua.

T'ango ederra ikusi
ta geiagotzeaz edo naro,
muñatz lirain beera
ur-txirripa garbi bat ariñ,
jostari, ba dator arañ.

Eta gero emaro
zuaitz tartean zearka dabil,
eta bide batez
lurra belarrez jantziz,
loreak ugari dixuriz bipil.

Aizeak landa-mintza
egurasten, eun usai bidaliz;
susmur ezti guriaz
daragie zuatzai,
urre t'algoa aantzaraziz.

Bezate diruketa
ontzira diranak uste aizunaz,
Ipar-Ego aizeak
leyaka diranean
ez dit axola asalda ditunaz.

Kirrinka dago masta,
gau illun biurtzen egun argia,
zerurano ba doa
naasiz iskanbilla,
urmendoiz ugalduz ugarria.

Mai bat gartxu, atsedean
onaz ongi betea nik aski;
arazki landuriko
zillarrerria, bego
ekaitzaz bildur oi eztanari.

Besteak aginpide
galkorrak ase eziñez egarri
erre dituño gaxoak,
itzalpera etzanda
nagon ni emen kanta-kantari.

Itzalpean etzanda,
untzorriz ta ereñotzez koroï,
buru-belarriz adi,
etorri gozo-mearen
doñu eratsu onen entzunkoi.

* * *

ZERUKO BIZIA

Lur bizigarri argi,
ez otzez ez beroz eztigarken
zoruntasun-belardi,
bazkategi gizen,
betiko poz-iturburu garden.

Purpur eta elurrez
burua koroï emanik loretan,
Artzai onak larrez,
esku garbi utsetan,
artalde maitea darabil bertan.

Ba doa, eta doatsu
darraizko ardiak; eta an larrosa
biziaz ala ditu:
zenbat geiago goza
garatzenago dan lore panpoxa.

Gero mendi barrena
on guzizkora daramaz; t'urean
poz benaz ditu urezta,
Artzai ta bazka batean
ta zori ona dan mai betean.

Eta gingara danean
goi-goi tinian eguzki gorria,
abaro, ausnarrean,
ardiaz bilbil gerria,
ots eztiz bazka du belarria.

Txirula ari du zoli,
ta oroz gañeko pozkario
arima barna dixuri,
ta sutan zorabio
On neurrigabera daragio.

Oi ura mintzo! Balinba
pits bat bederen zentzumenera
baletorkit, arima
zoramenez Zurera
ledin, den-dena bat-egitera!

Ba lekike non duzun
bazkalondoan kuluma gozorik;
leze ontatik urrun,
zure ardien albotik
doake, or-ona ibilge zangorik.

Katuen paradisua

Émile Zola (*Nouveaux contes á Ninon* narrazio liburutik, 1874)

Jatorrizko izenburua: “Le paradis des chats”.

Itzultzailea: Juan Luis Zabala

I

Izeba batek Angorako katu bat utzi zidan herentzian, inoiz ezagutu dudan piztiarik ergelena. Hona hemen zer kontatu zidan nire katuak, neguko arrats batez, errauts beroen ondoan.

Bi urte nituen orduan, eta munduko katurik gizenena eta inozoena nintzen. Adin samur horretan, agerian uzten nuen oraindik ere etxearen goxotasuna gutxiesten duen animalia baten harrokeria guztia. Eta, hala ere, a zer nolako zorra nuen Probidentziarekin, zuen izebaren etxean lekua eman zidalako! Emakume bihoztun hark adoratu egiten ninduen. Armairu baten atzealdean benetako logela bat neukan, eta lumazko kuxina, estalki hirukoitzarekin. Jatekoa ez zen etzalekua baino makalagoa; inoiz ere ez ogirik, inoiz ere ez zoparik, okela besterik ez, okela odoltsu bikaina.

Hara! Ba goxotasun horien erdian, desira bakarra nuen nik, amets bakarra: erdi irekitako leihotik irristatu eta teilatuetan barrena ihes egin. Laztanak gezak iruditzen zitzaizkidan, nire ohearen goxotasunak goragalea ematen zidan, neure buruari higuingarri irizteraino nengoen gizen. Eta zoriontsua izateaz aspertuta ematen nuen egun osoa.

Esan behar dizut lepoa luzatuta aurreko teilatua ikusi nuela leihoetik. Lau katu zeuden han egun hartan, elkarren artean borrokan, ileak

laztuta, buztana zut, arbel urdinen gainean ihalozka, pozkarioz miauka. Inoiz hain ikuskizun apartekorik ikusi gabea nintzen. Harrezkerotzik, nire sinesmena finkatuta zegoen. Benetako zoriona teilatu horretan zegoen, hain leun ixten zen leiho haren atzean. Horren frogatzat neukan okela gordetzen zuten armairuen atea horrelaxe ixten zituztela.

Ihes egiteko erabakia hartuta zegoen. Bizitzan egon behar zuen okela odoltsuaz besterik. Ezagutzen ez duguna zegoen, ideala. Egun batean sukaldeko leihoa itxi gabe geratu zen. Azpian zegoen teilatu txiki batera jauzi egin nuen.

II

Bai ederrak zirela teilatuak! Hodi zabalak zituzten ertzetan, lurrin zorarriak isurtzen. Atseginez jarraitu nien hodie, hankak lokatz mehe ikaragarri epel eta leunean barneratzen zitzaizkidala. Belus gainean nenbilela zirudien. Eta bero ederra zegoen eguzkipean, nire gantza urtzen zuen beroa.

Ez dizut ukatuko dardarka nituela gorputz-adar guztiak. Izua zeukan barruan nire pozak. Zirrara bat dut bereziki gogoan, ia galtzadharrien gainera uzkaile ninduen. Etxe baten teilatuan zebiltzan hiru katu hurreratu zitzaizkidan modu itsusian miauka. Alditxartuta nengoen, piztia gizen bat banintz bezala tratatu ninduten, esan zidaten barre egiteko ari zirela miauka. Haiekin batera miauka hasi nintzen. Oso ederra zen. Gaztetxo haiek ez zuten nire gantz ergelik. Burla egiten zidaten, eguzkiak berotutako zinkeko plaken gainean bola baten antzera irris-tatzen nintzelako. Taldeko katar zahar bat aparteko adiskide egin zitzaidan. Nire hezitzailea izateko eskaini zidan bere burua, eta esker onez onartu nion.

Oi, zein urrun zegoen zuen izebak emandako behi-birika leuna! Hordietatik edaten nuen, eta inoiz edandako esne azukredunik goxoena baino goxoago irizten nion. Dena iruditzen zitzaidan ona eta ederra. Kate-me bat iragan zen, kateme xarmagarri bat, eta hura ikusteak ordura arte ezagutu gabeko zirrara piztu zidan barruan. Ordura artean, ametsetan baino ez nuen ikusia bizkarrezur maitagarriki malguko hain izaki goxorik. Iritsi berriarengana hurreratu ginen bizi-bizi nire hiru lagunak eta ni. Aurrea hartu nien besteei, eta kateme xarmagarriari nire konplimen-

duak egiteko puntuan nengoenean, nire lagunetako batek kosk egin zidan lepoan bortizki. Oinazez egin nuen oihu.

–Lasai! –esan zidan katar zaharrak, ni hezteko zereginean–. Horrelako beste asko ikusiko dituzu.

III

Paseoan ordubete eman ondoren, gose bortitz batek hartuta nengoan.

–Zer jaten da teilatuetan? –galdetu nion nire adiskide katarrari.

–Aurkitzen dena –erantzun zidan jakinduriaz.

Min eman zidan erantzun horrek, arretaz bilatu arren ez bainuen ezer aurkitzen. Halako batean, neska gazte langile bat ikusi nuen, txapitula batean, gosaria prestatzen. Mahai gainean, leihoaren azpian, txuleta eder bat zegoen, kolore gorri gustagarrikoa.

–Hona hemen nire aukera –pentsatu nuen, inozo.

–Eta mahai gainera jauzi egin eta txuleta hartu nuen. Baina, ni ikusi bezain azkar, langileak ikaragarriko kolpea eman zidan erratzarekin bizkarrezurrean. Txuleta utzita, ihes egin nuen, birao lazgarria boteaz.

–Herritik atera gabea zara ala? –esan zidan katarrak. Mahai gaineko okela urrutitik desiratua izatekoa da. Hodietan bilatu behar da

Inoiz ezin izan nuen ulertu sukaldeetako okela katuona ez izatea. Nire sabela benetan haserretzen hasita zegoen. Katarrak guztiz etsiarazita utzi ninduen esan zidalarik gauera arte itxaron behar genuela. Orduan jaitsiko omen ginen kalera, zabor pilak miatzera. Gauera arte itxaron! Lasaitasun osoz esaten zuen hori, filosofo zaildua izango balitz bezala. Niri ondoeza eragiten zidan hain baraualdi luzeaz pentsatze hutsak.

IV

Gaua mantso iritsi zen, izoztu egin ninduen behe-lainozko gau bat. Euria hasi zuen berehala, mehe, sarkor, bat-bateko haize-boladek astindua. Eskailera baten leihatetik jaitsi ginen. Bai itsusia iruditu zitzaidalakalea! Han ez zegoen jada bero eder hura, eguzki handi hura, hain goxoa

ki ihalozkatzeko aukera ematen zuten argizko teilatu zuri haiek. Nire hankak irristatu egiten ziren galtzada koipetsuan. Askotan gogoratu nintzen, mingostasunez, nire lumazko kuxinaren estalki hirukoitzaz.

Kalera jaitsi berriak ginela, nire adiskide katarra dardarka hasi zen. Txiki-txiki eginda, maltzurki desagertu zen etheen artean, niri ahalik eta arinen jarrai niezaiola esan eta gero. Garaje baten atea aurkitu orduko, hantxe babestu zen presaka, atseginezko urruma bat askatuz. Ihesaldi hartaz galdetu nionean:

-Ikusi al duzu otarre bat eta kako bat zeuzkan gizona? -galdetu zidan.

-Bai.

-Ba ikusi bagintu, jipoitu, burruntzian sartu eta jan egingo gintuzkeen.

-Burruntzian sartu eta jan! -egin nuen oihu-. Kalea ez al da ba gurea? Ez dugu jaten, jan egiten gaituzte!

V

Bien bitartean, ate aurreetako zaborrak hustuak zituzten. Etsipenez miatu nuen pila hartan. Errautsetara botatako bizpahiru hezur mehar aurkitu nituen. Orduan ulertu nuen zein goxoa den behi-birika freskoa. Nire adiskide katarra artista ageri zen zaborrak miatzen. Goizaldera arte lasterkarazi zidan, galtzada-harri bakoitzari behatuz, inolako presarik gabe. Ia hamar orduz jasan nuen euria, dardarka nituen gorputz-atal guztiak. Kale madarikatua, askatasun madarikatua, nola sentitzen nuen nire kartzelaren falta!

Egun argiz, katarrak, nire dardarak ikusirik:

-Aski al duzu dagoeneko? -galdetu zidan, arrotz baten moduan.

-Bai, bai! -erantzun nion.

-Etxera itzuli nahi al duzu?

-Bai horixe! Baina nola aurkitu etxea?

–Zatoz. Gaur goizean, zu irteten ikustean, jabetu naiz zu bezalako katu gizen bat ez dagoela askatasunaren pozetarako egina. Badakit non dagoen zure etxea, ate ondoraino eramango zaitut.

Soiltasunez esaten ari zen hori katar duin hura. Iritsi ginelarik:

–Adio –esan zidan, hunkidurarik txikiena ere adierazi gabe.

–Ez –oihu egin nuen nik–, ez dugu horrela agurtuko elkar. Nirekin etorriko zara. Ohe bera izango dugu erdi bana, eta okela ere berdin. Nire jabea emakume ona da...

Ez zidan amaitzen utzi.

–Ixo! –esan zuen zakar–. Ergela zara. Hil egingo nintzateke zure epeltasun bigunetan. Zure bizimodu oparoa ona da sasiko katuentzat. Katu libreek ez dute inoiz erosiko zure behi-birika eta zure lumazko kuxina kartzelan egotearen truke... Adio.

Eta teilatuetara igo zen berriro. Haren soslai mehar handia ikusi nuen, orduantxe irteten ari zen eguzkiaren laztanak eragindako atseginak dardarazia.

Etxera itzultzean, zure izebak zartailua eskuan hartu eta bozkario sakon batez jaso nuen zigorra eman zidan. Beroa izatearen eta jipoitu izatearen plazera dastatu nuen.

VI

–Hara! –ondorioztatu zuen nire katuak, bere burua luzatuz txingarren aurrean–. Benetako zoriona, paradisua, nire jabe maitea, okela dagoen gela batean itxita egotea eta jipoia jasotzea da.

Katuei buruz ari naiz.

Michu handia

Émile Zola (*Nouveaux contes á Ninon* narrazio liburutik, 1874)

Jatorrizko izenburua: “Le grand Michu”.

Itzultzailea: Juan Luis Zabala

I

Arratsalde batean, lauretako jolas-orduan, Michu handiak aparte hartu ninduen, patioko bazter batean. Beldur moduko bat eragin zidan aldarte serio bat ageri zuen; Michu ikaragarritzko ukabilak zeuzkan mutikote adoretsua baitzen, inondik inora ere etsai izaterik nahiko ez nukeena.

–Entzun –esan zidan, bere heziketa sakonik gabeko laborari ahots lodiarekin–, entzun, gutariko bat izan nahi al duk?

Zalantzarik egin gabe erantzun nion: “Bai!”, Michu handiaren ondoan zerbait izateak lausengatua. Orduan, azaldu zidan afera konplot bat zela. Egin zizkidan konfidentziek oso sentsazio atsegingarria utzi zidaten, eta uste dut harrezkero ez dudala parekorik sentitu. Azkenean, bizitzaren abentura eroetan sartzekoa nintzen, gorde beharreko sekretu bat izango nuen, egin beharreko borroka bat. Eta, dudarik gabe, gisa horretan engaiatzeko ideiak sentiarazten zidan beldur aitorrezinak nire konplize-rol berriak eragiten zizkidan poz saminen arteko erdiak baino gehiago bereganatzen zituen.

Beraz, Michu handiak hitz egiten zuen bitartean, miretsita nengoen haren aurrean. Tonu zakar samarrean sartu ninduen aferan, daukan energiari dagokionez erdipurdiko konfiantza baino ematen ez duen sol-

dadu bat banintz bezala. Hala ere, nire pozezko ikarak, hark esana entzuten nuen bitartean erakutsirik izango nuen estasi suharrak, nitaz iritzi hobea izatera bultzatu zuen.

Kanpaiak bigarren aldiz jo zuenean, biok bakoitza bere ilarara gindoazela, ikasten jarraitzeko:

–Ulertu duk, ezta? –esan zidan ahapeka–. Gutariko bat haiz... Ez duk beldurrik izango gutxienez, ez gaituk traizionatuko, ezta?

–O, ez, ikusiko duk... Zin egiten diat.

–Begi-tara begira geratu zitzaidan bere begi grisekin, gizon heldua-ren benetako duintasuna erakutsiz, eta oraindik ere esan zidan:

–Bestela, badakik, ez haut zafratuko, baina denei esango zieat traidore bat haizela, eta ez dik berriro inork ere hitz egingo.

Oraindik ere gogoan daukat mehatxu hark nigan izan zuen eragin berezia. Ikaragarritzko adorea eman zidan: “Aski da!”, esan nion neure buruari, “alferrik emango dizkidate munduko azalpen guztiak; infernuko etsaiak eraman nazala Michuri traizio egiten badiot!”. Berantetsita itxaron nion afalorduari. Erreboltak jangelan zartatu behar zuen!

II

Michu handia Var departamendukoa zen. Haren aitak, lur zati batzuen jabe zen laborari bat, armak hartu zituen 51n, estatu-kolpeak eragindako matxinadan. Hildakotzat eman zuten Uchäneko lautadan, baina ezkutatzea lortu zuen. Agertu zenean, inork ez zion kargu hartu. Besterik gabe, herrialdeko agintariak, jauntxoek, errentadun handi zein txikiak Michu ohoina deitu zioten.

Ohoin hark, gizon eskolagabe onest hark, A...ko ikastetxe batera bidali zuen semea. Dударik gabe, jakintsu nahi zuen, berak armak eskuan hartuta baino ezin aldeztu izan zuen kausaren garaipenaren alde. Guk, ikastetxean, modu lausoan genekien istorio haren berri, eta horrek gure ikaskidea oso pertsonaia beldurgarria zela pentsarazten zigun.

Horrez gain, Michu handia gu baino askoz zaharragoa zen. Ia hemezortzi urte zituen, laugarren mailan egon arren, gurekin. Baina ez ginen ausartzen horretaz txantxak egiten. Espiritu zuzena duten horietako bat

zen, kostata ikasten dutenak, ezer asmatzen ez dutenak; besterik gabe, zerbait zekienean, sakon zekien eta betiko. Indartsua, aizkora kolpez zizelkatua bezala, jaun eta jabe zen jolas-orduetan. Hori, gozotasun ikaragarritz. Behin baino ez nuen ikusi bere onetik irten arte suminduta; lepoa bihurritu nahi zion errepublikano guztiak lapurrak eta hiltzaileak zirela zioen begirale bati. Gutxi falta izan zen Michu handia eskolatik kanpora zezaten.

Geroago ulertu nuen, nire aspaldiko burkideaz oroitzean, haren jarrerara goxo eta gogorra. Haren aitak oso goiz izan zuen semea gizon bihurtu beharra.

III

Michu handiak gozatu egiten zuen ikastetxean, eta ez zen hori gu gutxien harritzen gintuena. Oinaze-iturri bakarra zuen: gosea. Michu handia beti zen gose.

Ez dut gogoan jateko halako irritsa duen beste inor ezagutu izana. Bere buruaz harro agertu ohi bazen ere, batzuetan komedia irrigarriak jokatzen zituen guri ogi puska bat, gosari bat edo askari bat kentzeko. Aire zabalean hazia, Maures mendilerroaren magalean, guri baino are lazgarriagoa zitzaion ikastetxeko sukaldearen urritasun xuhurra.

Hori zen gure hizketagai nagusietako bat, patioan, itzal-hari mehe batez babesten gintuen harresian zehar. Gainerakoak mindulinak ginen. Bereziki gogoan ditut bakailao bat saltsa arrosan eta indaba batzuk saltsa zurian, guztion madarikazioak jaso zituztenak. Plater horiek agertzen ziren egunetan, ez ginen isilik geratzen. Michu handiak, giza begirunez, gurekin batera egiten zuen oihu, bere mahaiko sei errazioak gogotik jango bazituen ere.

Michu handiaren kexu bakarra janari gutxiegi zelako izaten zen. Kasualitateak, gogaitzeko asmoa balu bezala, mahaiaren mutur batean kokarazi zuen, begiralearen ondoan, paseatzera gindoazenean tabakoa erretzen uzten zigun txoriburu bat. Arauak zioen maisuek bi errazio jateko eskubidea zutela. Horregatik, saltxitxak zerbitzatzen zituztenean, ikustekoa izaten zen Michu handiak nola begiratzen zien zeharka begirale txikiaren plateran bata bestearen ondoan pilatzen ziren saltxitxa zatiei.

–Nire erdia ere ez dik pisatzen –esan zidan egun batean–, eta nik halako bi jaten dik. Ez dik ezer uzten, arraioa! Ez duk asetzen!

IV

Baina buruzagiek erabakia zuten azkenean saltsa arrosako bakailaoaren eta saltsa zuriko indaben aurka matxinatu behar genuela.

Konspiratzaileek buru izatea eskaini zioten Michu handiari, jakina. Jaun horien plana heroikoa zen bere sinpletasunean: gosea greban jarriko zuten, elikagai orori uko egingo zioten, zuzendariak hotsandiz adierazi arte egunerokoa hobetu egingo zela. Michu handiak plan horri emandako baiezkua inoiz ikusi dudana abnegazio eta kuraia adierazpenik ederrena izan zen. Mugimenduaren burua izatea onartu zuen, gauza publikoaren alde sakrifikatzen ziren antzinako erromatarren heroismo lasaiarekin.

Atera kontuak beraz! Ez zuen kezkatzen bakailaoa eta indabak desgertzeak; gauza bakarra nahi zuen, gehiago izatea, nahi adina! Eta, gainera, barau egiteko eskatzen zioten! Geroago aitortu zidan aitak irakatsitako bertute errepublikano hark, elkartasuna, norbanakoaren sakrifizioa komunitatearen interesen alde, ez ziola sekula hura baino proba gogorragorik ezarri.

Gauean, jangelan –saltsa arrosako bakailaoaren eta saltsa zuriko indaben egunean–, guztion arteko adostasun zinez eder batez hasi zen greba. Platerak iritsi eta ez genituen ukitu ere egiten, gure ogi lehorra jaten genuen. Eta hori seriotasunez, geure artean ahots apalez hitz egin gabe, eskuarki egiten genuen moduan. Txikiek baino ez zuten barre egiten.

Michu handia bikain egon zen. Ogirik ere ez zuen jan lehen arratsean. Ukalondoak mahai gainean jarrita, erdeinuz begiratu zion jatekoa irensten ari zen begiraleari.

Begiraleak, ordea, zuzendariari deitu zion, eta zuzendaria ekaitz baten antzera sartu zen. Gogor egin zigun errieta, galdetuz ea nola kexatu gintezkeen afari harengatik, berak probatua baitzuen, eta oso goxoa iruditu baitzitzaien.

Orduan Michu handia zutitu egin zen.

–Jauna –esan zuen–, bakailaoa ustelduta dago, ezin dugu irentsi.

–Ondo da –egin zuen oihu begirale txoriburuak, zuzendariari erantzuteko astirik ere eman gabe–, baina aurreko arratsetan ia erretilu osoa jan duzu zeuk bakarrik.

Michu handia zeharo lotsatu zen. Arrats hartan, besterik gabe, ohera bidali gintuzten, esanez biharamunerako gogoeta egingo genuela, du-darik gabe.

V

Biharamunean eta biharamunaren ondorengo egunean, ikaragarria izan zen Michu handia. Begiralearen hitzak bihotza kolpekaturik zioten. Adorea eman zigun, esanez koldar hutsak izango ginela amore ematen bagenuen. Orain bere harrotasun guztia bideratzen zuen erakustera nahia ez zuenean ez zuela jaten.

Benetako martiria izan zen. Beste guztiok txokolatea, konfitura, are txerrikiak ere ezkututzen genituen ikasmahaietan, poltsikoak betetzearaino hartzen genuen ogi lehorra jaten laguntzeko. Hark, hirian inongo ahaiderik gabe eta era horretako gozagarriei uko eginda, han-hemenka aurkitutako papur batzuk zituen elikagai bakar.

Biharamunaren ondoko egunean, zuzendariak, ikasleok erretiluk ukitzeari uko egiten geniola ikusirik, adierazi zuen ogia banatzeari ere utziko ziola, eta orduan matxinada lehertu zen, bazkarian. Saltsa zuriko indaben eguna zen.

Michu handia, burua gose ikaragarriak nahastuta seguru asko, bat-batean zutitu zen. Begiralearen platera hartu zuen, hura ahoa betean jaten ari zela gutaz trufatzeko eta gure jangura areagotzeko, aretoaren erdira jaurti zuen, eta gero La Marseillaise kantatzeari ekin zion, ahots indartsuz. Denok altzarazi gintuen ufako handi baten antzekoa izan zen. Platerak, edalontziek, botilek dantza eder bat dantzatu zuten. Eta begiraleek, hondakinen gainetik pasatuta, jangela utzi zuten ahal bezain azkar. Ihesean zihoala, indaba erretilu batek jo zuen txoriburuaren bizkarra, eta erretiluko saltsak iduneko zuri handi bat margotu zion.

Baina kontua plaza gotortzea zen. Michu handia jeneral izendatu genuen. Mahaiak ateen aurrean metarazi zituen. Gogoan dut labanak eskuetan hartuak genituela guztiok. Eta La Marseillaise burren baka

jarraitzen zuen une oro. Matxinada iraultza bihurtzen ari zen. Zorionez, bakean utzi gintuzten hiru ordu luzez. Bazirudien zaintzaileen bila joanak zirela. Zalaparta arteko hiru ordu horiek nahikoa izan ziren gu lasaitzeko.

Jantokiaren atzealdean, patiora ematen zuten bi leiho luze zeuden. Herabeenek, han utziak gintuzten zigorgabetasun luzearekin izututa, leihoetako bat ireki zuten isilean eta desagertu egin ziren. Gainerako ikasleek jarraitu egin zieten, poliki-poliki. Aurki dozena bat matxinatu baino ez zituen inguruan Michuk. Orduan, ahots lakarrez esan zien:

–Segi besteengana, nahikoa da errudun bat izatea.

Ondoren, niri zuzenduta, zalantzatan bainengoen, gehitu zuen:

–Atzera egiten diat nire hitzean, ulertu behar duk!

Zaintzaileek ateetako bat bota zutenean, Michu handia bakarrik aurkitu zuten, mahai baten muturrean lasai eserita, hautsitako ontzien artean. Arrats berean bidali zuten aitarengana. Guk, berriz, ezer gutxi irabazi genuen matxinada hari esker. Hainbat astez bakailaoa eta indabak zerbitzatzeari utzi zioten. Gero, berriro agertu ziren, aldaketa bakar batekin: bakailaoa saltsa zurian, eta indabak saltsa arrosan.

VI

Denbora asko igaro eta gero, berriro ikusi nuen Michu handia. Ezin izan zuen ikasten jarraitu. Aitak utzi zizkion lursail txikiak lantzen zituena.

–Abokatu edo mediku txarra izango ninduan –esan zidan–, burua gogorregia neukalako. Hobe diat laborari izan. Hori nire kontua duk... Ez dik axola, zuek ederki utzi ninduzuen bakar-bakarrik. Eta nik, hain zuen ere, ikaragarri gustuko nitian bakailaoa eta indabak!

Bi egunkari bakar batean

berria

Informazioa

Informazio landu eta argigarria,
diseinu berritzaile batekin emana

t

LAUTOS

Astialdia
12 orrialde egunero
Gertuko gaiak
Elkarrizketak
Erreportaiak
Kronikak
Mendia
Moda
Gastronomia
Jaiak...

...eta gainera

● **Mantangorri:**
Larunbatetan
16 orrialdeko gehigarri koloretzua
haur eta gaztekoentzat

● **Igandea:**
Asteko albisteak
patxadaz aztertzeko aukera.

● **Internet:**
Edizio jarraitua,
webgune tematikoak
eta eztabaidaguneak

● Euskaldunok behar dugun **berria**

kutxa gizarte ekintza

